

Іво Андрич ПРИТЧА ПРО ВІЗИРОВОГО СЛОНА

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка п'ятнадцята

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
КИЇВ — 1973

Иво Андрић

СТАЗЕ
ЛИЦА
НА ОБАЛИ
ПРЕДЕЛИ
ЗМИЈА
СМРТ У СИНАНОВОЈ ТЕКИЈИ
ИСПОВИЈЕД
У ЗИНДАНУ
МУСТАФА МАЏАР
ШАЛА У САМСАРИНОМ ХАНУ
ТРУП
ПРИЧА О ВЕЗИРОВОМ СЛОНУ
НА КАМЕНУ, У ПОЧИТЕЉУ
ВЕЛЕТОВЦИ
ПРИЧА О КМЕТУ СИМАНУ
БИЛИМ
КОСА
ОСАТИЧАНИ
МОСТОВИ
МОСТ НА ЖЕПИ
ВИНО

У ПРЕВОДУ НА УКРАЈИНСКИ ЈЕЗИК

Іво Андрич

ПРИТЧА ПРО ВІЗИРОВОГО СЛОНА

ТА

ІНШІ

НОВЕЛИ

**Переклад із сербсько-хорватської
ІВАН ЮЩУК**

З М І С Т

Вступне слово
перекладача 5

ШЛЯХИ	17
ОБЛИЧЧЯ	19
НА БЕРЕЗІ	24
КРАЄВИДИ	49
ГАЛЮКА	52
СМЕРТЬ У СИНАНОВІЙ ТЕКІЇ	66
СПОВІДЬ	79
У ХОЛОДНИЙ	96
МУСТАФА МАДЖАР	104
ЖАРТ У САМСАРИНОМУ ЗАЇЗДІ	122
ОЦУПОК	142
ПРИТЧА ПРО ВІЗИРОВОГО СЛОНА	155
НА КАМЕНІ, У ПОЧИТЕЛІ	205
ВЕЛЕТОВЦІ	212
РОЗПОВІДЬ ПРО КМЕТЯ СИМАНА	223
КІЛИМ	256
КОСА	268
ОСАТИЧАНИ	275
МОСТИ	316
МІСТ НА ЖЕПІ	319
ВИНО	328

И (Югосл)
А65

А $\frac{0734-010}{M205(04)-73}$ 418-73

СПІВЕЦЬ ЛЮДЯНОСТІ

Виступаючи 1961 року в Стокгольмі, коли йому вручали Нобелівську премію, Іво Андрич так сформулював своє творче кредо: «Загалом не так важливо, змальовує письменник сучасність, минувшину чи сміливо сягає в будучність. Головне — це дух, яким пройнята його розповідь, та основна думка, яку несуть людям його твори... Бо письменник і його твори ні до чого, якщо вони не служать людині й людяності».

Творчість Андрича пройнята тривогою за людину, бажанням відстояти в ній людяність. Поринаючи в складний світ людських вчинків і почуттів, досліджуючи стосунки людей, їхні зіткнення, злети й особливо падіння, письменник дбає лише про одно: «хоч трохи освітити нам ті темні шляхи, на які нас часто кидає життя», «допомогти людині знайти себе і не розгубитися». А теми, сюжети, колізії для цих досліджень він майже завжди бере з минувшини свого рідного краю — Боснії.

Стрімкі, вкриті лісами бескиди, круті урвища, шалені гірські бурчаки, білі мости над спіненими річками, шпилі мінаретів, замшілі мури замків і монастирів. «Чудова країна, цікава, неповторна і своєю природою, і своїми людьми,— каже один з Андричевих героїв про Боснію.— Мало на світі таких країв, де було б ще стільки твердості в слові, кришталевої чистоти в характерах, стільки глибини у почуттях, стільки ніжності й любовного палу, відданості й непохитної самопожертви, стільки туги за правдою».

Але важкі напарування відкладалися в душі боснійця протягом століть. Безжальний визиск простого народу, міжфеодальні чвари, релігійний розбрат, наскоки зажерливих сусідів. І коли 1463 року на Боснію, вже надломлену поразкою, що її зазнали боснійські та сербські війська на Косовому полі 1389 року, рушили турецькі завойовники, вони підкорили її за якихось півтора місяця.

З приходом турків починається найпохмуріший період у боснійській історії, який триває понад чотири століття. Щоб «навіки» закріпитися на загарбаних землях, завойовники почали поспішно переселяти сюди турків з Малої Азії. Другим засобом турецької завойовницької політики була планомірна й брутальна асиміляція слов'ян.

Турецьке поневолення поглибило соціальну безправність корінного населення, загальмувало розвиток культури й економіки, великою мірою негативно вплинуло на формування людських характерів. Чимало прислужилося тут фанатичне мусульманське духовенство та різні пройдисвіти, що, сподіваючись легкої наживи, насамперед потяглися до Боснії. Це добре показано Андричем у романі «Міст на Дрині» і особливо в «Травницькій хроніці». Це він досліджуватиме в багатьох новелах.

Антитурецький національно-визвольний рух, який на початку минулого століття охопив південне слов'янство, сколихнув і боснійське населення. Народне повстання 1875—1878 років принесло Боснії автономію в межах Турецької імперії. Але того ж таки 1878 року Боснію зі згоди західних держав і проти волі її народу окупували австрійські війська.

Порівняно з відсталою феодальною Туреччиною буржуазна Австро-Угорщина стояла набагато вище і в економічному, і в політичному, і в культурному відношен-

нях. Проте і новий уряд щонайменше обходили інтереси боснійців. Йому йшлося лише про те, щоб «навіки» привласнити захоплене. І 1908 року Австро-Угорщина анексувала Боснію, оголосивши її спадковим володінням габсбурзької корони. Так було вчинено ще одну несправедливість супроти боснійського народу.

Анексія посилила революційні настрої в боснійському суспільстві. Виникла патріотична організація «Молода Боснія». За свою кінцеву мету вона мала ліквідацію іноземного панування в країні, а першочерговим завданням ставила подолання духовної відсталості народу, прилучення його до надбань світової культури й думки.

«Усі живі сили народу пробудяться і почнуть діяти. Під їхніми ударами розпадеться в'язниця народів — Австро-Угорська монархія, як розпалася європейська Туреччина», — палко мріє в цей час один з героїв роману «Міст на Дрині» — юнак Тома Галус, якого Андрич значною мірою наділив автобіографічними рисами.

Іво Андрич народився 10 жовтня 1892 року в Травнику — давньому центрі Боснії, у сім'ї зубожілого ремісника. Йому не було ще й двох років, як помер батько, і мати переїхала з сином до своїх братів у Вишеград. У цьому мальовничому містечку над Дриною, де перетиналися шляхи Заходу й Сходу, минуло його дитинство. Вишеградські враження пізніше вpletуться в тканину багатьох Андричевих творів. Їхній відгомін чується і в новелі «На березі».

До національно-визвольного руху Андрич прилучився в Сараєві — столиці Боснії, де вчився в гімназії. Згодом він згадуватиме, як «гімназистом кидав — разом з тисячами — каміння у вікна магістрату й одного незабутнього надвечір'я підтримував — доки свистіли жандармські кулі — молодого робітника, що вмирав без стогону, з кривавою піною на губах». В гімназії Андрич

зблизився з членами «Молодої Боснії». У сараєвському журналі «Босанська віла» він 1911 року вперше виступив з віршами. «Бідно живеться і важко людині на цій землі»,— констатував поет.

Закінчивши 1912 року гімназію, Андрич для дальших студій обирає слов'янські літератури й історію. З цією метою він подається спочатку до Загребського, потім до Віденського й, нарешті, затримується у Краківському університеті. Але його навчання було невдовзі перерване.

28 червня 1914 року, в 525-і роковини трагічної для сербів Косовської битви, член «Молодої Боснії» Гаврило Принцип застрелив у Сараєві престолонаслідника Австро-Угорщини. Це, як відомо, стало приводом для розв'язання імперіалістами світової війни. Андрича ж разом з багатьма іншими «молодобоснійцями» було заарештовано. Волю він дістав тільки наприкінці 1917 року.

З ув'язнення Андрич виніс збірку пойнятих тугою віршів у прозі «Ex ponto» (1918). Але вже тут крізь юнацьку зневіру пробивалася думка, яка стала провідною в його творчості: хоча життя дуже важка для людини ноша, але воно, цей «мерехтливий промінь між двома нескінченностями»,— найбільша цінність. «Відчуваю велику любов до людей, їхніх справ, щастя й нещастя, гріха і пристрастей та всього горя, яке вони несуть, до їхньої боротьби і падінь, оман, страждання і жертв, до всього, що є людське на цій планеті»,— писав Андрич. І звідси народжувалася віра в те, що «після всіх мук і оман» таки підніметься «майбутня будова нового людства».

Юний Тома Галус мріяв, як навколо Сербії об'єднаються південні слов'яни «на основі повної рівноправності, релігійної толерантності та громадянської рівності», і це буде «держава, народжена в свободі

й заснована на правді,— мов частка божого задуму, втілена на землі». 1918 року на уламках Австро-Угорщини постало Королівство сербів, хорватів і словенців. Здавалося, багатовікова національно-визвольна боротьба поневолених народів завершилася перемогою. Але її плодами скористалися інші. «Добре ви собі поділили світ! — вигукне згодом Андрич.— Проте ваш поділ тільки жахливий, але не вічний». Замість омріяної свободи й правди, замість сподіваного раю були голод, злидні, переслідування, утиски і, зрештою, монархо-фашистська диктатура. Народні маси й далі залишалися безправними.

Ніч усюди, як і раніше. Темінь.
Ми вигинули під чорними прапорами,
А ви справляєте бучний бенкет,—

кидав в обличчя можновладців сербський поет Душан Василев.

Протягом 1918—1919 років Андрич працює редактором у журналі «Кніжевни юг» («Літературний південь»). З 1921 по 1941 рік — на дипломатичній службі в югославських консульствах і посольствах у Граці (Австрія), Римі, Бухаресті, Мадриді, Женеві, Берліні. У Граці 1923 року завершує університетську освіту і наступного року захищає дисертацію з історії. 1926 року його обирають членом-кореспондентом, а 1939-го — дійсним членом Сербської Академії наук і мистецтв. Але дійсність буржуазної Югославії і тогочасна міжнародна обстановка (фашизм в Італії, Іспанії, Німеччині) — а все це Андрич бачив зблизька — будили неспокій, викликали в ньому протест.

У новій книжці віршів «Тривоги» (1920) Андрич спрямовує свій гнів проти тих, хто «ради розкошів краде»: «Ви наклали руку на все, зачинили перед нами

двері й лишили нас у темряві». І з тривоги зароджується переконаність, що на шляху до справедливості треба долати зло.

Рамки поезії для цього здалися поетові затісні. І Андрич повністю переходить на прозу, надаючи перевагу її коротким жанрам. 1920 року він публікує перше оповідання «Шлях Алії Джерзелеза». Потім, у 1924, 1931 і 1936 роках, видає три книги «Оповідань». Тут доречно згадати і його дисертацію — «Духовне життя в Боснії за турецькою панування». Матеріал, опрацьований у ній, став йому основою для багатьох художніх досліджень. Заглиблюючись у минуле, Андрич шукав відповідей на пекучі питання сучасності.

Зокрема, увагу його привертає проблема насильства — в соціальному й моральному планах. У своїх публіцистичних виступах того часу він один з перших застерігає людей перед загрозою фашизму. «Хто в листопаді 1921 року, — писав він, — під час фашистського в'їзду в Римі бачив, як похмурі типи в чорних сорочках і з розпатланим волоссям марширували мирними римськими вулицями, той міг зрозуміти, звідки походить фашизм і куди він прямує... Ця банда горлорізів нагромаджувала насильство на насильство, доки у своїй шаленій злості врешті не почала думати, що римські площі — те саме, що й вузькі вулички їхніх рідних містечок, де вони духопелили один одного без суду і свідків, що вся Італія — це тільки фашистська вотчина і що Європа зовсім втратила сумління». Про спустошливий вплив насильства на людину письменник говорить уже в першому своєму оповіданні. Герой турецького фольклору в Боснії, воївник XVII століття Алія Джерзелез прославився в загарбницьких походах. Але Андрич показує його не в двобоях, а в таких життєвих ситуаціях, де б мали діяти механізми душі, де починаються справді людські якості. І тут герой битв,

що «віс славу багатьох поединків і силу, яка вселяла страх», виявляється смішним і огидним.

Ще з більшою силою й драматизмом ця проблема звучить в оповіданні «Мустафа Маджар». Герой твору, безперечно, мав неабиякі здібності: грав на зурні, любив книги. Але насильство, якому він служив, обернулося проти нього самого й позбавило його людської подоби, вразило душу.

Насильство — як бумеранг. Воно врешті-решт влучає в того, хто його породжує. Джержезез закінчив свій шлях цілковитою моральною поразкою. Маджар гине ганебною смертю під глузливе тюкання натовпу й гавкіт собак. Грізна покара спостигає й Челебі-Гафіза («Оцупок»), який, придушуючи заворушення в Сирії, палив усе й нищив, полював на людей, як на дичину. Помства падає на нього звідти, звідки він ніколи не сподівався.

Андрич показує, що злочинець і той, хто потурає насильству, залишаючись байдужим до людських страждань. Смирений старець Алідеда («Смерть у Синановій текії») славився нечуваною святістю, всі «мали його за недосяжний взірець усебічної довершеності». А проте цей нібито безгрішний чоловік, умираючи, зазнає жахливих моральних мук: він двічі потаємно зрікався людяності, двічі відвертався від чужого горя, і тепер це давить на його свідомість, мов свинцевий тягар, і перекреслює все його життя, всі його молитви й богобоязкі діяння.

Показова щодо цього й сцена з «Жарту в Самсариному заїзді», яка відбувається на терасі в присутності ватажка розбійників Джема. Багато хто з бранців, щоб задобрити насильників (які до речі, виразно нагадують фашистських головорізів), і собі пристає до їхніх жорстоких розваг, і собі глумиться з їхніх жертв, хоч і сам кожної хвилини може стати такою самою жертвою.

Проте це не означає, що людина безсила перед насильством. Вона може протистояти йому чи сміхом, як ченці з новели «У холодній», чи вигадкою, як Альо з «Притчі про візироваго слона», чи незаплямованою чесністю, як баба Анджа з оповідання «Килим», чи навіть власним життям, як старий велетовець Милов. Цю силу людина знаходить у своїй здатності до боротьби за людяність.

Віра в нездоланність народу, повсталого на боротьбу з поневолювачами, стала основою історичного оптимізму Андрича. Найчіткіше своє вираження цей оптимізм знайшов у начерку-хроніці «Рзавські гори» (1924), який пізніше послужив письменникові своєрідним ескізом для більшої половини роману «Міст на Дрині». Австрійська окупація спотворила Рзавські гори: на них понабудовано бараків, жандармських казарм, порито окопи, поставлено чорно-жовті стовпи з німецькими написами: «Цивільним вхід заборонено». Але Австро-Угорська монархія розвалилася, і гори знову починають набувати свого природного вигляду. Вони «скидали з себе все, як бридку одежину... І так поступово все чуже було стерте, як хибний розрахунок. Залишились тільки гори... вкриті лісами й ланами, в чеканні кращих подій».

У квітні 1941 року, коли югославський уряд капітулював перед фашистською навалою, Андрич не пішов на компроміс. Усю війну він безвиїзно прожив у Белграді, але жодного рядка не дав до окупаційної преси. Тільки 1945 року, коли Югославію було звільнено, він опублікував одразу три романи — «Травницьку хроніку», «Міст на Дрині» і «Панянку».

Після війни Андрич повністю віддається літературній праці. З-під його пера виходять такі визначні твори, як повісті «Зеко» й «Проклятий двір», ряд новел, зокрема «Осатичани». Саме в післявоєнний період поси-

люється соціальна загостреність творчості Іво Андрича. Найкращим твором цього плану є, без сумніву, «Розповідь про кметя Симана». Виступає Андрич також зі статтями з питань літератури, культури.

П'ять століть історії рідного краю охопив Іво Андрич поглядом художника. Він показав, як вона переломлюється на безліч ладів у психіці, почуттях і вчинках різних людей, як впливає на їхні долі, відбив боротьбу народу за своє соціальне й національне визволення.

Увесь довколишній світ предметів і явищ набуває в нього свого сенсу, оскільки він існує для людини й у зв'язку з нею: чи то краввид, чи ковток недопитого вина в келиху. І сумний пейзаж із зруйнованою фортецею оживає тільки тому, що тут кожний камінь пов'язаний з людською долею.

Не випадково найулюбленішим символом Андрича є мости. Вони уособлюють у собі поривання людей одне до одного і до найвищої краси — людяності.

Іван Ющук

Н О В Е Л И

ШЛЯХИ

На початку всіх шляхів і доріг, в основі самого поняття про них лежить гостро й незгідно врізана в камінь стежка, по якій я вперше почав сам ходити.

Це було у Вишеграді, на твердих, покривлених, ніби вигризених путівцях, де все убоге й сумне, без краси, без радості, без надії на радість, без права на надію, де якийсь гіркий кусень, якого ти ніколи в рот не брав, підстрибує тобі в горлі з кожним кроком, де спека, і вітер, і сніг, і дощ з'їдають землю і насіння в землі, а все, що таки зійде й розів'ється, таврують, і скручують, і гнуть так, що якби могли, то загнали б другим кінцем у землю, аби тільки вернути його в безформність і морок, звідки воно вийшло й піднялося.

Їх не злічити, тих стежин, що, як нитки і стьожки, мережать пагорби та видолинки довкола містечка, вливаються у білий шлях або губляться край води чи в зелених лозах. Інстинкти людей і тварин накреслили їх, а потреба вторувала. Тут важко підніматись, і йти, і вертати. Тут присідають на камінь і ховаються під дерево, на відкритому місці чи в негустому затінку перепочивають, моляться або рахують селянський виторг. На тих стежках, які вітер замітає і дощі полощуть, а сонце зачумлює і розчумлює, на яких здибується тільки виснажена худоба й мовчазні, замкнуті люди,— тут я виплекав свою думку про багатство і красу світу. Тут я, неук, слабкий і з порожніми руками, був щасливий п'янким щастям до вестями, щасливий від усього того, чого тут нема, не може бути й ніколи не буде.

І на всіх шляхах та дорогах, які я згодом у житті пройшов, я жив тільки з того вбогого щастя, зі своєї вишеградської думки про багатство і красу навколишнього світу. Бо під усіма дорогами землі постійно стелилася тільки для мене видна й відчутна гостра вишеградська стежка, від дня, коли я розлучився з нею, і по сьогодні. Весь вік мене вона не покидала.

Коли мене зморував і труїв світ, в якому грою злого випадку я жив і дивом утримувався, коли затуманювались обрії і розпливалась мета, тоді я побожно, як правівірний — молитовний килим, розстеляв перед собою тверду, убогу, гористу вишеградську стежку, яка лікувала всякий біль і вгамовувала всяке страждання, бо сама була вщерть наповнена ними. Так не раз на день, під час затишшя, що наставало навколо мене, або передиху в розмові, я проходив якийсь відтинок того шляху, з якого ніколи не звертав. І так до кінця життя невидимо й потаємно пройду відміряний долею відрізок вишеградської стежки. А на кінці життя обірветься й вона. І зникне там, де кінчаються всі стежки, де губляться дороги й бездоріжжя, де більше нема ходи, ані зусиль, де всі земні шляхи заплутуються в нерозбірливий клубок і згоряють, як іскра порятунку, в наших очах, які й самі гаснуть, довівши нас до остаточної мети.

ОБЛИЧЧЯ

На всіяне зорями небо й людські обличчя ніколи не можеш надивитися. Дивишся, дивишся — і ніби все бачене, а не знане, відоме, а нове. Обличчя — це квітка на стеблі, якому ім'я людина. Квітка, що рухається, змінює свій вираз—від сміху, захвату чи задуми і аж до безсловесної тупості або застигlosti мертвої природи.

Відколи усвідомлюю себе, людське обличчя для мене — найяскравіше освітлена і найпривабливіша частка навколишнього світу. Пам'ятаю красвиди й міста, можу їх викликати в уяві, коли хочу, і затримати, скільки хочу, але людські обличчя, які я бачив у житті й уві сні, з'являються самі собою і залишаються перед поглядом нестерпно довго або до болю коротко, живуть поруч мене чи зникають примхливо й назавжди, і ніяке зусилля пам'яті не в змозі повернути їх знову. Буває, що вирізьблиться одним одне, стоїть довго переді мною і заступає весь видимий світ, а буває, наринуть сотні, тисячі їх, як повінь, загрожуючи затопити й понести мою свідомість. Якщо міста й красвиди я бачу, як пережите, як частину себе, то мої розмови й порахунки з людськими обличчями тривають нескінченно. У них для мене приховані всі дороги світу, всі помисли й вчинки, всі бажання й потреби людські, всі можливості людини, все, що її тримає і підносить, що її отрує і вбиває; все, про що людина мріє і що рідко здійснюється або чого ніколи не буде, дістає в них, зрештою, свої обриси, ім'я і голос.

Поодинці або юрмами постають переді мною людські обличчя. Одні виринають німотно, самі собою або з не

відомої мені причини, інші приходять, ніби на умовний знак,— на слово чи речення, яке їх супроводить.

* * *

Селянин літнього віку. Його обличчя покраяне та виснажене турботами коло землі, сонцем і дощем, вітром і снігом. Зціплювання зубів і судома зусиль, які безперестанно повторюються, мруження й посіпування, якими очі та шкіра захищаються від немилосердної спеки, морозу або завії, вздовж і впоперек зорали борознами те обличчя і надали йому тьмавого чи брунатного кольору землі, над якою воно так часто схиляється. Побоювання пасток й ошуканства, намагання вчасно розгадати чужі думки і плани, щоб марно не попустити свого,— все це наклало на нього свою печатку. І перш ніж селянинові мине сорок, його обличчя набуває викінченого виразу. Шкіра за grubila й темна. М'язи різко окреслені. Борлак загострений, шия поморщена й набрякла. Очі дивляться не прямо, як за юнацьких років, а кожне трохи у свій бік. Усе завершене й відділене одне від одного, а над усім панує врівноваженість і спокій зрілих літ.

* * *

— За що ви мене проганяєте?

Чую це і — бачу. Бачу старий сарай, увесь закопчений, забризканий виноградними вичавками й сухими кісточками, захаращений бочками й усіляким мотлохом, з незмінними протягами. У широкій проїмі дверей стоїть хазяїн Марко. Розрізняю тільки його спину та ще суконні штани і мілкі турецькі черевики. Мені немає й шести років, я сиджу на грубій колоді з повною пригорщею сухих слив. Зате добре бачу низьку,

миршаву постать поденника в полатаному і все-таки дрявому одязі. По тому одягу і всій поведінці поденника видно, що він не селянин і не міський робітник, не жебрак і не божевільний, ані взагалі людина, що має певне становище в суспільстві. Таке ж і його обличчя, особливо обличчя. Зіжмакане, сіре, якщо тут можна говорити про колір,— за ним не визначиш віку людини, і взагалі воно ні про що не свідчить, хіба що про сумирну недоумкуватість. Очі, ніс, рот, борода — все це існує, але без якогось цілісного виразу, крім одним єдиного: біда. То не хвороба, не голод, не вбогість, а все вкуші, нагромаджене з покоління в покоління і злите в новий, особливий вираз біди, яка має сотню причин і тому не має ні ліку, ні імені.

— За що?

А хазяїн Марко відповідає спокійно й коротко. «Не годишся для мене»,— каже він. «Не годжусь, знаю, що не годжусь»,— каже чоловік у дверях, нижчий від землі, яку всі ми топчемо. менший від найменшого, покірний не перед хазяїном Марком, а перед своєю віковичною й неосяжною бідою. «Не годжусь»,— повторює він і відразу, ніби не в змозі пов'язати двох простих думок та зробити з них висновок, додає тупо й жалібно: «За що ви мене проганяєте?»

Я не пам'ятаю ні подальшої їхньої розмови, ані того, чим вона скінчилась. У моїй пам'яті назавжди залишилися тільки хазяїн і поденник, як вони стоять у широкій проїмі дверей на листопадовому протязу, перший спиною до мене, а другий — обличчям, обличчям людської біди, яку неможливо ні описати, ні забути.

Багато років тому. Узбережжя Атлантичного океану. Приземкуватий солдат несе на правому плечі щойно відкопаний з піску снаряд, який не розірвався. Він трохи зігнутий під тягарем, проте молодий і дужий. Ступає, наче саму смерть несе на плечі, як тільки може тихо й повільно, дрібно й дивно, з якоюсь витонченою обережністю, ніби по натягнутій ливні. А обличчя, селянське, загрубіле, пройнялося благородністю миті і зблідло. У цій хвилиній блідості вчувається і не до кінця подоланий страх, і відчуття обов'язку, бажання послужити життю і не стати здобиччю смерті.

Усі ми, як і все живе, кожної миті змагаємося зі смертю. На безліч ладів ця боротьба відбивається у людських обличчях. Усю цю людську боротьбу, зібрану в одне, в її найшляхетнішому вигляді, я бачив на обличчі солдата, що, виконуючи обов'язок, ніс на плечі невибухлий снаряд.

Ще одне обличчя.

«Хай бог милує!» — вимовляє хтось. Але це каже не чоловік, а одна із зігнутих жінок, що стоять у дворі; збившись до купи, й перешіптуються. Цього обличчя не супроводять ні звук, ні рух. Його оточує тиша й непорушність.

Вона була актрисою і мешкала на одному поверсі з нами. Мені могло тоді бути вісім-дев'ять років. Гарна молода жінка час від часу посилала мене купити цигарок або віднести лист на пошту. Винагородою були великі пахучі цукерки з чарівної коробки і — близькість до актриси. Вона дозволяла мені посидіти коло її канапи на оббитому жовтим оксамитом ослінчику. Бо

актриса, коли бувала вдома, завжди лежала, простягнувшись на цій канапі. Я сидів і зачудовано дивився на її обличчя, якого не забув і досі. В його виразі було щось мрійливе і неземне, а найбільше місця на ньому займали очі, темні, але не зовсім чорні, котрими час від часу перебігали то сапфірово-сині, то приглушено-золотаві відблиски якогось світла, що йшло невідомо звідки. Інколи все згасало, і ті її трохи пукаті очі ставали холодними й сліпими, як очі античних статуй.

Це були незвичайні, сьйливі короткозорі і майже нерухомі очі, які освітлювались і згасали зсередини за якимись тільки їй відомими законами режисерського мистецтва, очі, якими вона не стільки дивилась і бачила, скільки засліплювала і зваблювала. Я позирав на них з дитячим обожнюванням, але недовго. Ще того ж року, коли вона оселилася поруч з нами, її вбив один багацький син, чотирма пострілами з револьвера.

Приходили й відходили якісь комісії, потім актрису забрали в морг і хтосьна-де поховали. На двері її кімнати наклали печатки. Жінки у дворі шепотіли: «Хай бог милує!» Єдине, що надовго збереглося від актриси — це її незвичайні очі, затримані дитячою пам'яттю.

* * *

І отак безперестану, ще одне обличчя, ще одне. Хотів би про кожне сказати щось, бодай на змиг ока затримати його перед собою, але перш ніж встигаю придивитися до нього, воно повивається імлюю і зникає. За ним блискавично виринають інші, товпляться, перестрибують і міняються, входять у мене. І я вже не я, а безіменний мовчазний простір, через який стрімко, нескінченною світляною стрічкою проходять розвихрені плетениці людських облич, і я, німий і знеособлений, гублюся в них, як у заметілі.

НА БЕРЕЗІ

Сперечалися, чи перепливати річку. Вже вдруге того дня.

Гурт засмаглих тіл на піску — то учні сараєвської гімназії, що проводять канікули у своєму рідному місті на березі Дрини. Вчать вони в п'ятому-сьомому класах гімназії. У Сараєві багато по чому вважалися юнаками, а тут, у батьківських оселях та на березі рідної річки, знову поставали дітьми, і в їхніх забавах, суперечках і вчинках дивно переплітається й змішується дитинство з підлітковим віком, а підлітство з першими проявами юнацької пори.

На їхньому, лівому березі сонце вже сховалося. Дні покоротшали. Був кінець літа. А це літо, що довго пекло і сушило, аж вигоріла не тільки городина, овочі та збіжжя, а й трава на луках, раптом стало холодним і дощовим. Немилосердне, воно спалило в своєму вогні й першу, кращу половину осені. Скидалося, ніби переступлено вересень. Від крутих затінених виступів лівого берега насувався передвечірній холод. У хлопців, що були край води, яка й серед літа холодна і яку вже до половини закрила тінь, шкіра почала братися сиротами.

Другий, правий берег був ще весь освітлений; багатший на дерева й зелень, тепер, у промінні призахідного сонця, він видавався особливо святочним, розкішним і манив до себе купальників.

Спочатку дехто заперечував, щоб знову перепливати на той бік. Справді, всі потюпилися від плавання й довгого загоряння. зголодніли; а з першими сутінками приходило й бажання заснути. Та після короткої супе-

речки, без чого в тих літніх забавах не приймалося жодної ухвали, все-таки рушили.

Темно-зелена бистра вода, затягнута надвечірньою сутінню, огорнула їх холодом, а течія вносила вбік їхні легкі, зморені й від купання охлялі тіла. Але вони не піддавалися і пливли, весело скрикуючи від остуди й позираючи на освітлений берег.

Той другий берег понад самою водою був голий, скелястий, весь із потрісканих пластів каменю. З розколин, куди вода занесла дрібку землі, де-не-де пробивалася травка і ще рідше якась квіточка — карликовий жовтець або польова гвоздичка з блідо-голубими ледь помітними пелюстками, яка подеколи навіть і пахла, але таким слабеньким, примарним запахом, що він був скоріше натяком на запах, був ніби провісником інших просторів та сильніших запахів.

Потім берег стрімко піднімається, каміння на ньому рідшає, колючої низької трави стає все більше; а далі із нього випинаються кущики, чагарники, нагорі ж, нижче шляху, прокладеного крутизною, ростуть високі густі верби, верхівками сягаючи до самої дороги, а подекуди й заступаючи її.

Доки хлопці, змагаючись із швидкоплинною холодною течією та своєю втомою, долали відстань, сонце ще не зайшло зовсім, але берег, на який вони один за одним вискакували, судомно хапаючись за гостре каміння, вже заслала тінь. Сонце тікало перед ними і здавалося оманливим, недосяжним, як марево.

Останнім на берег вихопився білявий Марко. Груди його часто здіймалися, а очі шукали сонячного місця на березі. Але сонце осіло ще нижче, і його промені падали тільки на шлях.

Тим шляхом, як по туго натягнутій шворці, котиться легка бричка, запряжена парою білих коней. На передку сидить кучер з червоною фескою на голові, а в брич-

ці — дві чи три жінки у білих сукенках. Розквітають і гаснуть яскраві барви їхніх парасольок, капелюшків, мережив і вуалей. А ті вуалі зблиснуть на сонці, затріпотять і раптом зникнуть, мовби їх вітер поніс, і знову з'являються — і так, повторюючи безнастанно ту саму гру, ошукують очі. На деяких відтинках шляху зелені верхівки верб повністю заступають дорогу, і через те здається, що бричка разом із кіньми запливає у зелень, поринаючи в неї вище коліс, і лине хутко, а над зеленими хвилями видніють лише кінські голови, кучер на передку та жінки у світлих грайливих кольорах, — і все це вбирає здалеку очі, як барвистий метелик.

Здригаючись і цокочучи зубами від втоми, голоду та якоїсь внутрішньої остуди, Марко стежив за тою картиною, доки бричка не випірнула із зелені й не зникла між перших міських будинків.

Тоді стрепенувся, ніби зі сну, і побачив, що поруч нього стоїть товариш та дражниться, повторюючи те його «д-д-д-д!», хоча й сам увесь наїжився, губи посиніли, а очі затуманилися від майже безперервного плавання та пірнання. Інші стрибали з ноги на ногу, мов у якомусь індіанському танці, шукаючи рівного місця на шерехатому кам'янистому березі.

Іти далі за сонцем не було сенсу. Вже й верби захопила тінь, котра росла, піднімаючись по крутизні, наче повінь. Але й вертати не було легко ані приємно. Тіло пронизував щем, воно тремтіло від змори, холодна вода викликала відразу, та й берег, на якому залишилося їхнє вбрання і де стоять їхні домівки, нічим новим чи приємним не вабив до себе.

Щоб уникнути насмішкуватого товариша, Марко підступив до самої річки. на камінну крайку берега; тут знайшов гладку місцину завбільшки з долоню і сів. Лікті поставив на коліна, а обличчя затулив руками.

Це були ті надвечірні, ті болісні й невдячні години

перших юнацьких терзань і безпорадності, які були характерні для тодішнього учнівського покоління. Думки роїлися без ладу, змішуючись із споминами дитинства і невизначними передчуттями ще зовсім неясної будучини. Усе було похмуре й туманне, але бажане, бо відсувало момент повернення в холодну воду і на протилежний пустельний берег.

Так, той подекуди голий, подекуди густо зарослий верболозом піщаний берег завжди був для нього берегом бажань і голоду. Від чотирьох років на тому березі він грається, порпається в піску та хлюпається у воді, і завжди кожний його погляд, кожний рух супроводило бажання — бажання чогось такого, що б порушило одноманітність краєвиду, до нудоти вже знайомого, і скам'янілу неухильність пір року та людських звичаїв, здивувало, викликало блиск в очах, порадувало свіжістю й красою. З роками предмет бажань змінювався, та самі бажання зростали і за кількістю, й за силою, але ніколи жодне з них не здійснилося, хіба що у мріях або ще в небилицях, од яких залишається тільки біль розчарування.

Так, тими оповідками тішать себе та обманюють і його рідні, і всі інші, хто живе на тому лівому, бідняцькому, березі. А він давно знає, чого варті їхні розповіді. Ще маленьким чув од бабусі перші небилиці. Він обіцяє, що не гасатиме, що ляже й засне, а бабуся обіцяє розповісти гарну казку. І яку казку! Адже вони розповідають їх не задля дітей, а задля себе. Це він збагнув давно, а відчув, здається йому, ще тоді.

Бабуся розповідала. Недалеко від них, мовляв, по якомусь халамидникові залишилася вдова з повною хатою дітей — і тільки й того. Надходило різдво, а в хаті ні скоромного, ні солодкого, діти босі, голі. На сам свят-вечір розплакалась удова, скаржачись богові й святому різдву на свою долю. Позичила стільки, що купила

одненьку риби́ну — макрель. Коли рибу розпорола, знайшла в ній золотий перстень з коштовним алмазом-каменем, занесла його до купців, багато грошей дістала — мали всього і на різдво, і ще довго по тому. То бог дав,— казала бабуся.

Казка діяла навпаки. Зморена говорінням, бабуся починала куняти, а хлопець, захоплений дивними картинами — вдовині сльози, риба, сяючий перстень, ще більше вовтузився і будив бабуся, щоб вона докладніше розповіла йому про ту незвичайну прикличку.

І тоді, і ще довго по тому чіплявся до всіх і вимагав, щоб йому достеменно сказали, чи справді так було, коли і де, хто загубив перстень, як риба його проковтнула і як вона потрапила саме до вдови. З відповідей постеріг, що тут не все ясне й певне, що старші й самі не беруть своїх розповідей усерйоз, що є, звичайно, вдови й сироти, трапляються десь і макрелі, хоча вони рідкісні й дорогі, але нема ні божого давання, ні коштовного персня — ніколи й ніде. А пізніше, коли закінчив початкову школу і поринув у книги, побачив, що його сумніви не були марні, що то казка така ж стара, як і людські злидні, що історію про рибу й перстень бідняки переповідають усюди по світу, де тільки вони є.

Звідси в ньому глуха й глибока неприязнь до тих казок і неблиць, до всіляких смішних виплодів уяви. Це треба погасити, як кіптяву лампу, відкинути, як підле ошуканство. Знати правду й говорити правду, а правда в тому, що на цій землі є чимало гарних речей, проте вони належать іншим, а він і його родичі багатіють лише думками та клопотами. Правда й те, що в ньому все прагне краси; а та краса видима (навіть у бричках їздить!), але недосяжна й невтримна; вона не дається схопити, її не годен вкрасти, нема за що купити, не можна ані в людей узяти, ані в бога випросити; наче привид, оманлива й короткочасна, а проте

дорожча над усе, що є живого, реального, що є під руками.

Піддавати нещадному випробуванню правдою треба все — не тільки небилиці, а й усе інше, що береться за дійсне й невдаване, але не є ні тим, ні іншим. Що ми насправді, ми — на цьому піщаному березі? Мій тато і мій дядько називаються торговцями; так називав себе і наш дід, тільки в нього це ще скидалося на правду, а в моїх — порожнє слово, нічим не підкріплене. Так, інші торгують, трудяться й заробляють, інші живуть і беруть від життя, а мій тато і дядько вважають, що вони торговці, бо пару тих годин на день пересиджують у напівпорожніх крамницях; бо вулицею проходять поважно, з заклопотаним виразом, ніби обмірковують якісь великі операції; бо називаються сім'янинами, господарями й громадянами. Думають, що живуть, що дбають про дім та дітей зводять на ноги, і вірять у те, як в одну з багатьох небилиць. А як же воно насправді, якщо відкинути вірування й формули, які давно втратили свій зміст, і слова, слова, слова, які ніколи не означали багато, а тепер і поготів? Чого варте все це?

Хата дісталася їм у спадок від матиного діда, як успадковують хворобу. Ніколи не була ні світлою, ні великою, ні міцною, ні гарною. Тепер подалася, присоромлена й відтиснута новими, сучасними спорудами, яких не було вісімдесят років тому, коли її поставлено. Правда, мама багато клопочеться біля тої хати, опоряджуючи й підновлюючи її, як і жінки із двох попередніх поколінь клопоталися. Подвір'я засаджено квітами, хоча й невігядливо, без розмаїття— по-бідняцькому. Уся хата від стріхи до підвалин побілена вапном, а «цоколь» підведено синьою фарбою, невеселою й пісною,— нерезальний «цоколь», бідняцький. Приземкувата, мала нефарбована альтанка і взимку, і за літа вимита, що аж дошки жовтіють, а виноград, який в'ється по ній, надає

їй бодай улітку позірного вигляду скромної розкоші; той виноград навіть ягоди родить, але дрібні й кислі — бідняцькі. Так, хата є, і своя, але бідняцька, на абиякому фундаменті, струхлявіла; вона й колись не була гарна, а зараз страхітлива, ніколи не відзначалася ні здоров'ям, ні веселістю, а тепер і того немає. Спланована й зведена по-бідняцькому, по-бідняцькому живе й дотягує свого віку. Убога, як убогі і її мешканці, які думають, що вони не бідняки, бо в цьому не признаються ні собі, ні іншим, бо ніхто їм того у вічі не скаже. Та й ця їхня убогість якось мовби старіє. У першому поколінні вона була ще добра, здатна вигадати не одну бідняцьку радість, але з плином часу і з розвитком життя в містечку вона дедалі, з покоління в покоління, тупішає і знебарвлюється, зживається зі своєю бідною (якої не сміє назвати цим словом), як із незмінним станом, і думати забула про краще.

Немає тут радості, ні руху, ні новизни, а життя без того — не життя, лише животіння, відбування життя.

Як з хатою, так і з харчами та одягом. Ту дрібку їжі тяжко добувають, скупю ділять, до божевілля заощаджують і пильнують, і врешті-решт вона тільки втримує душу в тілі, не даючи йому ні сили, ні радості. Він це знає найліпше, бо вже роками, відколи почав учитись у Сараєві, робить зіставлення, і від цього страждає його найвнє юнацьке марнославство й росте прагнення багатшого вигляду, яскравіших барв та вищої цінності.

Так, усі вони живуть більше своїми оманливими уявленнями про життя, ніж самим життям. У їхньому існуванні на цьому піщаному березі є слова, і формули, і ритуали, і понура гордість, і марна впертість, але нема ні несподіванок, ні перемін, ні справжньої радості, ні просвітлих хвилин, коли людина повністю віддається їм. І нема нікого, з ким би міг про це поговорити, хто б допоміг розібратися в цих питаннях, які останнім

часом обсідають його: чому тут так, а в іншому світі, між іншими людьми інакше, і що треба зробити, щоб і тут було інакше.

Усе сплутувалося й нуртувало в голому юнакові, що сидів на березі, мов був із каменю, непорушний, забувши про все довкола. І все перетворювалось у якісь химерні бажання. Не бути голим, ні втомленим, ні спраглим за всім на кам'янистому березі у затінку дня, який дедалі холоднішає й переходить у присмерк. Не мати над собою неприступного шляху із ще неприступнішими подорожанами та бричкою, яка поспішно відносить кудись людей, і життя, і, мабуть, розкіш та красу, ані перед собою холодної, підступної й навалльної річки, ані там, на другому боці, надто добре знайомої батьківської хати, у якій чекають на нього шкільні книжки, мізерна мовчазна вечерея та остогидла постіль. Бути кимось іншим і на іншому місці, між людьми, які живуть, працюють, стараються і мають на втіху собі та іншим. Мати щось од світової краси, що на мить спалахує, мов небачена крилата жар-птиця в стрімкому леті, від того достатку, який мусить десь бути, хоч він тільки невиразно передчувається!

Розкіш і краса! Вони на цих берегах з піску та каменю не проростають і не квітнуть. Про них можна тільки снити. І все-таки в його споминах саме в цю мить зблиснуло щось, наче мрія, слабке і бліде, мов іздалеку, мов уві сні. Червона стьожка на сірому піску, піби нежданий вогник чи дивна квітка із царства казок. Роза Калина.

Була вона дочкою фінансового інспектора Антона Калини. Він походив із чеської родини, яка, проте, зовсім знімчилася й осіла в Чернівцях, де його дід і батько мали свою броварню. Сам Калина був довго-

телесий чоловік у зеленій уніформі із срібними зірочками та галунами на цупкому високому комірі і при довгій нікельованій шаблі. Оце й усього світлого в ньому. Взагалі ж він був насуплений і черствий чоловік, ніби то сама шкіра, тверда, грубо вичинена службова шкіра, на якій і очі, і губи, і вуса здавалися робленими, намальованими. Рухи різкі, рвучкі, погляд понурий і постава гордовита.

Пані Флора (інакше Лола) Калина також була висока й напрочуд худюща жінка. Її батько, Аурел Копша,— голова верховного суду в Чернівцях і знаменитий юрист, румун з походження, але фанатичний поборник німецької культури, а мати належала до офіцерсько-дворянської австрійської родини Да Ріва-Ріттер. Колись, за молодих років, Лола була ставною красунею з чорним пишним волоссям і жагучими очима сіцілійки, яка розбивала серця юнаків із вищих чернівецьких кіл і своїм зухвальством та неймовірними витівками шокувала світ, до якого належала. Тоді саме Антон Калина служив хорунжим в австрійській армії, бо багатий фабрикант Калина за всяку ціну хотів бачити свого сина офіцером. Любов між неповнолітнім Антоном Калипою та красунею Лолою Ріттер, зіткнувшись із суспільством та законом, скінчилася одним з тих скандалів, які в тихому й поміркованому австрійському середовищі час од часу вибухають, як бомба. Одної ночі молодята втекли до Румунії. Там їх чекали нестатки, напівголодне життя й розчарування в усьому. Зусиллями батьків через півтора року втікачі із шестимісячним хлопчиком повернулися додому. Офіцерська кар'єра Антона Калини обірвалась, і він подався на службу фінансовим митником десь аж у північну Чехію. Тут невгамовна пані Калина закрутила любовну історію з молодим чехом, студентом празької консерваторії. Знайшлася дівчинка. Після того їхній шлюб, що постав із романтичного

кохання, пішов шкереберть, хоча й не розпався зовсім. Лола після пологів тяжко хворіла і лише чудом вирвалася від смерті. Але хвороба змінила її до невпізнання — це була вже худа, споганіла й похмура пані Калина.

У тому кістяку від колишньої Лоли залишилися тільки великі очі, але без іскорок і блиску, — дві темні западини, крізь які пані Калина дивилася на світ довкола то злим, то сумовитим поглядом колишньої красуні, що не може ні забути до останку всього, чим була, ні раз і назавжди змиритися з тим, чим є. Химерний, а часом і моторошний був той погляд, що допитливо, з надією, благанням і острахом поринав ув очі співрозмовника, стежачи за тим, яке враження справляє її обличчя. Іноді, коли жінка замріявалася і на мить ставала красунею Лолою, її погляд плив спокійно, звичайно, певний себе й чарівності того тіла, якому належав. Але це тривало недовго, і тоді погляд затуманювався, ставав розгубленим і, поймавшись тугою та підозрою, знову запитував, шукаючи потвердження, що не все ще минулося, а далі знеможено покривався зчорнілими повіками, ніби жалобним запиналом. Так, усе минулося, все, і, хоч як важко в це повірити, без вороття відійшла краса, наснага, впевненість, свіжість. І, що найгірше, є ще, є сумні залишки, які викликають жалість, навіюють огиду тому, хто дивиться на них.

Деся невдовзі після тяжкої сімейної драми Калину призначили інспектором із переводом аж на австрійсько-сербський кордон, у далекий незнаний Вишеград.

Отак добропристойне, бездоганне подружжя Калин — насправді двоє сухих, похмурих, зневірених людей — прибуло до містечка й оселилося в гарному білому будинку фінансового інспекторату з городом та великим садом. Привезли з собою двійко дітей — хлопчика чотирьох років і дівчинку, якій щойно минув рік.

Хлопця, як тільки доріс до шкільного віку, відправили до батьків у Чехію, а пізніше записали в кадетську школу. (Зробити це було нелегко й не просто через батькову витівку в молодості, але врешті-решт усе владналося, що для інспектора Калини означало єдиний і останній успіх у його житті). Юнак навідувався до Вишеграда тільки на канікули. Був цибатий, худий і темний на виду, як і батько. Розмовляв лише по-німецькому, тримався завжди самотою, бо тут не мав ні знайомих, ні товаришів, гідних його виховання та майбутнього становища в суспільстві.

Австрійським офіцерам властива своєрідна, традицією освячена й вихованням закріплена погорда, яку вони виявляють до не рівні собі, тобто до дев'яноста відсотків людей, що їх оточують. Вони не ставляться до когось брутально чи з явною зневагою, а якимось по-особливому погірдно й нахабно проходять повз них, мов їх не існує або це мертві речі, безсловесні створіння. Син інспектора Калини рано опанував це мистецтво. Одягнений він був у добре припасований кадетський мундир, мав велосипед і дробовик.

Дівчина звалася Роза. Зростала вона і пішла до школи вкучі з вишеградською діворою. Була тендітна, ясноволоса, з білим тілом. На відміну від брата, вона цілком зріднилася з нашими дітьми та містечком. Інакшого світу й не знала. Тільки своєю зовнішністю вирізнялася з-поміж оточення, бо такого ясного волосся, таких голубих очей і такої білої, з легким рум'янцем шкіри нема в нас і бути не може.

Ця панська дитина (адже інспектор у містечку стояв за рангом зразу ж після офіцера) виросла з нашими дітьми, товаришувала й гралася більше з хлопчиками, ніж з дівчатами, не уникала хлопців, як це робили наші дівчата, а, навпаки, була учасницею їхніх ігор та мандрів, ба навіть їхніх сварок та чубанини.

За те її ганили та соромили і в школі, і вдома, але це не дуже допомагало. Надто тиха й розважлива як на свої роки, вона на все дивилася холодним поглядом голубих, мов небо, очей та спокійно й сміливо, наче заворожена, шастала між дикими, буйними хлопчачами, обеззброюючи їх своєю рідкісною, місяцеподібною усмішкою. На ній завжди було ясне барвисте вбрання. Так її вдягала мати. Протягом усього літа із шляху або моста можна було бачити між темними, розсипаними берегом постатями хлопчаків світлу, яскраву цятку — Розу Калину.

Якось один із хлопців грубо повівся з нею, але тільки раз і тільки один. Була зима, і берег взявся ожеледдю. Діти бавилися перед порожньою бойнею на Осойницькому потоці. Між ними був і Блажко Лекич, рано дозрілий, плечистий і зухвалий хазяйський син. (Його батько, газда Софрен Лекич, прийшов до містечка з села і почав як скромний мірошник, але за голодних років розбагатів, продаючи борошно по неймовірно високих цінах). Блажко побився об заклад з товаришами, що перед усіма задере в Розу сукенку. І зробив так. На змиг ока перед поглядами розгублених хлопчаків постало те, про що досі й не думали: рум'яні стегна в сліпучій панській білизні. Захоплена зненацька, дівчина не боронилася, тільки раптом сплотніла, і губи в неї побіліли, зникли в неприродній блідості обличчя, а очі стали темними, спалахнувши похмуро-зеленим, вловісним зблиском. Рвучко поправила сукенку, повернулася й кинулася косогором додому.

Коли знову з'явилася, то несла в обох руках, наче спис, батькову парадну шаблю, довшу за неї.

Хлопчаки підстрибували на снігу, з'юрмившись навколо Блажка. Вона ж підходила поволі, з опущеними очима, все ще бліда. Хизуючись своїм подвигом, Блажко визивно чекав. Роза підступила до нього, неквапно

й зосереджено охопила обома руками ефес шаблі і тоді раптом — мовчки і без розмаху, але всією силою вдарила хлопця вістрям шаблі в груди, аж він похитнувся і зойкнув. Шабля в Розиних руках була на кінці з кров'ю. Закривавився й сніг, у який осів Блажко.

Рана виявилася легкою, бо Блажко мав на собі камізельку з ягнячої шкурки, але це була подія для містечка і неприємність для школи. Якби то не панська дитина, напевне Блажків батько передав би справу до суду; тепер тільки Блажкова мати — вона взагалі про свого сина-одинака не могла говорити без сліз на очах і тремтіння в голосі («чотири сестри, а він оденький!») — слізним шепотом жалілася жінкам, що в Калини не дівчина, а бандитка. Можливо, Розу й виключили б зі школи, якби вона була чиясь інша; а так справа закінчилася тим, що всіх дітей у школі — і хлопців, і дівчат — суворо попередили, інспектора ж Калину вчителька попросила, щоб сам покарав дочку. Він пообіцяв — коротко й неуважно, ніби це само собою розумілося. Проте обіцяти було набагато легше, ніж виконати. І ось чому.

У білому будинку на пагорбі, оточеному садом, де жив інспектор Калина, панувало пекло — одне з тих, у якому чоловік і жінка, мов каторжники, оскаженілі від ненависті, тягнуть ту саму ливу, кожне собі, і ще більше затягують проклятий сімейний вузол, якого ніхто вже не в силі розплутати, як і ті двоє неспроможні ані зблизитись, ані розійтись. І все це обнесено й прикрито — наче залізним дахом і стінами — обачністю й умовностями австрійської чиновницької родини та законами непорушного й недоторканного, в католицькій церкві навек освяченого шлюбу.

Безперечно, чоловіки напідпитку або жінки під час нападів слізної щирості можуть іноді розповісти комусь дещо про муки такого осоружного сімейного

життя, але ніколи ніхто з них не посміє й не зуміє сказати всього, та й не годен, бо знає тільки свою частку страждань. І тому всю правду про таке сімейне пекло не можна спізнати, ні побачити. В усякому разі люди з вулиці, які роками бачили, як щонеділі інспектор та його дружина,— виструнчені, ретельні й святково одягнуті, в тонких сукнах, едвабах, пір'ї та срібних галунах,— виходять на прогулянку, навіть підозри не мали про існування того пекла, не кажучи вже про його глибину та страхітливність. Одне із страхіть його й полягає в тому, що воно таке замасковане й потайне. Але про що не здогадувалися сторонні, те дуже рано відчула інспекторова дочка Роза.

Від цієї тихої, тямовитої, вразливої й замкнутої в собі дівчинки важко було щось приховати. Бо як не намагалися батьки не виказати себе перед нею, все одно час від часу в нападі гніву й ненависті забували або упускали з думки, що дитина поруч з ними росте й дозріває і по-іншому дивиться та слухає тепер, ніж слухала й дивилася торік. Ще перед тим як пішла до школи, Роза відчула, що між батьками точиться безперервна війна, глуха, безкровна, але потворна й дика; а час минав, і вона помічала й дізнавалася більше. А те, що своїм дитячим розумом не могла осягти цієї ворожнечі і збагнути її причин, робило справу ще страшнішою й огиднішою.

Як багато хто з австрійських чиновників у містечку, інспектор Калина з часом теж почав дедалі більше звикати до ракії — доброї й підступної, а для чужинця особливо небезпечної дринської слив'янки. В його службові обов'язки входило кожної осені й узимку, коли по селах женуть ракію, об'їжджати округу й контролювати свої «контрольні органи», які часто підлягали спокусі після ревізії засісти біля казана

й пити з селянами. Кожен такий «Bereisung»¹ по дощі і багнюці та гірських стежках усе більше пов'язувався для нього із сидінням при теплому вогнищі, запаленому під казаном, з ароматом смаженого над вогнем м'яса та запахом сливової ракії, яка для місцевої людини може бути прокляттям, а для чужинця, що повністю їй віддається, означає занепад і повільну, бридку смерть. Інспектор Калина до таких не належав. Він пив, пив чимало і все-таки вмів дотримувати сяку-таку міру, зовнішньо зберігати повагу і гідність, яких вимагало його звання і становище. Але ракія десь і колись мусить показати себе і, як розпусна жінка, помститися тому, хто хоче насолоджуватись нею потаємно, але довго і вдосталь.

Ракія, коли йдеться про Калину, заявляла про себе в сімейних чварах, загострювала їх і поглиблювала, руйнуючи в ньому всі перепони, що їх ставила вироблена обачність. І що більше і краще він тримався на службі та перед людьми, то більше і з найменшого приводу розходився в хатніх сутичках. І вона вже навіть не пригадує, коли те було, як уперше, ніби важкими видіннями пробуджена, з заплющеними очима, напівсонна слухала батьків та материн голоси.

— Не кричи, чоловіче, дитину розбудиш!

— Ах, бач: дитину! Яку дитину? Чию дитину? Твою дитину?

— Прошу тебе, не починай знову і дай мені вже спокій! Іди проспися!

— Проспися, ще б пак! Спи, дурний Калино! Але я не п'яний. А кому спиться, хай спить. Дитина? У мене одна дитина, син у мене, а то...

— Ти знову!

— Так, знову, знову, знову! То музикантське, цир-

¹ Bereisung — обхід (нім.).

кацьке, а не моє. Зрештою, ти знаєш, бо кому, як не тобі знати, хто його...

— Антоне!

— Досить антонити! Ми давно знаємо, чого це варте. Навіщо прикидатися? Твій білявенький хорошунчик — музикант виявив нам особливу шану і нагородив мене вилупком: годуй, мовляв, під своїм іменем. Гаразд! Перед людьми і законом усе гаразд, скандалу немає. Дитина не винна, і мені честь дорога. Але через те я маю в своїй хаті ходити навшпиньках і говорити пошепки?

— Та замовкни вже!

Тоді почувалася приглушена метушня, і голоси згубилися за зачиненими дверима, але нерозбірливі крики і важке гупання кулаком по столі долинали навіть з вітальні.

І нарешті все потонуло у важкій зморі і змішалася з гнітючими картинами сну.

Ніколи більше вона не чула, щоб батько і мати говорили про те незрозуміле й страшне для неї, але іноді вловлювала неясні уривки їхньої сварки, гнівні рухи, злі й зневажливі слова, вимовлені підвищеним тоном. Та все враз обривалося, як тільки помічали, що дівчинка їх слухає. Так вона звикла дослухатися до розмов між батьками, стежити за їхньою поведінкою, потерпати й жахатися ненависті та зіткнень коло себе. Часто, заплющивши очі, зіщулювалася в кутку на канапі, вдаючи, ніби спить, і чатувала на кожен порух, кожне слово, намагаючись добрати, що ж діється з її батьками, прагнучи всіма фібрами душі не пропустити нічого зі сварки, якщо до неї дійде, і ще палкіше, — щоб її не було.

Хитрувала й мучилася, аби вивідати і збагнути таємницю та суть незлагоди між батьками. Була ще недостатньо дорослою, щоб самій розібратися в тому, і надто

розумною, щоб питати про це батька або матір. Ніколи б не зважилась домагатися від них пояснень.

Діти ворогуючих батьків часто горнутья до когось одного — батька чи матері. Тут цього не було. Роза боялася обох як чогось загадкового, потворного й небезпечного. Якби дитячі почуття були довершені і мали певний зміст, форму та назву, то можна було б сказати, що ненавиділа батька й зневажала матір. Тим часом це було ще неусталене, різної сили нуртування почуттів з періодами затишшя й забуття, з веселими днями неохмареної радості й примирення зі своїми та цілим світом. Але страх перед батьками та їхньою неясною, але безперечною ворожнечею ніколи повністю не зникав — раніше чи пізніше він вертався до неї якимись дивними й несподіваними нападами. І коли вже здавалося, що він щезає, затується, як рана, раптово знов поставав перед нею. Зовсім несподівано, будь-де, у приглушеному гуркоті циганських водяних млинів чи в хриплому карканні сполоханої ворони над берегом, нараз їй вчувалися знайомі голоси, що їх почула тоді крізь сон,— батьків: гнівний і лайливий, і материн: злий та нерозбірливий, наче придушений писк.

Улітку, коли її брат приїхав до Вишеграда на канікули, вона наступного ж дня повела його в глибину саду, де біля високого паркана росла ще вища бузина, ніби для того, щоб показати щось таємниче й незвичайне. Підступила впритул до нього і, задерши голову, силкувалася вловити його погляд. Тоді, збліднувши враз, мовила зміненим голосом:

— Карле, вони... сваряться.

У розстебнутому кітелі, запхнувши обидві руки до кишень вузьких кадетських штанів, широко розставивши ноги, високий, він дивився на неї зверхньо й на смішкувато і говорив самовдоволенням тоном майбутнього офіцера:

— Хм! То й що?

— Але, Карле, ти не знаєш, ти не уявляєш, як вони... що вони...

— Дурна, таж усі, коли поженяться, то сваряться. То й що?

Це він сказав роблено по-дорослому, штучним голо-сом, плямкаючи, ніби мав у роті якісь липкі цукерки.

Більше ніколи й ні з ким вона не заводила про це мови, тільки ще більше замкнулася в собі. Вчилася по-середньо. Вдома знехотя слухала те, що їй казали, і робила те, що їй хотілося. Справжнього впливу на неї батьки не мали, як і порозуміння з нею; зокрема, батько. Їхні подарунки і ласки приймала без особливої втіхи, а докори й попередження — незворушно. Часом ставало таки моторошно, коли вона, замість того, щоб відповідати на якесь запитання, уперто довго, трохи спідлоба дивилася батькові або матері просто в обличчя. І те її мовчання, і той вираз були ще одною мукою в домі інспектора Калини.

Попри всі заборони, дівчина не переставала водитися з циганчатами з Осойниці, заходила до їхніх хат, видиралася на шовковиці на їхніх подвір'ях. З хлопцями тинялася вздовж річки, допомагала їм ловити рибу, будувати «канали» й «ставки». Поводилася як рівна серед рівних, і хлопці мали її за товариша.

Але літа минали, діти переходили із класу в клас, дівчина розвивалася. Не те щоб дуже повніла чи росла вгору, а вся — рівномірно і стало, нешвидко, але помітно — ніби наливалася якоюсь незвичайною речовиною, що була на грані переходу від рум'яної тужавості в чисту осяйність. Не бачити цього не можна було, але й вдавати, ніби не помічаєш, було важко.

Саме ці роки й постають перед Марковою уявою, доки він голий, зануривши обличчя в долоні, тремтить на твердому камені. Пригадує неймовірно виразно, так

само, як відчуває безжалісний холод на цьому скелястому березі... Він був у четвертому класі, а Роза — у третьому. Тоді й почався той неспокій навколо Рози. Дедалі більше й частіше говорили про неї, і то не всією юрмою, а тільки по двоє, десь осторонь і притишено. Ті розмови свідчили, що вони якось по-новому почали помічати її присутність, звертати увагу на її слова та рухи. Із супутниці й слухняного помічника вона в їхніх іграх поволі ставала суддею, а її прихильність — свого роду невисловленою нагородою в усіх їхніх спірках і змаганнях.

Між хлопцями звідкись з'явилася і все більше шириться й оволодіває ними думка, що той, кому б Роза далася поцілувати, був би щасливий. І самі не відають, де воно береться, яке з вигляду, ані в чому полягало б те щастя. Про поцілунок ще не знають нічого, крім самого слова, яке чули, дослухаючись, як співають парубки вночі на мості. Це для них лише нове слово і невиразне передчуття, яке не має ні певної форми, ні ясної мети, ні будь-якого зв'язку з їхнім справжнім життям і реальними потребами. І все-таки те слово постійно повторюється в їхніх розмовах, і те передчуття кружляє між ними.

Хто поцілує Розу? Питання видавалося безглуздим і марним, ніхто і в думці не покладав, що воно має якийсь сенс, проте безперестанку верталися до нього, аж доки одного дня це питання, хоч як воно було неймовірним, дістало розв'язку.

У Марка був добрий товариш — його ровесник Ахмо, син Ібрагіма, що тримав кав'ярничку на мості. Це був дрібний, але дужий хлопець, чорнявий, із сніжно-білими рідкими з природи зубами, жвавий, рухливий, щирий і завжди лагідно всміхнений. Мав на собі обтріпані шаровари з атласу, витерту камізельку і безформну злинялу феску; все успадкував од старшого брата.

Своєю поставою справляв враження веселого, тямущого і не по роках розвиненого хлопця. Усі йому довіряли. З Марком він ділився і єдиною грудкою цукру, яку нишком брав із бляшаної скриньки в батьковій кав'ярничці.

Якось на початку дощового літа Ахмо з поважним заклопотаним виразом на обличчі відкликав Марка трохи вбік. Тут стишеним голосом і майже по-діловому, мовби йшлося про якусь колективну ухвалу, повідомив його, що питання з поцілунком вирішено. Роза висловилася. Вона бажає, щоб її поцілував Марко. Після цієї звістки хлопець нараз відчув, як щось гаряче і шумливе різко підняло його вгору, і водночас жажнувся і того шуму, і тої висоти, на якій не вмів триматись і з якої не міг спуститися. Страх і сором виявились у ньому сильніші за переможну втіху і гордість. Він завжди був соромливий. Щойно навчилися писати, вже дехто з хлопців почав виводити кривими літерами на парканнах «Єлка любить Драгана» або «Пайкан женихається з Саветою», не розуміючи, звичайно, що воно таке, і маючи на меті лише одне: посміятися та покепкувати з тих, про кого йшлося. Він весь час боявся, що колись і його ім'я з'явиться на паркані. І ось — таке освідчення! Щось ніби подвиг і нагорода водночас, ніби всі ті віддавна відомі речі з берега,— забави і пісні, вода і туман, пісок і листя,— раптом перестали бути розпливчатими, безіменними й загальними, застигли в своєму мірному плинні, набули певної форми і стали називатися Розиним та його ім'ям. Чудово і страшно. І більше страшно, ніж чудово.

І все розвивається фантастично швидко, мовби одвіку воно було передбачене якимсь усталеним ритуалом, якого треба лише дотримати. Ахмо робив діло сумлінно, радо, від імені всіх товаришів.

Зразу ж по обіді, коли на березі ще не було дітей,

Марко з Ахмом зустрілися на піщаній обмілині, де починається великий вербняк. Трохи згодом удалині замрїла, точно й неодмінно, як у казці, червона стьожка, єдина яскрава цятка на сірому березі, квітка у русі. Поволі наближалася Роза. Ступала обережно, дивлячись собі під ноги, як завжди неспішлива й спокійна.

Верби тут були старі й високі, а гілля на їхніх сіро-зеленавих стовбурах росло густо й низько. Діти мусили згинатися, щоб пролізти далі у вербняк. Ахмо пішов перший поміж два стовбури, мов у вузьку браму. За ним неквапно, трохи завагавшись, увійшла Роза, але не по його слідах, а крок-два далі. І тільки тоді, завмираючи від страху, рушив Марко.

Йшли зігнуті, майже навкарачки. Вже через кілька кроків густе гілля над ними спліталось у важкий намет, крізь який ледве просочувалось світло, а кругом них усюди лежали щільні маси цупкого, мов намальованого, вербового листя. Чули, як кожне прокладає собі дорогу крізь кущі та сущняк, і сходилися ближче. Скоро всі троє опинилися на малій галявинці, обступленій з усіх боків темною зеленою стіною з листя і стовбурів. Марко стояв віч-на-віч з Розою, Ахмо трохи збоку. Важка зелена маса нависала так низько над їхніми головами, що вони ніяк не могли випростатись. Дрібний пісок під ногами, вогкий і темнуватий, був незайманий і ніби прихоплений заморозком, з тонкими звивинами й хвилями, такий, як залишився після останньої повені.

Діти розгублено мовчали. Далі стояти згинці було неможливо. І перший опустився Ахмо. Спершись спиною на товсту вербу, він сидів навпочіпки, як кравець перед своєю майстернею. За ним і Роза зіщулилась посеред малої галявинки — чисто по-боснійському, як циганки з Осойниці, схрестивши руки під грудьми. Боязко й незграбно проти неї примостився Марко. Так вони сиділи навпочіпки, затамувавши віддих і боя-

чись поворушитися, ніби ловили пташок на приманку... Німотно і глухо, мов на іншому світі чи біля похмурого входу в той світ. Повітря густе й вологе. Доноситься дуже слабкий, тонкий подих річки крізь гострий, важкий запах верб. Тиша цілковита. Час не відчувається, ніби зупинився. Усі троє мовчать, не ворухнуться. Достатньо було вже того, що відділилися від берега й увійшли в цю гущавину, в цю тишу, що їх ніхто не бачить, що вони самі; це було те, що мало бути. Вже те, що погодилася так зробити, міняло не тільки стосунки між ними, а й усе навколо них.

Тоді Марко повільно й невпевнено підвів погляд. Ніби непомітно присунулася, хоча й не рушала з місця,— дівчина була зовсім близьенько, перед ним. Мале тіло було так само зіщулене навпочіпки. Руки схрещені під грудьми. Очі опущені, на повіках — легкі сірі тіні. Коліна стулені, через них пролягає руб голубої сукенки, якої Роза не обсмикує сором'язно й стурбовано, як це раз за разом роблять наші дівчата. А нижче — притиснуті одна до одної голі литки, їх розділяє тіль. І Роза, як йому здається, вся у якомусь чеканні, але воно для неї не прикре і не тяжке, як для нього.

Хлопець повів очима далі й зустрівся з Ахмовим сяючим поглядом, сповненим нетерпіння й підбадьорення. Його добрий друг витягав губи і кумедно бородою показував на дівчину, ніби хотів сказати: «Нахилися ж до неї, дурню!»

І він нахилився. Не відразу, а поступово, чекаючи, що й вона зробить якийсь рух до нього. Але дівчина не поворухнулася, тільки повіки тремтіли, і час від часу відкривався короткий зблиск її великих синіх очей, осяйних і розкішних, мов незнане коштовне каміння.

Під тиском Ахмового погляду, невиразно усвідомлюючи, задля чого вони прийшли сюди і що треба зробити, хлопець, хоч як це було тяжко й нездійсненно,

наблизив своє обличчя до її правої щоки, котра ніби закам'яніла. Щока була холодна, рум'яна, вкрита лускою і видалася йому ширшою за будь-яку галяву; ні аромату, ні тепла, тільки подих води й порожнього берега, змішаний з гострим вербовим запахом, відомим і звичайним, як життя.

Так оце: поцілувати? Але ж у цьому нічогосінько немає від того, що те слово таїло в собі напередодні, коли вони з Ахмом домовлялися про зустріч у вербняку. А попри те, було й незручно. Заважає ніс, губи здерев'яніли, не слухаються його. Її волосся, світле, шорстке і колюче, мов то металеві дротики, лоскоче йому по очах, а він не сміє і не може відгорнути його, бо забув, що в нього є руки. А вона, мов навмисне, хоч би поворухнулася чи сказала щось, обійняла його чи відштовхнула.

Порожньо й сухо, як і взагалі на березі, і трохи ніяково, соромно. Або то не справжній поцілунок, оспіваний у піснях і омріяний в мріях, або, можливо, поцілунки не дають того, що обіцяють пісні та мрії? Звідки йому знати?

Ще двічі притулив губи до її щоки, але те диво, що мали б принести поцілунки, якщо вірити розповідям, ніяк не з'являється. А дівчина сидить нерухомо, час тягнеться повільно. У вухах відчуває якийсь несамовитий стугіт; і безперестанку запитує себе: що ж треба робити?

Збентежений і безпорадний, він кидає повз ту страшну, холодну щоку відчайдушний погляд туди, де Ахмо. Але його нема. Кліпнув, не вірячи собі, але товариш справді щез. Нечутно зник, доки він з заплющеними очима, тремтячим серцем і страшним шумом у вухах, як мученик, старався здійснити те, що називається поцілунком.

Підвелися обов разом і, згинаючись під низьким гіл-

лям, мовчки, кожне своєю дорогою, рушили назад на берег. Чули ще одне одного по шелесту листя і тріску гілок, але щораз слабше, бо віддалялися, доки зовсім не розійшлися.

Так і розійшлися назавжди. Це був кінець дитячої мрії про поцілунок. Хлопці вже через кілька днів почали вигадувати нові забави на березі та подвиги по околиці. Розклали велике багаття на пагорбі, щоб усе місто бачило, а вогонь перекинувся на сосновий бір, сполошив людей, завдав клопоту пожежникам і наробив великої шкоди. Або лазили в печеру недалеко від міста, і там один із хлопців поламав собі ноги. А потім — від'їзд у Сараєво і вступ до першого класу гімназії.

Коли наступного літа Марко з товаришами повернувся додому, Роза у Вишеграді вже не було. Вона закінчила початкову школу, і її відправили до рідних у Чехію, звідки ніколи більше не приїжджала в батьківський дім — ні на свята, ні на канікули. Після того минуло шість років. Хлопці від'їжджали в Сараєво і поверталися щоліта на відпочинок, а про неї ніхто не думав і мови не починав. Тільки ось цього літа в містечку пішов поголос, ніби Роза Калина, якій щойно перейшло за п'ятнадцять, там, у Чехії, скоїла щось негоже, — втекла з якимось художником. Ніхто не знає, з яким, ні як, ні чому. Тільки — що то недозволене й незвикле. Але й про це скоро забули. І в спогадах гімназистів, які купаються тут, назавжди зблідла Роза Калина, як і та їхня перша, смішна, дитяча мрія про поцілунок. Хіба що отак, у вечірню годину, за склепеленими повіками, притиснувши їх холодними долонями, можна вихопити щось із того у вигляді сірого піщаного берега з єдиною червоною цяткою, котра блукає по ньому, наче вогник.

Нараз піщаний берег гойднувся разом зі своєю світлою цяткою, рвонув угору і зник у білому блиску, мов

пейзаж на екрані, коли раптом обірветься кінострічка. Несильний, але різкий удар струснув Марком і розвіяв умить усі його мрії та видіння. Один із товаришів підкрався нишком до нього і вдарив мокрою долонею по голій схиленій спині. Марко схопився на ноги. Біля нього півколом стояли товариші, які підійшли нечутно і тепер галасують та підстрибують; верховодить Блажко Лекич, котрий і розбудив його своїм ударом, а зараз сміється та гукає йому:

— Вставай, плаксо!

— Плакса твій Софрен борошняний! — відказав несподівано сердито й грубо, ніби віддавна готував цю відповідь.

Не стало й остуди від надвечірньої сутіні, і дриготи від думки про холодну воду. Студінь пройняла його наскрізь; він увесь перетворився в холодину і вже не відчував її та не тремтів од неї. Гнівню обернувся спиною до всіх, підняв руки вгору і сторчма шугнув у темно-синю бистру воду під скелею. Мовби рятувався в ній.

Вода була різкішою та холоднішою, ніж гадалося; було болючіше над усякі сподівання. Але хлопець, тільки випірнув, рвучко відкинув волосся з очей і поплив до другого берега. Чув, як за ним стрибають інші і як скрикують від холоду, але не повертав голови, а вимахував руками дедалі сильніше і швидше, щораз більше віддаляючись від них. Не відчував свого тіла, ані знав свого імені. Бачив, як протилежний берег наближається і стає чіткішим, і це додавало йому нових сил. Тільки пливати! Вискочити з холодної води і повернутися спиню до всього — і до марень про те, що було, і чого нема, і чого б хотілося, і до цього берега та цього життя. Пливати і вискочити з води!

КРАЄВИДИ

Поїзд мчить Сремською рівниною. Неділя. Післяобідній час. Сіється скупе світло листопадового дня. Рвучкий вітер пролітає над спорожнілими полями. Крізь вікно вагона бачу, як, підхоплений ним, у небі пливе сухий кукурудзяний лист, ширяє і перевертається, піднімається і падає, схожий то на вітрильний човен, то на заблукану чайку з бурими крильми.

І краєвиди нас можуть вводити в оману, і ми можемо помилятися, дивлячись на них.

Проїжджаємо крізь гори східної Боснії. Височать вершини, лісі або вкриті лісами, зі стрімкими схилами й мальовничими ущелинами, до яких самотньо туляться сосни і де звиваються глибокі ложа неспокійних зелених і запінених річок. Гострі, ламані лінії вриваються в небо, і нам здається, ніби це велетенське громаддя, ревуче і здіблене, мчить просто на нас. Все тут різке і пнеться в очі, все виглядає винятковим і величним, все викликає романтичне захоплення, неодмінно змішане з чимось подібним до страху, і накидає думку, що з тим краєвидом пов'язані надзвичайні події, якісь великі історичні звершення. А насправді — це тихий і закинутий, нічим не відзначений край, що не має імені, його не зачепила історія або, якщо вона крізь нього й пройшла, то, поспішаючи до якоїсь далекої мети в інші місця, полишила його недіткнутим у безіменному сірому животінні та механічній зміні примітивних функцій рослинного й тваринного початку, росту й кінця.

Зовсім інакше, цілком протилежне все, коли про-

Їжджаємо Сремською чи Бачванською рівниною. В очах мерехтять незліченні й безкраї борозни; вони, залежно від швидкості руху, то розбігаються і змикаються, ніби різнобарвні віяла у безнастанній дивній грі, ліворуч і праворуч від нас, то стають буро-зеленим морем, яке стрімливо ллється до рівної лінії обрїю, де невидимо й глибоко падає у безвість. Ледве видніють дахи сіл, потонулих у видолинках і в серпанку останньої веленї дерев; над ними де-не-де зводяться банї дзвіниць, але й вони губляться серед одноманїтної похмурої рівнини у сірому небї, звичайні й земні. Поглядовї немає на чому спинитися аж до найдальшої смуги, яка перестає бути землею і над якою простилається небо, таке ж одноманїтне й безкрає, ніби й воно — лише якась блакитна, золотиста чи сіра оранка під невідомий нам засїв. І на ньому все рухається й розбігається врїзнобїч, і все прибите, як вилягла трава чи птах низького льоту. Все, на що подивився, безформне, приземлене і скидається на довгий будень, на беззмїстовне животїння. А насправдї, ця рівнина була ареною великих історичних подїй і зіткнень від часу переселення народів і захисту римлянами своїх володїнь, крїзь віки турецьких походів і наїздів аж до партизанських баз і жорстоких битв у недавній війнї наших народів проти фашизму. Цю рівнину постійно й безжально в усїх напрямках толочили переселення, біженці й великі армії, тут назви хуторів, сіл і містечок часто означають місця, де вирували кривавї битви й укладалися історичнї угоди. Та цей красвид нічим не виказує своєї слави. Сумирна й непоказна, рівнина родить, мовчить і вдає із себе нетямущу, але завжди вона готова бути нивою людської праці або людського спустошення.

І красвиди на якусь мить можуть ввести в оману людську думку й почуття: зовні — одне, а по сутї — інше.

Неділя. Післяобідній час. Поїзд гуркоче і мчить сірою Сремською рівниною. Дивлюся крізь вікно вагона і бачу, як вітер і далі носить сухий кукурудзяний лист, що залишився далеко й чорніє на тлі світлого неба, ніби запізнілий птах, назву якого важко вгадати.

ГАДЮКА

Білим шляхом, що до безкраю перетнув Гласинецьке плоскогір'я, легко котилася елегантна бричка світло-жовтого кольору, запряжена двома невисокого зросту добрими вороними в бездоганній збруї. У бричці сиділо дві молоді панночки в однакових блакитних плащах з легкого шовку та в солом'яних крилатих капелюшках з відкинутою вуаллю. Кіньми правив трохи зігнутий, з люлькою в зубах кучер-словенець. Його руда борода, вуса й настовбурчені брови, як борошном, були присипані білим пилом. То подорожують із Сараєва до Вишеграда дочки генерала Радаковича — Агата й Амалія.

Місяць тому вони приїхали до Сараєва, де батько ще від весни був на службі.

Їхній батько, сивий, але стрункий та рум'яний генерал, походив із віденського роду Радаковичів, який вже сто п'ятдесят років давав імперії вищих офіцерів. Предки Радаковичів вийшли з Лики, але їхні нащадки давно онімечилися, і вже п'яте чи шосте коліно їх виростає як справжні віденці. Не без кокетства вони твердили, що їхній родовід іде від якихось боснійських князів, і в їхньому родовому гербі, що його кожен з них мав викарбуваним на масивному персні, малися геральдичні докази цього. Сербське прізвище, а може, й легенда посприяла, та генерала цієї весни призначили командиром дивізії в окупованій Боснії зі штабом у Сараєві.

З першими вересневими днями генерал вирушив оглянути деякі залоги на східному кордоні. Центром, звідки робитиме інспекційні поїздки, має бути Више-

град. Тут затримається два-три тижні. Вишеградський Platzkommandant¹ — його давній добрий знайомий із Відня, старий парубок і добродушний марнотратець, що давно вже зрікся думки про дальшу кар'єру і якого шлють тепер тільки на легші посади у віддалені гарнізони, де він може задовольняти свою пристрасть до вирощування квітів і організації квартир та харчування для офіцерів — єдину пристрасть, яка залишилася в нього від стількох недешевих божевільних пристрастей, через які зажив колись поганої слави серед старших і став улюбленцем товаришів, жінок та лихварів. Отож комендант міста запропонував йому приїхати сім'єю і сам узявся забезпечити їх помешканням («найліпшим, яке лиш у цих місцях і за теперішніх умов можливе»), подбати про прислугу, полювання, прогулянки і розваги для паній.

Отож генерал вибрався в дорогу з дружиною, обома дочками і сином, вихованцем військової академії, у якого саме були канікули.

Із Сарасва вирушили вчора вдосвіта. Генерал, його повненька дружина і син подорожували важким чорним фіакром — ландауером, який сарасвська фірма «Сарачевич» відпускала тільки високому панству або ж задля великих okazій. Обидві дорослі дочки домагалися їхати окремо легкою службовою бричкою генерала. Вони наперед раділи думці, що проведуть цілих два дні разом і, мандруючи диким незнаним краєм, зможуть безперешкодно й досхочу наговоритися; бо сестри надзвичайно любили одна одну, хоча подібні були тільки вродою, а всім іншим різнилися.

Агата, старша сестра, була спокійної й тверезої вдачі, завжди врівноважена й послідовна, завжди заклопотана домашніми та родинними справами. Віден-

¹ Platzkommandant — комендант міста (нім.).

ські знайомі жартома її називали Caritas ¹, бо ще шістнадцяти років вона заснувала своє товариство допомоги бідним. Це була одна з тих жінок, які особистого щастя не ставлять над усе або принаймні те щастя шукають і знаходять у турботі про інших.

Амалія, на рік молодша, була так само вродлива, хіба що трохи білявіша й ніжніша. Мала прізвисько Офелія. Була надзвичайно музикальна, любила книги й розваги. Відколи почувалася дорослою, захворіла, саме захворіла (бо інакше, справді, й не скажеш) на суперечливу й безнадійну закоханість в одного товариша дитинства — надзвичайно складну й холодну людину, котра не те що Офелію, а й набагато сильнішу та витривалішу дівчину могла б спровадити в монастир. Амалія не стала черницею, бо тепер — а зараз 1885 рік — цього ніхто вже не робить, проте хворіла через нього чи, точніше, на любов до нього, як на тривалу й потаємну хворобу. А відомо, що приховувана рана поволі й тяжко заживає. Єдиною людиною, якій вона могла звірити свої любовні страждання, що змінювалися від розпуки й аж до болісного екстазу, була її сестра. І вона надійно зберігала таємницю, щиро співчувала їй і розуміла її, невтомно втішала й розраджувала.

Власне кажучи, вони не розлучалися від самого дитинства. Доки їхній батько був у менших гарнізонах — в Угорщині та Галичині, вони виховувалися в одному закладі поблизу Відня, а пізніше він п'ять років служив у Празі та Відні. Тут і минули їхні перші дівочі літа.

І зараз ця незвичайна й чудова поїздка через дику гористу Романію, а потім по безкрайї Гласинецькій рівнині була єдиною нагодою для врочистих і нескінченних звірень, що їх пристрасним і знеможеним шепотом чинила молодша сестра старшій. Навіть була гірко захлипала, і той плач, серед залитої світлом рів-

¹ Caritas — милосердя (лат.).

нини, на тлі далеких синіх гір, видавався ще тяжчим і безнадійнішим.

Старша сестра мовчки показала на непорушну широку спину кучера, нагадуючи їй, що перед прислугою не гоже давати волю почуттям і що для сліз ще залишається багато довгих ночей та днів у цій дикій країні, а потім, щоб утихомирити, пригорнула її до себе. Виплакавшись безмовно на сестриному плечі, білява дівчина підвела голову. Її обличчя, осяяне сонцем, зовсім проясніло. І вони усміхнулися одна одній — їхні усмішки були такі подібні красою зубів і вуст, але одна з них промовляла: «Ось бачиш — і добре, і легко тобі; я завжди кажу, що буде добре!», а друга: «Добре мені, моя люба, добре, але болить і болітиме довіку!»

Так подорожували дві сестри рівним Гласинцем, сп'янілі від повітря й нових краєвидів. На цілу годину їзди відстав за ними ландауер з батьками та братом.

Було над полудень. Дорога ледь помітно пішла вниз: плоскогір'я тут мовби осіло. І вони вперше відчули задуху цього вересневого дня, що скидався на літній. Поодаль шляху то сям, то там видніли кошари, обнесені почорнілим воринням, — порожні, самотні. Від того ще більше брало відчуття, ніби цей край усіма забутий. Ніде ні людей, ні жител, ні дерева, ні нивки, ні худоби, ні пташки в спеченому небі. Дорога, трохи збочуючи, стала підніматися. Коні вповільнили ходу і важче задихали. А коли бричка врешті викотилась на горбок, знову відкрилася рівнина, але вже не така гладка й одноманітна. Місцевість злегка спадала, обабіч шляху почали траплятися невеликі пагорби й перевали з низькими чагарниками у видолинках.

На одному з таких пагорбів праворуч від дороги виднілися людські постаті. Дві жінки, селянки, були зігнуті над чимось. Обидві панночки помітили їх водночас. А коли під'їхали ближче, то розгледіли на землі якусь

малу істоту, коло якої клопоталися ті жінки, а біля них ще одного хлопчину.

Старша сестра негайно звеліла кучерові зупинитися. Вона зіскочила з брички, потягнувши за собою й нерішучу молодшу сестру. Коли піднялися зарослим косогором, то побачили, що на траві, неподалік майже згаслого невеликого вогнища, лежить дівчинка тринадцяти-чотирнадцяти років. А дві жінки й хлопчик дивляться на неї, як на примару.

Відразу можна було зрозуміти, що з дівчинкою погано і в неї гарячка. Сестри вміли сказати лише «добрий день», але щоб порозумітися — не знали й слова. Тому покликали кучера. Він очевидячки неохоче залишав бричку на дорозі, і тільки коли добре припнув коней, піднявся до них, щоб бути за перекладача.

Дівчинку вкусила гадюка десь тут, у кущах, коли вона зганяла до купи овець. (Обидві сестри якусь мить стояли розгублені й налякані, ніби то вони самі наступили на гадюку). Це розповідала молодша жінка, мати дівчинки, безперестанку відсапуючись, начеб ішла нагору з важкою ношею. Старша жінка — знахарка із сусіднього села — сиділа навпочіпки біля дівчинки і щось шепотіла.

Смиля Сербиянка, ворожка й знахарка на весь цей окіл, була рум'яною, міцною жінкою з великими карими очима. Несподіваний прихід двох чужинок анітрохи не збентежив її. Робила своє без найменшого хвилювання, спокійно, холоднокровно, але турботливо, уважно, з упевненим і водночас співчутливим виразом, як у добрих лікарів, який так заспокійливо діє на хворих. Та тільки в цьому випадку все це не мало жодного значення, бо від укусу гадюки до приходу знахарки минуло понад три години і дівчинка тепер пробувала в стані повної апатії. Очі заплющені, рот судомно стиснутий, обличчя землистого кольору, дихання прискоре-

не, шкіра вогка й холодна. Знахарка це відразу помітила, але тим рвійніше заходилася коло маленької, майже невидимої ранки на опухлій нозі. Спокійна, зібрана, вона схилилася над укусом, ніби щось вичитувала з нього. Нігтем великого пальця правої руки час від часу креслила довкола ламану смугу, таку, як та, що тягнеться вздовж гадючого хребта. Тихим, рівним голо-сом жінка вимовляла якісь заклинання, які то чулися досить виразно, особливо рими, то губилися в молитов-ному шепоті. Далі підводила голову й декламувала напівголосно, похитуючись над дівчинкою:

У неділю рано-вранці Лена встала,
сіно скласти поспішала.
Тут гадюка укусила!
Плаче гірко Лена,
каже тихо неня:
«Не плач, доню, гірко,
мама знайде ліки —
молока від сарни,
молока із тернів!..»

Після цього йшло мірне гортанне скандування незро-зумілих беззмистовних звуків, які час від часу перерив-валися тасмничим дмуханням спершу на ранку, а по-тім — на чотири сторони світу.

Скінчивши заклинання, знахарка повагом підвелася, ніби щойно відбулося найважливіше, розв'язала вузлик на кінці короткого рушника і добула звідти щіпку ви-сушеної гадючої трави, поплювавши на яку, мала при-класти до ранки.

Старша сестра спідлоба дивилася на цю сувору, незворушну жінку. Відчувала, що треба повстати проти її забобонів, відкинути їх, рішуче заперечити це чак-лунство й замінити його розумними діями та справді помічними ліками. І проте стояла як скута. Наче, зі-йшовши з брички, вступила в літеплу тягучу драгови-

ну, у якій кожен рух вимагав великих зусиль, а думка блякла й розпливалася раніше, ніж встигла народитись.

Мусила напружити сили, щоб підійти ближче.

Дівчинка лежала на правому боці. Її біла довга сорочина була закована вище колін, а ліва нога витягнута й помітно набрякла. Ранки не було видно, проте вона мала бути десь відразу над суглобом, бо тут пухлина була синьо-зеленкуватою, а далі, по краях, червоною. Дівчинка стогнала, і час від часу її тіло здригалося, ніби з гикавки.

Старша сестра, підступивши до хворої, довго й неперушно дивилася на опухлу ногу. Її гарні чорні брови збіглися над переніссям, від чого все обличчя набуло якогось нового й незвичного виразу. Ніби злякавшись цього, молодша сестра підійшла до неї й запитала тихим, розгубленим голосом:

— А що треба робити, коли вкусить гадюка?

Мовби не чуючи її, Агата й далі не відводила очей від дівчинки.

Заходячи разом із подругами — членами свого «товариства» до бідняцьких халуп на околицях Відня, вона бачила і нужду, і хвороби. Але це було щось зовсім інше й набагато страшніше. Там вони завжди знали, і чого бракує, і як зарадити, принаймні в межах можливого. Там ішлося про дітей, яких треба було рятувати від пропавших п'яниць, або про хворобу, діагноз якої був відомий і ліки від якої теж були, не було тільки грошей, щоб придбати їх, або про хворого, який потребував ліпших харчів та іншого повітря. А тут — що почати? Цього лиха не можна було ні осягти, ні збагнути. І Агата, так само із зведеними над переніссям бровами, стала швидко, одне за одним ставити запитання, а кучер неквапно перекладав.

Що вже зробили? Та ось видушили кров із рани, скільки могли, перетягли ногу вище коліна і послали

хлопця, її старшого брата, в село по ракію. Жінка, що раз у раз витирала сльози та піт, махнула рукою кудись невизначено вдалину, де мало бути те село. Тепер чекають. А що ж робити?

— Маєте ром чи ракію? — спитала Агата кучера.

— Не маю, ласкава панно. У дорозі не п'ю, і нічого хмільного не беру з собою.

Агата найрадше прогнала б і ту знахарку з облудним лицем, і кучера, який ніби тішився з того, що нічого не має і нічого не може, та засукала б рукави й сама взялася по-справжньому рятувати дівчину. А ото стояла безпомічна, незадоволена сама собою та всіма навколо себе.

— Не можна ж допускати, щоб людина отак гинула,— говорила вона півголосом, не знаючи сама, кому посилає цей докір.

Потім, уклякнувши, налила одеколону в хустинку й почала легенько обтирати лоб та лице хворої. Дівчинка тільки сильніше застогнала.

— Алкоголю треба, звичайно. Лиш алкоголь може її врятувати,— промовила вона сама собі, ніби врешті збагнувши, чого треба. А потім повернулася до кучера: — Чуйте ви, зараз же завертайте бричку і їдьте якомога швидше назустріч татові й мамі. Візьміть у них пляшку з коньяком і негайно назад. Тільки швидше, чуйте! Швидше, швидше!

Але кучер-словенець був не з хапливих, та й усе, що робила панночка з боснійськими селянками, йому здавалося марним, перебільшеним і зовсім недоладним так само, як і те, коли пани офіцери понапиваються і велють йому гнати на скрут голови. Завернув бричку й поїхав назад. Агаті здалося, що бричка ледве повзе.

Амалія ж увесь той час стояла збоку і, почуваячись безпорадною та зайвою, стежила розгублено за своєю «великою» сестрою. Тепер, коли вони залишилися самі,

був час ліпше роздивитися довкола. Під полудневим сонцем уся ця купка людей виглядала нещасною, жалюгідно загубленою серед вигорілої рівнини. Жінки стояли мов скам'янілі. Мати раз за разом позирала на захід, до села, звідки мала наспіти рятівна ракія, але її погляд був такий безнадійний і болісний, начеб те село лежало десь край світу. Знахарка спокійно чекала на дію своїх чаклувань. Хлопчик тупо дивився перед себе, а хвора лежала в довгій сорочці, вибрудненій у землю й траву, з випростаною набряклою лівою ногою.

— Вона помре? — боязко спитала молодша сестра старшу.

— Не помре, якщо встигнемо вчасно їй дати алкоголю,— знаюче відповіла старша сестра.

Тиша цілковита, порушує її хіба що немічний одноманітний стогін дівчинки. Сонце припікає. Бричка потонула десь у сірому безмежжі. Здається, ніби час застиг на місці, важкий і нерушний, як і оте нещастя, оте горе, що огортає їх.

— Боже мій, Агата, боже мій, яке це життя! Яка земля, які люди! — шепотіла молодша сестра, тамуючи свій мимовільний страх.

Агата дивилася вдалину, звідки мала з'явитися бричка. Мати безперестанку, сама не помічаючи того, витирала свої невидимі, але невпинні сльози.

Дівчинка нараз захлинулася, сильний корч перегнув її в попереку, і вона почала повертатися, не відриваючи голови од землі. Мати нахилилась і підняла їй голову, а Агата своєю хустиною обтирала губи хворої. Ще кілька разів зсудомило дитину, і потім вона заспокоїлася, смертельно бліда, часто дихаючи. Підкотивши їй сорочину, Агата побачила, що живіт почав набрякати. Від дівчинки йшов різкий нестерпний запах калу, бо їжа рушила з неї в обидві сторони.

Агата підвелася з розчепіреними руками й на мигах запитала, чи є вода. У траві лежав глечик, з якого відідали їй ще кілька крапель. І відповіли, що більше води в них нема.

Коли попросила ложечку, щоб розімкнути дівчині зціплені зуби,— треба було довго показувати, чого хоче,— то знову була відповідь, що нема.

— Нічого, нічогісінько тут немає,— шепотіла Агата, витираючи руки в хусточку, яку їй подала сестра.

І її добра воля розбивалася об це убозтво й неспромогу.

Побачивши, що тут нічого нема і що справді нічого розумного, ні корисного не зробиш, Агата склала руки з відчуттям цілковитого безсилля, яке в ній чимдалі росло, і запитливо-благальним поглядом подивилася на знахарку; а та сиділа на сухій траві серед випаленої рівнини непохитно спокійна і впевнена в свої ліки та заклинання, які допомагають і повинні допомогти, якщо на те воля божа. Агата тепер прихильніше ставилася до цієї жінки, і їй навіть спадало на думку просити, хай вона, якщо нема іншої ради, закликає й чаклує, хай щось робить, бо ж отрута плюндрує дитяче тіло, і то з кожною хвилиною дужче.

Молодша сестра в усьому наслідувала старшу. І вони обидві, склавши руки, стояли й чекали разом із селянками, коли наспіє порятунок. І їм починало здаватися, що одвіку стоять отак, загублені, немічні, безпорадні, під безкраїм небом, серед неосяжної пустелі, де ні людського житла, ні інших будівель і сліду немає, крім хіба що сірої занедбаної кошари, яка тут була ніби за трагедійну декорацію. Почувалися знедоленими, вбогими, здавна вплутаними в якусь драму примітивного пастишого життя, придавленими свинцевим тягарем, що налягав на голову, очі, гнітив усе тіло, заляклими в загальному заціпенінні, серед якого лише оте сховане

в дитині зло живе, підкопується, руйнує, не знаючи спротиву.

У тиші мати й далі витирала сльози та піт і крізь ледь чутний одноманітний стогін слала скаргу, з якої панпочки не розуміли й слова, а тільки зміст.

— Ох, нещасна я, нещасна! Хо-о-о, бідна моя голі-вонька! Ох, гірка моя доля!

І знову підводила голову й шукала очима на обрії хлопця, що три години тому подався по ракію, але не поспішав, ніби по смерть пішов.

Нарешті на шляху завидніла світло-жовта бричка. Агата нервово махала хустиною кучерові, щоб поквапився, але він такий вже з роду повільний та неповороткий вдався, що ніщо йому не допомагало. Привіз плескату кришталеву пляшку із срібною закруткою, яка водночас правила й за чарку.

Насилу розтулили дівчинці стиснутий рот. Агата вливала коньяк потроху, обережно, боячись, щоб дівчинка не повернула його назад. Як тільки дитина починала захлинатися, вона переставала лити. Так випорожнила всю пляшку до дна. А через якихось десять хвилин на лобі в дівчинки виступили горошини поту, очі засяяли живішим блиском, щічки порум'яніли.

Через кучера Агата пояснила селянкам, щоб дівчинці ні в якому разі не дали заснути, хай розтирають їй лоб, груди, час від часу піднімають вгору руки — від того почастішає дихання і швидше працюватиме серце. А вони погоджувалися й приймали все, але не вміли з того дива ні подякувати, ні попроситися як слід. Вся група залишилася незмінною, тільки без тих двох незвичних сторонніх постатей у легкому світлому панському вбранні.

Сестри швидко сіли, і бричка покотилася шляхом через рівнину. Ззаду вдалині замаячив чорний ландшафер, громіздкий і посірілий від пилюки.

Місцевість поволі опускалася й ставала горбкуватою. Спека росла. Обабіч дороги лежала червонувата пісна земля, і її щораз більше вкривала низька мізерна рослинність: ялівець, глід, чагарі та безіменне хирляве терня. Красвид раптом втратив ту велич і меланхолійну красу, яку він мав на рівнині, де в недоглядній далечині на пружі земля сходилася з небом і відділялася від нього; він ставав дедалі тьмянішим і пошматованим, убогішим і буденним.

Коні побігли швидше. Кучер підганяв їх, щоб знову відірватися від ландауера, аби їхня курява не докучала панам. Похилений вперед повіз линув у м'якій дорожній пилюці майже безшумно.

Сестри, дивлячись просто себе, пригнічено мовчали, придавлені сірістю цього краю й важкою пополудневою зморою. А яким легким і гарним був свіжий передполудень, коли вони, перетинаючи Гласинецьку рівнину, удвох розмовляли про все і нічого, і коли Амалія розплакалася над своїм нещасливим коханням!

Агата неперушно втупилась у два металічних гудзики на хлястикові кучерового мундира і час од часу зуває над переніссям чорні тонкі брови так само, як щойно перед тим біля хворої. Це надав їй нового виразу, холодного й страшного. Амалія, що кидає на сестру приховані й боязкі погляди, лякається того виразу і хотіла б щось сказати, аби розбити це нестерпне мовчання, яке запало між ними, але не зважається зі страху, щоб ще більше не засмутити своєї великої й розумної сестри. Не знаючи, що робити, вона легенько поклала свою руку на Агатину. Ніби на цей знак, Агата схилила смагляву голівку на сестрині плече й заплющила очі. Дивлячись на неї збоку, Амалія примітила, що її уста тремтять, а на густих віях повисли сльозини. І вона, розчулено й невміло пригорнувши до себе сестру, зашепотіла:

— Ні, ні, не плач. Навіщо плакати? Перестань. Ти ж моя гарна, велика, розумна.

Тепер вона, невірливо наслідуючи недавні жести своєї старшої сестри, мовчки натякала їй на кучерову присутність і німим виразом обличчя благала не плакати вголос.

Агата рвучко підвела голову й витерла очі, але саме в цей час сльози наринували з усією силою, нестримно, і вона знову схилилася на сестрине плече, шепочучи приглушено й уривчасто:

— Ах, я тобі ще у Відні говорила, куди ми їдемо. Тепер ти бачила, як тут. Ніде нічого під голим небом... Я тобі не раз говорила, яке тут убозтво й дикість, скільки тут жахливого невимовного горя. Не раз я тобі говорила, не раз. А насправді ще похмуріше й гірше. Це страшно, страшно!

— Гато, візьми себе в руки, прошу тебе, Гато! — злякано й розгублено заспокоювала її молодша сестра.— Не будь дитиною! Пригадуєш, як тобі граф Прокеш казав, що ти береш усе надто близько до серця, тоді він навів турецьке прислів'я: «Без очей залишається той, хто задля всього світу плаче». А він довго жив на Сході. Скрізь у світі не бракує злиднів і відсталості, особливо в отаких краях, та що вдієш?

— Ах, нічого, звичайно нічого... Тобто можна було б, треба. Хтось мав би щось робити, принаймні що-небудь. Бо так неможливо, ні нам, ні їм неможливо жити. Це в голові не вкладається, це страшно!

— Але ж ні ти, ні я не винні в цьому,— говорила молодша сестра роздратованим благальним голосом, сама вже готова заплакати.

— Тож так, не винні,— механічно відповіла старша, але відразу поправилася: — Тобто... звідки я знаю? «Не винні». Звичайно, це найлегше сказати; врешті виходить, що ніхто не винен, а бачиш, як живуть і що

тут діється. Ти ж сама бачила, своїми очима. Хтось-таки мусить бути винний, бо інакше звідки береться отаке страхіття? Таке страхіття!

Молодша сестра гладила старшу і швидкими рухами по-дитячому затуляла їй обома руками то рот, то очі, намагаючись, ніби пожежу, вгасити її плач. Та й собі розплакалася від сорому, і гніву, і жалю за сестрині сльози, охоплена неусвідомленим егоїзмом, притаганим для молодих, гарних та пещених жінок, які розуміють і зносять лише ті сльози, що стосуються їхнього власного болю. Вона бажала зараз одного: щоб сестра перестала плакати і щоб кинула говорити про бідність та горе. Докірливо й сердито вона шепотіла крізь сльози, дедалі сильніше притискуючи сестрину голову до своєї:

— Не плач, Гато. Заклинаю тебе, заспокойся! Кучер слухає. Я тебе не розумію. Хіба варто заради Боснії плакати? Перестань, прошу тебе! Я не можу дивитися, як ти плачеш. Не можу!

Так дві сестри, обнявшись і обливаючись сльозами, забувши про кучера і все на світі, подорожували Гла-синецькою рівниною, яка вже переходила в нерівний гористий край. Дорога дедалі більше спускалася, і хащі з обох боків ставали густішими. На бричці зачовгали гальма.

СМЕРТЬ У СИНАНОВІЙ ТЕКІІ

Відколи Алідеда перебрався до Сараєва, Синанова текія¹ стала місцем, де збиралися найкращі та найрозумніші люди.

Сорок п'ять років провів цей славетний чоловік у Царгороді, далеко пронеслися чутки про його вченість та святість, чимало добра зробив він і своєму братству, і окремим людям, і державним діячам, які хотіли його слухати. Доля дала йому не тільки знання і гострий розум та ширший, ніж в інших людей, кругозір, а й таку гармонію духу й тіла, що всі, хто його знав — особисто чи з розповідей — мали його за недосяжний взірєць усебічної досконалості. Здавалось, що неспокій і людське прагнення за спокоєм були зовсім чужі йому. Кажуть, він не знав, що таке жіноче тіло і взагалі плотська насолода. Ні разу він не пробував жодного хмільного напою, ні філіжанки кави, ні тютюнового диму. Але й не осуджував тих, хто пригощався тими божими дарами в цьому скороминущому житті. Взагалі, він ішов крізь цей світ, мов не помічав у ньому нічого злого й поганого.

Записано все, що Алідеда зробив і сказав, але ніде й натяку нема, та й навряд чи коли буде з'ясовано, як і звідки постала така чиста й натхненна божа людина. У добу, в яку народився, і в світі, в якому жив, він залишиться незбагненим винятком і дивом.

У шістдесят п'ять років Алідеда нараз вирішив покинути столичну текію, з якої ширив славу братства,

¹ Текія — мусульманський монастир (турецьк.).

залишити Царгород, співбратів, з якими посивів, шанувальників та учнів, щоб вернутися в Боснію. Ніхто не посмів перечити йому, хоча всі були незадоволені його рішенням. А він, котрий ніколи не говорив жалісливих або зверхніх слів, і цього разу не хотів розкривати їм справжньої причини: що смерть і рідна земля кличуть його. Навпаки, навіть розлуку, найболючішу річ на світі, зумів повернути на повчальну й красиву. Тим, хто дивувався та шкодував, що він покидає їх, говорив про безмежність і тотожність божого світу. Що для правдивого далечинь? І що для нього може бути незвичним? Скрізь на цьому білому світі знайдеться трохи затінку, скільки потрібно людині, щоб розпростертись у молитві; скрізь відомо, де схід; скрізь є дециця води, що пройшла щонайменше через сорок камінців і, отже, очистилася для обмивання. А якщо десь і цього немає, все одно той, хто ходить в істинній вірі, не почуватиме себе загубленим і нещасним. Навіть у краях, де тижнями сонця не видно,— є й такі,— серце підкаже віруючому, де Схід, на який треба молитися. А в пустелі, де нема й краплі води, піском можна обмивання вчинити, коли ж і піску немає, думкою правдивий обмиється, бо думка чистіша і дужча над усе. Тож чого мають його шкодувати, що повертається в Боснію, з якої вийшов і яка сповнена божої краси, як і всяка інша земля на світі? Людина боргує рідному краюві.

Отак цього літа Алідеда прибув до Сараєва. Посивів, згорбився й осліп від безперервного читання, але його сині очі залишалися чистими й веселими і постійно кидали усміх, неначе сляво, на срібну бороду; руки були спокійні, білі й незмінно молоді, як у тих, хто веде цнотливе життя.

Раз на тиждень, увечері напередодні п'ятниці, до Синанової текії сходилися вчені люди й знатні городяни, завертали й прочани по дорозі через Сараєво —

взагалі всі шанувальники цієї текії й братства, які прагли почути Алідедину проповідь.

Зустрілися й цього вечора. А що ніч видалася теплою й погідною, то збір проходив у дворі. То був прямокутний майданчик, вимощений каменем. Довкола, з чотирьох боків, росла жовта акація, а по стінах п'явся виноград, створюючи влітку зелене шатро над подвір'ям. Посередині стояв низький водограй; вода із нього не була струменем угору, а, трохи піднявшись, стікала по мармуровому яблуку й падала в круглий басейн. Через те водограй не бентежив ока марним силкуванням води піднятися якнайвище, щоб потім упасти, створюючи безперервний образ знемоги й падіння за невмолимим законом, а скидався на велику тропічну квітку, яка під верхом розкривається, показуючи срібну зав'язь, і ні тобі в'яне, ні перецвітає. У басейні, зеленому від моху, темніла вода; у ній плавало дві червоні рибки, як дві незбагненні, таємничі літери. На кам'яних плитах було розстелено велику мату для гостей; на підвищенні, під стіною, покладено килимок для Алідеди.

Усі вже зібралися. Алідеда сидів на своєму місці. Маючи ось-ось промовляти, старець, задуманий, відірвав виноградний листок і поклав його між зуби. Надкусивши трохи молодий черешок, відчув на язичку гострий смак лози, який вразив його своєю гіркотою. І в цю мить йому щось стисло в грудях. Відчув, ніби бракує повітря і що не зможе промовляти. Все-таки почав. Але вже на перших словах захлинувся кілька разів якимсь дивним, мовби дитинячим кашлем, проте знову продовжував говорити, хоча й дедалі слабкішим голосом. Нараз його бесіда обірвалася на півслові, голова поникла, а права рука поповзла до серця. Слухачі, невидюче дивлячись перед себе, спочатку не звернули уваги на це мовчання. Гадали, що він, як це часто

бувало, захопився якоюсь думкою. Але коли мовчанка затяглася надто довго, дервіші й софти¹ почали здивовано зиратися, бо пам'ятали дервіське правило, якого їх учив Алідеда і якого сам дотримував: не слід надовго поринати в себе, щоб не загордитися і щоб в інших не викликати заздрощів. Коли придивилися й завважили рух його правої руки, підбігли до нього. Алідеда був при смерті. З-під напівопущених вій оскліло блищали очі. Прихилений до стіни, він ледве поворушив рукою й насилу спромігся прошепотіти своїм лагідним голосом:

— Нічого... нічого!

Внесли його до кімнати, порозстібали й умостили на долівці, підклавши під голову подушку з дивана. Крепили водою й мастили трояндовою олією. Не розплющуючи очей, які почали нагло западати, він показав рукою, щоб прийняли подушку з-під голови. Лежав отак на землі; на грудях тремтів виноградний листок; довкола метушилися занепокоєні софти. Прожив ще хвилину-дві.

Пригадував швидко й виразно. Усього двічі в житті його спокій порушила поява жінки; та й то це були ті непримітні пригоди без ваги і значення, які трапляються невидимо для чужого ока, про які ніхто не знає і які, зрештою, забуваються. І тепер з усього його довгого й діяльного віку тільки ті дві пригоди — дві дріб'язкові й безглузді муки, які сповнили кілька днів його дитинства та юності, — стояли перед ним, примарно відособлені й грандіозні, стираючи все інше, його життя, тіло й думку, і сплаваючись в одним єдине відчуття болю, який розлився по ньому. А все це разом

¹ Дервіш — член мусульманського братства, чернець. Софта — учень мусульманської релігійної школи.

було тонше од вістря найгострішої голки: останній порух його свідомості й останній доказ існування. .

Йому було десять чи одинадцять років. Їхня хата стояла на околиці містечка, самотиною між нивами й сливняками, там, де річка Босна робить велике коліно, обминаючи Зеницю. Напровесні й восени, коли вода прибуває, Босна каламутніє, набухає й розливається аж під саму хату — знесе їхній тин, що ним обступлено город, а приб'є чужі плоти, повиривані хтозна-де, нажене колод і коріння, залишить товстий шар намулу, хмизу, мотлоху, потрощених діжок, тесаного дерева. Для дітей це був справжній таємничий світ, з якого раділи і в якому після кожної повені тинялися цілісінькими днями.

Тої весни вода була норовиста й незвичайна — раптом спадала і знову піднімалася протягом одного дня. Якось надвечір вода відступилася після того, як вранці, каламутна й несподівана, плюндрувала їхній город. Небо було низьке, заволочене хмарами, а з гір долинав далекий глухий шум — провісник нової повені. Хлопець бродив сам і довгою палкою малював якісь фігурки по м'якому червонястому намулі, що його нанесла вода. Біля тину він закримітив короткий округлий брус, напівзагрузлий у мулі, листі та ріні. Хлопець зрадів з цього, як з нежданої забавки, й відразу ж ступив обережно на колоду, бо вона ще була мокра й слизька. Притримуючись палкою за тин і стоячи ногами на ній, він став балансувати, втрачаючи і відновлюючи рівновагу, весь захоплений цими незвичними рухами, які старшим видаються безглуздими й небезпечними, але потрібні дітям для розвитку молодого тіла й для їхньої уяви, яка пробуджується. Проте дитяче тіло легко втомлюється й дитяча уява скоро насичується. Отож хлопець відкинув палку і сів верхи на брус. Лівою рукою перегортав пісок та хмиззя. І раптом його погляд упав

на щось дивне й незрозуміле. Здалося йому, що в цьому наносі побачив людське вухо й пасмо волосся. Обернувся — й позад себе уздрів оголене жіноче тіло, затиснуте між брусом і огорожею, до половини занурене в намул, так що плече ясно випиналося з твані, а трохи далі виглядало біле стегно: коліно було засипане піском, потім виднілася литка й пальці на нозі. Хлопець нараз припиншк. Ще раз ковзнувши поглядом по тілу, він поволі сповз із колоди і, не зводячи ока з того місця, де лежала утоплениця, позадкував городами. Діставшись до вуликів, на суху й тверду місцину, зупинився. І тільки тут його пронизав страх. Кинувся бігти до хати, гукаючи маму, але, коли примчався й побачив своїх, його нараз здолало не знане досі почуття сорому. Хоча його мучив страх і потреба розповісти все, проте не знаходив жодного слова, щоб викласти бачене. Никав подвір'ям, ледве його загнали до хати, і все думав, дивлячись на батька, матір і братів: ось зараз скажу, зараз розповім; але коли треба було знайти перше слово й почати, йому перехоплювало горло й заціплювало рот. Доки надворі було видно, все потерпав, що хтось із братів загляне на город і викриє його тасмницю.

Дітей у домі було багато, тож ніхто й не догледів, що малий нічого не їв. Тим часом надходила ніч, а з нею й пора сну. У хлопцеві росла думка про труп, що його бачив, й перетворювалася в якусь неясну провину, котра мучила його й спонукувала негайно розповісти матері, виплакатися й дістати пояснення. Але водночас відчував, що не зможе нічого про це сказати. Кілька разів підходив до матері, шукав її погляду, але вона не помічала ніяких змін у ньому, а він не мав сили розпочати мову. Нарешті ліг. Тільки тоді почалася гра дитячої уяви й нервів у першому безсонні.

По сто разів у думці знову забирався на колоду, під-

ступав до утоплениці, розглядав її, тікав, гукаючи матір, і, не знаходячи вдома розв'язки чи заспокоєння, поривався до річки. Шарпався й перевертався біля братів, що міцно спали. Вирішував твердо: ось устане, гукне, проситиме матір, щоб узяла світло й пішла з ним на город побачити, що там насправді. І все-таки лишався прикутим до подушки, а тим часом у ньому невпинно росло відчуття страху й незрозумілої провини.

У мареннях дочекався ранку, схопився першим і побіг до річки. Побачив, що за ніч вода розлилася й затопила півгороду. І сліду не стало ні від бруса, ні від утоплениці. Річка піднялася врівень з тином. Течія нуртувала посеред городу. Цілий день прибувала вода. Випогодилося, світило слабке весняне сонце, але гори й далі з шумом посилали свої потоки, які живуть день на рік, щоб цілий той день шаленіти, руйнувати й нищити все на своєму шляху.

Хлопець мав відчуття, ніби з тими хвилями каламутної води відпливло все, що його мучило. День провів у бентежному чеканні, а наступну ніч спав без сновидінь, не прокидаючись, натомлений безсонням попередньої ночі. Коли вранці вибрався на город, вода вже помітно спала. А протягом дня збігла настільки, що стало видно увесь тин; довкола нього ще блищали великі каламутні калюжі, але, певна річ, і той брус, і утопленицю віднесло далі.

Весь той день хлопця мучила його таємниця. І в подальші дні він по кілька разів поривався бодай зараз, коли все минулося, розповісти матері ту пригоду. Відчував, що йому полегшало б, але завжди бракло мужності почати мову і слів для неї. Крім того сорому, що з самого початку гнітив його, тепер ще долучалося й побоювання, що йому ніхто не повірить, що насміються з нього або й, можливо, покарають, чому відразу не розповів. Тільки за теплого літа й веселої осені почав

потроху забувати про це. Але ще й потім досить довго, особливо під вечір, у ньому нараз прокидався колишній страх перед незнайомим трупом, і відчуття незбагненої провини, і потреба звіритися комусь, і незмога це зробити.

Через рік-два по тому хлопця забрав до себе його дядько, маестний і самітний чоловік, що жив у Сарасві. Тут він потрапив у Синанову текію і полюбив науку та правила свого братства. Це його допровадило до Царгорода.

Минуло йому десь років двадцять п'ять. Уже п'ять чи шість років пробував у Царгороді, був наймолодший між учителів, але досить розвинений як на свої літа і вельми цінований.

Текія, де мешкав, мала два чола. Одне, головне і довге, виходило на море, друге — на стрімкий пагорб з садками й кладовищами, яким збігала одним єдина вуличка.

Якось серед ночі юнак прокинувся й не міг заснути. Встав, відчинив вікно і, схиливши голову на поперечку, вдихав провесняне повітря. Ніч була безмісячна, але погідна, зоряна. Навпроти зводилася вгору сіра бруківка, обрамлена з обох боків високими мурами й темною деревиною. Від свіжого нічного повітря почали склеплюватися повіки. Вже хотів було зачинити вікно й повернутися в ліжку, коли на початку вулиці забачив якусь білу постать, що квапливо спускалася вниз. Розплющив широко очі, не знаючи, сон це чи ява: постать наближалася дуже хутко. То була жінка в білому вбранні або й у самій сорочці. Хвилю по тому з-за рогу на початку вулиці показалися дві темні чоловічі постаті. І вони мчали. Скоро й почувся важкий тупіт ніг. Жінка бігла впрост до брами, що була під його вікном. Хапалася, очевидячки не тямлячись від страху, з останньої сили, наче зацькований звір.

Коли добігла ближче, було видно, що вона розпатлана, пошарпана й напівгола.

Почувся приглушений слабкий удар тіла об важку замкнену браму. Молодик вихилився і виразно побачив жінку, що простяглася на широкій камінній плиті; голова її лежала на самому порозі, а рукою марно силкувалася дістати калаталки у брамі — не було сили.

Переслідувачі, яких од будинку відділяло кроків двадцять, раптом зупинилися, побачивши, що жінка добігла до брами, і миттю зникли у вузькому провулку, між садових огорож.

Молодик не зважився ще раз поглянути вниз. Ніби вже й він почав грати свою роль у цій незвичайній нічній сцені — відпустив поперечку, за яку тримався. Позадкував обережно до ліжка й швидко ліг.

Був увесь у заціпенінні і якийсь бездумний, наче щойно бачене зовсім не торкнулося його свідомості. Постіль зразу ж зігрілась під ним, і він поринув у сон, раптовий, як запаморочення. Слав хвилини п'ять, а чи й десять. І нараз його шарпонуло щось болісно й невідпорно. Мов нецеремонна чужа рука, внутрішній поштовх рвонув його зі сну. Ще очей не розплющив, а по ньому розлилася неясна, болюча свідомість якогось заплутаного нещастя. Пережив щось неприємне й страшне. Може, снів? Як добре, що є пробудження й що людина має змогу визволитися від того! Чи, може, справді зажив чогось болісного і воно, тільки розімкне повіки, чекає на нього? Так він кілька разів вагався між сном і явою, доки нарешті не усвідомив з гіркотою, що це таки дійсність, не сон. Прокинувшись, ще раз виразно побачив темні постаті озброєних чоловіків, які переслідують напівголу жінку, чітко почув, як вона впала, помітив руку, простягнуту до надто високої калаталки. Кожної миті могло залунати її стукання.

Першою гадкою було не мучити себе сумнівами, а встати, підійти до вікна і впевнитися в усьому. Ця думка билася в ньому, але не мала сили над ним; не розстаючись із нею, лежав непорушний, а тим часом уява дедалі розбурхувалася. Тільки б не підводитися і, бува, не побачити ще чогось від тієї нічної пригоди, він зумисне сам себе обманював, що, можливо, це сон, що не слід уставати й дивитися, бо вже самі його рухи всьому нададуть вигляду справдешності. Тоді облудна думка запрацювала в ньому, снуючи, як човник у руках ткача.

— Якщо справді нема нічого, якщо не було пережито, то чому ж не встанеш і не подивишся крізь вікно на браму? Чого боїшся?

А потім та сама думка біжить у протилежний бік.

— Чого вставати й дивитися, коли нема нічого, коли знаю, що то сон і бредня?

І так безперестанку, мов на гойдалці, з малими оазами хвилинного сну, після якого знову починалися переважування: Чому не встанеш? А чого вставати? І над усім навис нестерпний страх, що кожної секунди може розлягтися стукання калаталки.

Коли розвидніло, усі вагання в ньому нараз іщезли. Не питав більше, чи щось уночі трапилося, чи ні; тільки поспіхом вдягся й зійшов у нижні кімнати, як злочинець і підсудний, очікуючи, що день немилосердно розкриє нічну пригоду, в яку вплутаний і він, хоча не знає, як саме. Йшов обережно і ждав перших запитань, мов ударів. Але служки, софти й дєрвіші проходили повз нього з буденними обличчями й звиклими привітаннями. Як? Невже ніхто не бачив під брамою неприємної жінки чи її трупа? Мов сонце, осяяла його думка, що нічого не було, що все то сон. Значить, даремні були нічні гризоти, тепер навіть милі й приємні йому! Але відразу ж зринула інша думка. Запитати

когось із дервішів, чи вони чогось не чули вночі або вранці не бачили. І зразу ж відчув, що несила зробити це. Як вночі лежав з безпорадним рішенням встати й роздивитися, що там насправді, так і тепер підходив до дервішів, маючи намір запитати чи самому розповісти про нічну пригоду, але вже на першому слові запинаявся й змовкав або звертав мову на інше. Коли настав вечір, він не розважав більше: було щось чи ні, треба сказати чи не треба, а чимскоріше забився до своєї кімнати з невиразним, але глибоким відчуттям провини й страху, від якого не втекти, ліг без вечері й молитви не щоб спати, а каратися. І так не тільки першого вечора. День у день повторювалися ці муки. Навіть не докопувався, звідки воно, коли почалося, чому і як сталося, чи має якусь реальну підставу; відчував тільки, що носить у собі щось таємниче й похмуре. Не одну ще ніч прокидався од стукоту калаталки, який тільки він чув, і здавалося йому, ніби під його вікном поникло тіло знепритомнілої жінки; і відразу ж потішав себе, що це неправда — досить устати й підійти до вікна, щоб переконатися, що там нічого нема. Але ніколи не вставав. У безсонні й оманливому мороці запитував себе: хто була та жінка? Чому її переслідували? Що сталося з нею? І де вона ділася з-під брами? Картав себе роздратовано, що тої ночі не спустився відразу в двір, щоб розбудити інших, відімкнути браму й допомогти гнаній жінці. Але відчував, що і зараз, якби все повторилося, зробив би, як і тоді; що не мав би сили вчинити інакше.

Місяцями не смів підступити до вікна чи спинитися поглядом на брамі від пагорба. Але з часом і те марне страждання пройшло, наче якась недуга. Спогад про все спочатку збліднув, а потім безслідно зник.

Після того жив сорок років у Царгороді, ніколи не знаючи ні неспокою, ні мук; були тільки діяння й мо-

литви. Це було те життя Алідедіне, про яке ми говорили на початку і про яке мовилося всюди, де лише є мусульманське вухо.

* * *

А ось зараз — зараз його остання хвилинка, і в тій хвилині — отой спогад, як останній проблиск свідомості.

Марно силкувався не думати про це або згадати будь-що інше. Нема нічого, крім тих двох пригод і болю, що його не виразиш ні конвульсіями, ні слізьми, ні стогоном. У муці, досі не знаній, не уявлюваній, його останнє зусилля перетворилося в молитву, якої ще ніколи не посилав до бога жоден правовірний — учений чи неук. Ось як молився Алідеда під жахливим тягарем свого болю, тоді як уста його ворухнулися лише за звичкою, бо слів на них уже не було:

— Вседержителю, великий і єдиний, я завжди з Тобою й у Твоїй кріпкій руці, тому знаю, що зі мною не може нічого трапитися. Те знання, той спокій, який Ти даєш тим, хто, зрікшись усього, повністю віддався Тобі,— це справжній рай. Без труднощів я жив, пливучи, як дрібна порохина, що мерехтить у сонячних променях: легенька, вона піднімається вгору і сама — як маленьке сонце. Не знав я, що така гіркота може сповнити душу людини. Забув, що жінка стоїть, як брама, при вході й так само при виході з цього світу. І ось облягла мене та гіркота, яка розтяла моє серце навпіл, щоб нагадати про те, про що я, задивлений у небо, забув: що коровай, який ми їмо, насправді крадений; що за життя, нам дане, ми боргуємо лихий долі — гріхові, таксиратові¹; що з цього світу на той, ліпший, людина не може перейти, доки, як достиглий

¹ Таксират — зла доля (турецьк.).

овоч, не відірветься, не полетить у болісному й стрімкому падінні й не лусне об тверду землю. Мабуть, і в раю знати синці від того падіння. Ось моя думка, Милостивий, а Ти її бачиш, висловлю її чи ні: гіркіше і важче є, ніж я гадав, підлягання законам Твоєї землі.

Бачачи, як Алідеда ворухить губами, софти подумали, що він промовляє передсмертну молитву, і застигли, де хто стояв, пригнічені й непорушні.

Отак помер. Сталося це перед п'ятницею, в ніч молодого місяця. На загальну думку, смерть його була чудесна й свята і мусила словнити кожного подивом, як і життя його.

СПОВІДЬ

Селянин Петро Льольо вирушив із гір ще затемна і тепер від самісінького ранку чекає у дворі, коли ігумен поснідає і прийме його. Ні з ким іншим говорити не хоче. Тупас зашкарубленими опанками¹ по замерзлій землі, хукає в руки й чекає. Довго простояв, доки зміг приступити до ігумена — брата Юліана Кнежевича, чоловіка освіченого, доброго, але лінивого і неймовірно ласого поспати. Про цю свою ваду брат Юліан навіть на сповіді не мав потреби говорити, настільки вона була знана всім і невиправна. З нею він, — це вже безперечно, — і на судний день піде, бо на цьому світі нема їй ні суду, ні ліку. І от селянин нарешті стояв перед ігуменом і м'яв у вузлуватих руках феску та розмотану чалму. Той Льольо був сивий і чесний старець, але сором'язкий, як дитина. Жив у горах самотником. Були у нього все дівчата, то повіддавав їх заміж. Кілька років тому овдовів і вже не женився.

А обпирали його та латали дочки із села. Так і жив сам, пас торгівцям худобу в горах і рідко коли спускався в село, а ще рідше у місто. Тепер стояв перед ігуменом з тим селянським виразом на обличчі, який скидається на усмішку, а насправді приховує розгубленість. Щоразу потуплювався під поглядом великих ігуменових очей, що спокійно дивилися на нього із широких, правильних і блідих обводів.

¹ Опанки — просте селянське шкіряне взуття (сербсько-хорв.).

— Та воно, превелебний, бачите... хворий,— невпевнено відповів на ігуменове запитання.

— Хто в тебе хворий? — запитав нетерпляче брат Юліан і хотів було кликати капелана.

— Та, превелебний, просимо вас, то не звичайний хворий, то... бачите...

— Хто там ще? Чого мнешся?

— Та воно, превелебний...— і тут селянин, відкинувши всяке красномовство, випалив майже одним духом: — Та є в нас у горах гайдук, Роша, і ото, просимо вас, занедужав і вже нічого з нього не буде, отож я й прийшов до вас, щоб...

Коли ігумен збагнув, про що йдеться, то урвав його і негайно покликав ще двох ченців. Тоді селянин розповів усе по порядку.

Іван Роша, що років десять тому подався в гайдуки і про якого було багато розмов у Крешевській окрузі, останнім часом ходив по Далмації та Герцеговіні, а коли його французи звідти прогнали, знайшов пристановище в Чорногорії. Цієї осені разом з кількома чорногорцями коло Сениці напав на французького кур'єра, що їхав у Царгород. Французи зажадали, щоб винуватців було знайдено й покарано. Через те турки почали добиратися до нього. Гадаючи, що найбезпечніше буде зачайтися поблизу рідних місць, де навряд чи стануть його шукати, він перейшов у Боснію. Дорогою захворів. І ото зараз лежить у горах. Віддає богові душу, але бог не бере.

— І послав тебе по священика? — запитав один із ченців.

— Ні, прошу вас, велебні,— відмагається Льольо, і по ньому видно, що йому важко сказати правду, але інакше не сміє.— Ось воно як. Ото вранці, таки у вівторок, пішов я по хмиз, коли з куща хтось гукає: «Льольо, Льольо!» Я туди, дивлюся. Ницьма лежить якийсь чоло-

вік, посинів, опухлий, і впізнати його не можу, бо вже стільки років не бачив. А він каже: «Я Іван Роша. По-можи, каже, якщо в бога віруєш. Десь тут, каже, недалеко від дороги, серед скель над потоком, є печера, тільки не можу ніяк її відшукати. Сховай мене, каже, туди, щоб турки не схопили або не замерз уночі». І богом святим закликає. Шукав я, шукав. Знайшов діру між скелями, як він казав. Завдав собі його на плечі (бо він колода колодою) і відніс у печеру. Аж тоді побачив, що його чиряками обкидало — на тонку пряде. Пішов я додому, приніс хліба, ракії. Дивлюся: нічого не буде з нього. Навіть ракії не бере. «Спрага мучить»,— каже. Але й води вже не годен ковтнути. Захлинається. Хотів йому вогнище розпалити, та він не дав. «Не треба,— каже,— бо я його не допильную, а воно або вдушить мене, або турків накличе». Назбирав я сухого листя, постелив, щоб йому тепліше було.

Ігумен став нетерпляче покашлювати, але селянин вів далі.

— Наступного дня прийшов я до нього. Мовби полегшало. «Купи мені,— каже,— міцної ракії, глисника й меду, прикладу до тих болячок». І дав венецького дуката. Дістав я йому всього і ще дві овечі шкурки, щоб обігрівся. Навідуюсь ізнов: ліпше йому. Три-чотири дні отак минуло. Боюся часто ходити, щоб хто не помітив, і все-таки жаль мені його, хоч і гайдук він...

Знову один із ченців подивився на ігумена і хотів було обірвати розповідь, але селянин, який приготувався виговорити все до кінця, не вгавав.

— А ото вчора пополудні взяв я окрасець хліба, сир у й подався до нього. А він стогне, мовби хто його ріже. Питаю: «Що тобі?» — нічого не каже, тільки руками хапається за мою гуню й харчить, ніби душа з нього ось-ось має вилетіти. А на хліб та сир і не дивиться. Схопився за мене й не пускає — начебто щось хоче

сказати. «Промерз ти»,— кажу. Ото відкашлявся він і ледь-ледь видавив: «Ні, Петре брате,— каже,— тільки великий гріх маю на душі». І весь час те саме. І рукою на горло показує: «Великий гріх душить мене, ані жити, ані вмерти!»

Тут селянин замовк, ніби зніяковівши.

— І він по сповідника тебе послав?

Селянин почухався.

— Та ні, прошу вас, тільки як я побачив, що людина при смерті, а гріхи не дають розлучитися з душею, то й сам йому нагадав. Кажу: «Піду, Рошо, до монастиря й попрошу отців, щоб котрийсь із них, коли їхня ласка, прийшов».

І тут селянин, розгублений, знову затнувся. Але тепер уже ченці підганяли його з розповіддю. І щоб скоріше збутися неприємного повідомлення, він одним духом випалив:

— Та от, не хоче! Не хоче він.

— Як? Чого не хоче? — питають вражені ченці.

— Бачте, людина в гарячці, то й сама не знає, що верзе. «Не потрібний мені,— каже,— монах; нічим він не зарадить. Бо той гріх,— каже,— великий».

— Чому не хоче? Каже він, чому не хоче? — в один голос вигукнули ченці, лише ігумен сидів мовчки, опустивши голову.

Селянин довго-таки м'явся, ніяк не зважаючись переповісти того, що сказав Роша. Проте ченці випитували його, і він врешті признався, що Роша тому не хоче, щоб його сповідав чернець, бо «в ченця нема своїх дітей, нема ні котяти, ні щеняти, то де йому зрозуміти, що таке мука і гріх». Словом, щось таке. Ченці перезирнулися. А селянин, знічений, почав виправдовуватися:

— Не доведу ото й сказати, що він наговорив. Щось лепече. Сказано, хворий, з гарячки. А хто його розбере?

А ото цієї ночі я оком сплющити не міг. Усе думаю: що його і як, боже милій. Страх мене поймав. То не жарти. В людини ж душа! Отож, думаю, піду до превелебного та й скажу йому все, як є,— чого буду мучитися? То нехай уже він, як його бог та святі книги напоумлять.

Селянин полегшено зітхнув. Ченці й далі зглядалися. Ігумен різким рухом перервав незручну мовчанку, виславши Льоля у двір, щоб там чекав, доки його покличуть.

Старі ченці відразу засперечалися, що робити. Брат Никола Кезич, на прізвисько Вовкуватий, глибоким неприємним голосом радить ігуменові бути обережним. Час тепер неспокійний, важкий, той Льольо — чоловік непевний і розумом не дуже, а гайдук є гайдук. Якщо турки дізнаються, що ченці ходили в гори й зустрічалися з гайдуком, то ні Льолі, ні Роші нічого не буде, а їм халепи не минути. Інші ж доводили, що треба йти, бо все-таки хрещена душа при смерті, та ще й відомий, великий грішник. Миршавий безвусий Субашич, що закінчив богослов'я в Італії, приніс книжки. Показує кожному «Ритуал» та новий примірник венецького видання «Права і обов'язки пароха». Брат Никола Вовкуватий не хоче навіть дивитися в книгу, хоч Субашич тикає йому перед очі і жовтим нігтем підкреслює ті рядки, що потверджують його думку.

— Запитаю в тебе тоді, коли штраф доведеться платити.

Позаяк ігумен мовчав, то суперечка ця тяглася б хтозна-скільки, якби до трапезної не ввігнався брат Марко. Він був зайнятий якоюсь справою на кухні і тому останній дізнався, про що йдеться. Убіг із засуканими рукавами і, не звертаючи уваги ні на Субашичеві докази, ні на Кезичеві перестороги, поправив рясу, підійшов до ігумена, схилив голову і сказав рішуче, ясно:

— Благослови, отче ігумене, піти з Льодем до того недужного.

А ігумен, ніби тільки й чекав цього, пещеною, але вже безсилою рукою благословив його. І тут кожен став давати братові Маркові поради. Хай виїжджає з міста в протилежний бік, хай спочатку зверне до Льолевої хати, щоб заплутати сліди; хай добре пильнує, чи нема де поблизу турків. Але брат Марко збирався, нікого не слухаючи. Похапки, мовби горіло, накинув чорну бурку, підбиту лисячим хутром, узув важкі чоботи, від яких аж відлунювало в монастирі. Тепер видавався ще огряднішим, тяжчим. Під ним вгинався малий монастирський коник, попереду якого неквапно селянською ходою ступав Льольо. Так вони бічними вулицями дісталися до гір.

Після трьох годин кам'янистої дороги, що зводилася весь час угору, почали спускатися крутим схилом до Бабиного потоку. Кроків за двісті вниз чорніло пересохле річище, всипане великими каменюками. Це каміння восени й напровесні вивалював той самий потік, що тепер, взимку, зовсім губився серед них та почорнілих стовбурів. На узгір'ї між двох обчухраних сосон визирнула Льолева хата. Зупинилися. Селянин ще раз роззирнувся довкола й подав ченцеві знак, щоб той спішився. Брат Марко, якому не терпілося, відмовився зайти спершу до Льолевої хати, а тому завів коня між скелі й прив'язав за перемерзлу смереку, самі ж вони рушили кам'янистою стежкою вниз. Селянин ступав обережно й легко, а брат Марко притримувався лівою рукою за камінні виступи й голосно ремствував. Спустилися в ущелину, сіру й круту, де навіть улітку не бувало ні зелені, ані квітів. Льольо спинився під одною із скель, очікуючи брата Марка. Перед ними відкрився отвір, майже правильної округлої форми, на висоту трохи більший від метра. Кілька останніх кроків треба

було йти дуже обережно, бо тут кам'янистий ґрунт переходив у голий гладкий стрімчак, на якому ще лежав ранковий іній. Льольо, мабуть, подав якийсь умовний знак, бо в норі зашурхотіло, заворушилося і звідси показався край сірої бурки. Допомігши брату Маркові дістатися до печери, Льольо відійшов під скелю, а чернець тим часом рушив було до пройми. Але зсередини на нього вдарило таким нестерпним смородом, що він аж заляк на місці. Ніколи,— ні на кладовищі, ні біля хворого в найгіршій сільській халабуді,— йому ще не доводилося чути такої смердоти. Тхнуло мертвяком і водночас живою людиною, що довго лежить хвора в тісному непровітрюваному приміщенні.

Брат Марко сів біля самого входу, так що верх смушевої шапки зачіпав горішній край отвору. Тільки тепер побачив, наскільки ця печера низька; майже всю її заповнювала та сіра бурка, з якої тепер висунулася людина. Спочатку показалися руки, великі, худі і зовсім чорні, потім обличчя, заросле посивілою бородою і вкрите брудною потрісканою шкаралущею — від червоної висипки й компресів з міцної ракії та глісника. Великі карі очі з блукаючим, байдужим виразом, який буває за сильної гарячки, трохи затримались на ченцеві й опустилися долі. І вся голова ніби поникла. Чернець перехрестився, проказав коротку молитву і почав умовляти гайдука на сповідь.

Але Роша виявився впертішим, ніж можна було сподіватись, судячи з його теперішнього стану. Звиклий до непослуху, він безперестанку крутить головою на знак того, що не погоджується і не буде сповідатися. А брат Марко після кількох спокійних слів швидко розійшовся і ото вимахує руками — обома, однією. Так і миготять у повітрі його руки то з розчепіреними пальцями, як у людини, яка збуджено доводить щось комусь, то гнівно затиснуті у великі кулаки. Якби

хтось побачив їх обох здалеку, не чуючи слів, то подумав би, що то два гайдуки сваряться за здобич. Запалившись, брат Марко все більше засовував голову в печеру, забуваючи про тісноту і сморід. Роша відповідав йому, уперто відмовляючись від сповіді, але говорив нечітко, уривчасто й знехотя, як людина, яка не розраховує на те, що її зрозуміють, і якій зовсім не йдеться, щоб переконувати супротивника. Язик у нього опух, рот був щербатий. А голос губився в шипінні й клетоті, що виривалися з широких грудей і, як підземна ріка, супроводили кожне його слово.

Роша потвердив, що не бажав сповідатися і не хотів кликати священика.

— Аякже,— говорив він,— я сказав, що ви живете в монастирях без власного дому й клопоту... не маєте ні жінки, ні діток, то й не можете зрозуміти тих речей. Ви не знаєте, як у світі живуть і як грішать. Так, я сказав. Не знаєте... то що за користь.

Брат Марко не стерпів і відразу спалахнув:

— Як? Як нема користі? Де твоя голова? Хіба, нещасний, ти не бачиш, що сам сатана нашіптує тобі такі думки? Не маю жінки? А чим ти ліпший, що маєш її? А де ж твої діти?

Роша болісно кривив обличчя й силкувався повернути голову в другий бік, як нетерплячий хворий. У його грудях щось булькотіло, мовби від слів, яких не міг і не вважав за потрібне казати. А брат Марко заспокоювався і ставав лагіднішим.

— Сповідась, дорогий, і розгрішась не чернець, сотворений з таких самих костей і плоті, а таїнство боже і його воля.

І він продовжував легко й плавно говорити про Христа, про його невинно пролиту кров, яка змиває гріхи всіх людей, про каяття та прощення, без чого живій людині не обійтись.

— Кожного дня розпинається Син Людський як невинна жертва, і так буде доти, доки житиме хоч одна людина на землі. Бо якби ніхто не брав на себе наших гріхів, то земля б нас таких не втримала на собі! Тож висповідайся. Рошо, й покайся.

А далі, бачачи, що гайдук не рухається, став малювати пекло й погрожувати пекельними муками. Роша тільки плечима злегка здвигував:

— Та й там не сам буду.

Але не мав ні сили, ні бажання вступати в суперечку. Тим часом брат Марко знову гнівно розкричався на нього:

— Як? Звідки ти знаєш? «Буду не сам»! А може, якраз будеш сам. Диви, який герой! Хто тобі сказав, що бажає там бути з тобою? Будеш сам, як палець. Сам є кожен, хто потонув у гріхах, хто не з богом. На віки вічні сам. А хто з богом, той ніколи не буде сам ні у високості, ні під землею.

Гайдук лежав непорушно, тільки плечима знизував. Це вкрай розсердило брата Марка, і він перейшов на свою звиклу манеру говорити.

— Диви на нього! Не прикидайся дурником, нещасний. Ти що собі гадаєш? — гримав на нього, мовби це було в монастирському дворі чи коли розвантажують коней або витягують віз, загрузлий у болоті.

— Бог тобі не крешевський урядник, від якого втечеш і сховашся між скелями. Бог трохи інакше бачить і пам'ятає.

І щоразу, як тільки торкався високих речей, голос у нього м'якшав:

— Висповідайся і покайся, мій Рошо. Бачиш, бог не забув тебе навіть у твоєму нещасті. Нема у світі тої пустелі, ні тих гір, а в горах такої потаємної печери, куди б не сягало милосердя боже. Нема, дорогий! Ти думаєш: гайдукував п'ятнадцять років, а тепер сховався

між каміння та й помру — і яке кому діло. А не знаєш, що милосердя боже тебе скрізь супроводить, воно знайде тебе і під землею, і під каменем. Забув, що колись, як ти отакенький був, брат Маріян хрестив тебе в церкві святої Катерини і ти носиш хрест на чолі, а від нього нікуди не дінешся. І ото бог тебе застерігає і кличе, щоб ти перед ним висповідався.

Шум у гайдукових грудях вщух або став нечутним. Поклавши лоб на листя, повернувши лице трохи до скелі, Роша лежав мовчазний і непорушний. Побачивши, що він перестав опиратися, брат Марко ще ревніше заповзався до нього, намагаючись бути якомога красномовнішим і солодшим. Розповідав про великих грішників, яким прощено гріхи задля одним єдиного доброго діла, що вони вчинили перед самою смертю. Говорив знову і знову про милосердя боже, якого не бачимо й не знаємо, але яке приходить у гайдуцьку печеру так само, як і в пустельницьку келію. «Бог не хоче смерті грішника!»

А Роша слухав ту мову, як одноманітне дзюрчання, що втишувало його тілесні й духовні муки; а то знову шарпався і вперто, безнадійно крутив головою. Від цього брат Марко втрачав спокійний, лагідний тон і починав говорити з Рошею по-селянському, грубо, заникуючись з пересердя:

— Ото маєш, знову за своє! А щоб тобі...— проте швидко отямлювався і вів спокійніше: — Тож, щоб ти горя не відав, бог тебе кличе, а ти махаєш головою, як та дурна кобила.

Але вже від самого слова «бог», щойно його вимовляв, до нього повертався піднесений настрій, і мова починала плинути сама собою. Якийсь час Роша спокійно й мовчки вислуховував його. Таке повторювалося кілька разів. Брат Марко ставав дедалі настирливішим, а гайдук виявляв усе менше опору, доки врешті зовсім

не затих. Уривано, знехотя, не підводячи голови, він став промовляти за ченцем вступну молитву, а потім і розповідати про свої гріхи, тобто про своє гайдукування й життя, відколи його пам'ятав. Але, розповідаючи, він час від часу понижував голос, а іноді й зовсім умовкав, ніби даючи на знак, що про деякі речі не хоче говорити, тільки хай чернець сам здогадається про них. А брат Марко допомагав йому, підбадьорюючи словами, жестами й мімікою, хоча й самому йому туманився погляд та стискувало горло. Нарешті, забувши про себе, він упхався верхньою частиною тіла всередину й представив вухо до Рошиного обличчя; так вони, притулені один до одного, заповнили всю печеру, як одне, дивно скоцюрблене тіло.

Часом Рошин шепіт ставав різкішим і швидшим, майже нерозбірливим. А то затинався, ніби сам із себе виривав якесь признання, що його б хотів скоротити, якщо вже не міг обминути. У грудях страшенно клекотіло. Брат Марко, напружений, як мисливець, ловив кожне гайдукове слово в самісіньке вухо.

Нараз чернець підвів голову, а тоді висмикнув й усе тіло. Повернувся до виходу і, притримуючись за край печери, поник, мов людина, яка душиться, якій бракує повітря. Не мав сили. Був жовтий з лиця і обливався потом, який холонув на зимовому повітрі. Але що зовсім змінило його грубе селянське обличчя, то це погляд — новий, застиглий, трохи розкосий від страху, нерозуміння й безпорадного співчуття. Невидюче дивився широко розплющеними очима і часто дихав. Коли ж приходив до тями, то знову повертався до свого грішника й притискувався до нього, ніби грів його. Сповідь тривала. Отак кілька разів брат Марко відвертався від гайдука і виставляв перелякане обличчя назовні, мовби тікав од почутого, шукав поради й розради, благав когось, аби напуть, просвітив і вивів його з цієї

безвиході. І щоразу його погляд стикався із сірим небом та мертвою зимовою пусткою провалля.

Доказавши останнє й найважче, Роша ослаб і зовсім замовк. Чувся лише його одноманітний хрип. Брат Марко ледве домігся, щоб він повторив за ним тих кілька слів покаяння: «У цих і всіх інших гріхах усього життя каюся від щирого серця». Тоді чернець, підвівшись, рішуче перехрестив рукою вийстя печери, мовби благословляючи все, що є в ній, і звільнив гайдука «від усіх гріхів та кари». Прощаючись, брат Марко запевняв його, що принесе причастя і що милосердя боже, яке він тепер знову знайшов, витатиме над ним і оберігатиме його. Гайдук не поворушився, тільки безсило махнув рукою:

— Ат, хай робить зі мною, що хоче.

Брат Марко, надто втомлений і розхвилюваний, уже не став заходити в нову суперечку з Рошею; тільки ще раз нагадав йому, щоб не втрачав надії на милосердя боже. А після того, важко сопучи й тремтячи від холоду, бо піт на ньому почав раптом остуджуватися, ледве добрів до скелі, де його чекав Льольо.

Діставшись до Льолевої напівтемної, невідметеної і вбогої самітницької хати, брат Марко впав на стілець, який, заскрипівши, сховався під ним. Простяг ноги й опустив руки, як людина, що повністю віддається непереборній утомі. Вибачаючись за селянським звичаєм, Льольо подав йому повну кварту сироватки, великий шматок бринзи, дві головки цибулі й окраєць кукурудзяного хліба. Брат Марко, не зрушуючи з місця, схопив у долоні кварту й почав пити. Пив так довго, що селянин, який, схрестивши руки, чекав біля плити, від зніяковілості дивився то на нього, то в землю. Нарешті чернець відірвав кварту від уст і, відсапуючись, як після бігу, повернув її Льолеві. Довго

здрігався та обтирав вуса, а потім заходився коло сиру, хліба й цибулі — їв смачно й швидко, як робітник на току. У хаті було холодно, і все ж його кидало в піт. А то нараз переставав жувати, втуплював погляд кудись перед себе і так сидів, доки селянин обережно не виводив його із задуми. Тоді знову брався до їжі, але з меншою охотою. Коли ж нарешті наївся і ще раз попив сироватки, то перехрестився голосно й застиг, над чимось замислившись. Селянин покашлював, заглядав до плити, позіхав, згадуючи при цьому ім'я боже, але не смів починати мову, навіть не зважувався закурити, хоча раз за разом витрушував люльку та постукував нею об ходак.

І так, не перемовившись майже ані словом, обидва подалися в путь: чернець у містечко, а селянин з коновкою молока до печери. Коли дійшли до скель, де їхні дороги розходилися, чернець сів на коня, а селянин з похиленою головою відступив убік:

— Благослови, велебний!

— Бог тебе благословить!

Нечутно й спритно селянин спускався кам'янистою стежкою. Але раптом спинився, не відриваючи погляду від крутояру, а потім, обернувшись, загукав:

— Велебний!

Чернець, який ще не встиг далеко від'їхати, притримав коня, чекаючи його, а коли перекинулися кількома словами, він зліз на землю, прив'язав коня до грабка й подався за селянином. На півдорозі до печери селянин зупинився і показав рукою: глибоко внизу, над самим потоком, впоперек на дивно вигнутому стовбурі дерева лежав Іван Роша. Впізнали його по сірій бурці нетутешнього крою. Домовилися, що Льольо все ж спершу загляєє в печеру. Там було порожньо. Тепер уже не лишалося сумніву, що над потоком зависнув таки Роша. Спуститися навпростець до нього

було дуже важко, майже неможливо. Тому селянин пішов трохи вище, де спуск був не такий крутий і росли кущі. Звідти понад потоком дістався навпроти печери і, хапаючись за пні та коріння, видряпався на берег. Чернець бачив, як він заглядає коло гайдука і показує рукою, що все скінчено. Брат Марко досить довго сидів, зануривши обличчя в долоні, доки зачулися Льолеві кроки. Селянин був спантеличений. Але все сталося дуже просто. Відчуваючи близьку смерть, яка у сильних істот викликає бажання тікати кудись, Роща, очевидно, встав і спробував зійти до потоку. Гарячка йому затуманила зір, і він, мабуть, не побачив прірви, яка відділяла його від потоку, або переоцінив свою силу — і зірвався з кручі. Затримався аж на молодій осиці, що росла на крутоярі. Під вагою його тіла осика похилилась, але не зламалася, і він зависнув, перегнутий навпіл через її стовбур. Широкий комір сивої бурки закинувся і зовсім закрив йому голову, і якби не почорнілі руки та великі ноги в опанках, то можна було б подумати, що хтось повісив уперек на похилій осиці бурку, щоб сохла. Так і сконав.

Що діяти? Селянин радив вдавати, ніби вони нічого не знають: нізащо не чіпати трупа і не повідомляти про це турків. А чернець вважав, що хрещену людину все-таки годиться поховати. Але селянин затявся на своєму:

— Дай спокій, велебний, щоб ти здоров був! Хай бог простить; але ти знаєш, як кається: «Як труп, то й комісія тут». А де комісія, там і штраф. Моя ж хата найближча. Сядуть мені на шию. Ліпше я, коли смеркне, перенесу його на дорогу за потік, то чата напевне помітить його, а після можна буде й поховати, як християнина. Тільки щоб не з мого боку.

Втомлений усім, що того дня довелося пережити, неохочий до мови, якийсь бездумний, чернець не мав

сили більше сперечатися з наляканим і впертим селянином. Розпрощався з ним коротко й неуважно.

Іхав цілу годину, усе сосновим бором, доки вибрався на широкий перевал, звідки відкрилося розкидане містечко і замаячили вдалині білі монастирські стіни з важкою покрівлею. Наче із середини неба, сіявся присмерк.

Брат Марко протер очі. Мовби щойно опам'ятався і все йому прояснилось. Одне за одним почали оживати й заповнювати його Рошині передсмертні зізнання. Як тільки відганяв одне, поставало перед ним інше, ще потворніше й жахливіше. І при кожному з них йому вчувалося Рошине злісне ричання. Його пройняв дроз, поповзли мурашки по спині. Почав боятися за Рошину душу.

— А все-таки не як треба каюся, чортів син! Ні!

Брат Марко намагався рішуче відігнати від себе сумніви. Але доки отак ганив Рошу, прагнучи своїм бурмотінням заглушити самого себе, в ньому і далі вчувалася Рошина сповідь. Одні лиш страшні незбагненні гріхи, одне тільки зло без потреби і смислу, в яке просто неможливо повірити і якого мало б не бути. І отак з дня на день, із року в рік, дедалі похмурише й несамовитіше аж до тої нагнутої осики в безводному кам'янистому урвищі. Куди лиш не заблюкують хрещені душі і де лише не падають їхні тіла! Хотілося кричати «пробі!», та тільки поник у сідлі. Кінь сповільнив ходу. Брат Марко, похилившись до самої гриви, палко й скрушно зашепотів «Спаси, богородице».

Молитва заспокоїла його. На хвильку відігнав гадку про гріхи, яких було годі зрозуміти, і приглушив думку про зло, котре чигає на всяку душу. Але великий смуток, від якого не міг відборонитися, як і від утоми

та присмерку, невідступно налягав на нього. Почував себе виснаженим, порожнім. Марне намагався поринути знов у молитву.

Безперестанку в свідомості розростаються й розгалужуються пересохлі потоки та голі скелясті ущелини без кінця і краю. Куди лиш не заблукують хрещені душі і де лише не падають їхні тіла!

І знову його, як сильне збудження, охопило давнє бажання кликати, рятувати, напучувати всіх, хто занпащує свою душу. Така широка і гарна божа путь — а що їх штовхає звертати вбік? Хіба вони не бачать? Як завжди, коли думав про те безумство й сліпоту, кров ударяла йому в голову, і він нараз застановлявся й питав різко, ніби перестриваючи когось:

— Чому грішать?

А відтак здригався, приходив до свідомості, пробуджений власним голосом. Кров верталася до серця та розливалася по тілу — і разом з тим згасало його розлучення, і він, ніби схлипуючи, зовсім тихо й жалібно повторював:

— Чому грішать?

Не знаходячи відповіді, втішав себе знову думкою про милосердя боже, неосяжне, але всемогутнє, яке ось навіть того сараку Рошу в останню хвилину привело до покаяння й розгрішення.

— Милосердя боже! — повторював весь час у думці, хапаючись з конвульсійною ніжністю за ті два слова, що їх сьогодні вже стільки разів вимовляв.

— Милосердя боже!

І все-таки! Не може повністю притлумити в собі сумніву й смутку. Особливо його бентежить і дратує той кінець, несподіваний, паскудний, жалюгідний. Навіть повторюючи невпинно свої два слова — милосердя боже! — він, проте, не міг стриматися, щоб не додати напівпошепки в'їдливим селянським голосом:

— Бач, куди його виперло — аж на осяку!

І крутив головою, як би від важкого здивування, а тим часом навколо нього згущувалися сутінки, і кінь дедалі швидше простував до монастиря.

У ХОЛОДНІЙ

Якось у четвер, по полудні, в монастир приїхали яничари з візирової охорони, щоб ігумен негайно збирався з ними до Травника. Але ігумен був у Сутесці, на раді старійшин францисканського ордену; брат Петро Яранович, найстаріший з-поміж ченців, лежав хворий; тож не лишалося іншого як братові Маркові їхати до Травника. Він саме заходився було з робітниками забивати якесь кілля коло потоку. Не хотів нікуди вирушати, але яничари були настирливі, то брат Петро, зовсім хворий, наказав йому не гаючись лаштуватися в дорогу, доки турки не заподіяли якої шкоди монастиреві.

Ченці здогадувалися, чого їх кличуть до Травника. Візира, який пробув тут усього три місяці, забрали, і поки що на його місце нікого не поставили. Замість візира урядував його заступник Фазло. І тепер ото він, користаючи з нагоди, хоче стягнути з усіх монастирів джулус — церковний податок, який ті звичайно платили тільки візиріві.

Брат Петро лежить на тапчані, обливається потом і важко дихає, а біля нього сидить брат Марко. Посередині стоїть скринька з грішми. Налічили всього дві тисячі чотиреста грошів. Тепер міркують і сперечаються: брат Петро радить узяти бодай півтори тисячі, а брат Марко затявся, що повезе тільки п'ять соток.

— Ти що собі гадаєш, чоловіче? Із Фазлом жарти погані.

— Не дам турчиськові.

— А хто тебе питатиме; ще й головою накладеш.

— Нехай так, але більше як тисячу не повезу.

І ось зножу знадвору чується гупання та вигуки. То яничари гатять тесаком у порожню бочку і кричать, що пора вирушати.

Нарешті брат Марко поступився і пристав на те, щоб гроші переполовинити. Відрахував тисячу двісті, зайшов у свою келію, сховав їх у черес, натягнув інші штани, накинув на себе рясу й повернувся, щоб попрощатися з братом Петром.

Стогнувши й кашляючи, брат Петро радив йому відразу відкласти вісім грошів для яничарів: по два кожному, в дорозі вести себе розважно, перед Фазлом бути сумирним і тихим, обіцяти йому весь податок, але просити, щоб той почекав якийсь день-два.

— Благослови! — брат Марко нагнувся, і вони розцілувалися.

Метнувся надвір. Вигукуючи якісь розпорядження на кухню, він zarazом глянув, чи не поцували йому бочку, а тоді сів на коня й подався з яничарами.

Іхали добре. У суботу вранці дісталися до Травника, а в полудень його прийняв візирів заступник.

Відомо тільки, що Марко дав Фазлові тисячу двісті грошів і що Фазло вимагав ще удвічі стільки, але що йому відказав чернець і чому візирів заступник раптом спаленів, про те брат Марко ніколи нікому не признався, а Фазла питати ніхто не смів. Щойно вони обмінялися кількома словами, як візирів заступник нараз підскочив з ослінчика, гарикнув на все горло й кинувся гамселити брата Марка цибухом, руками, ногами — чим попало.

Фазло був навдивовижу кремезний і сильний чолов'яга, хоча його набрякле обличчя й скидалося на пожовклу айву. Ходуном заходила кімната, заскрипіла підлога. Писар, що, підібгавши ноги, сидів під стіною, зіщулювся зі страху і здавався тепер таким малим, ніби

забавка,— між розкаряченими Фазловими ножиськами та поруч із здоровенним ченцем, котрий, розмахуючи рясою, тікав по кімнаті.

На покрик візирового заступника вскочили з передпокою слуги — шестеро — і схопили брата Марка. Фазло захлинався од люті:

— У холодну!

І доки слуги виводили брата Марка, Фазло, запінений, наздогнав його і ще раз ударив ногою в поперек, аж чернець, хоч який був міцний, захитався, мов копиця сіна. Навіть слуги затупцювали коло нього.

— Воду пустити під того кабана! Воду! — кричав Фазло їм навздогін.

Четверо слуг тримали брата Марка, в якого жили на шиї понадувалися та обличчя посиніло від крові, що вдарила в голову; а йому перед очима стрибали червоні іскри.

Повели його через задвірок, тісний і зеленавий від вогкості. Вузьким коридором пройшли повз велику кімнату, у якій крізь прочинені двері виднілася закопчена піч і зім'ята постеля; звідси виткнувся тюремник Вейсиль, на прізвисько Воєвода, рудий миршавий турок з підкоченими штанами й у великих дерев'яних сандалях на босу ногу. Повернули праворуч і вийшли на ще тісніший і похмуріший двір, дрібно забрукований, із замшілим рівчачком посередині.

У стіні навпроти було двоє дверей. Одні великі, окуті залізом, а другі менші, дерев'яні, пробиті, очевидно, пізніше. Вейсиль відімкнув менші двері, і брат Марко, зігнувшись мало не вдвоє та боком, насилу протиснувся крізь них. Яничари допомагали йому стусанами. Коли він zostався сам, поволі заспокоївся і почав приходити до тями. Мала комірчина тхнула гнилизною. Стіна навпроти дверей була вся жовта й вогка; під стелею виднілися дві діри, ніби хтось

вийняв звідти цеглини. Долівка забрукована, як і надворі. Брата Марка здивувало, що тут немає ні лежака, ні соломи, ані якоїсь посудини. Пройшовся кілька разів по комірчині — чотири кроки вперед, чотири назад — і тільки тоді запримітив, що стіна праворуч од дверей не сягає стелі. Очевидячки, колись це була одна комірка, яку пізніше переділили надвоє. Перегородку зробили з ліси (під низом глина відпала, й виднілося пруття), але на добру п'ядь її не дотягли до стелі.

(Рідко яка турецька споруда обходиться без прибудов і перегородок, що їх ліплять у більшій або меншій кількості, аби задовольнити тимчасові, перші й нагальні потреби без огляду на логіку матеріалу, красу чи сталість будівлі).

Роздивлявся й ходив так по камері, доки відчув, що втомилися ноги і болять від побоїв попереk та боки. На якийсь час завагався, але потім усе-таки присів на долівку під стіною.

Ще шуміло у вухах і туманилося перед очима, але він чітко сприймав усе довкола і виразно чув, як у сусідній комірці хтось дихає. Відчував гостре каміння під собою і вогкість, і те, як пульсує кров у саднах. Натягнув шапку на праве вухо й прихилився лицем до стіни. Ця стіна, на яку можна схилити голову і на якій застигав його віддих, здалася йому чимось добрим, приємним. З цією думкою він і заснув.

Невдовзі його почав будити якийсь голос. Але щось гнітюче й крижане не давало йому ні ворухнутися, ні розплющити очей. Поволі приходив до пам'яті. А голос не переставав кликати. Тепер чує: це гукає той, із сусідньої комірчини.

— Вейсиле, Вейсиле! Бійся бога, дай вже мені спокій!

Стукіт дерев'яних сандалів бруківкою і Вейсилів голос:

— Таж не під тебе пустили, а під твого сусіда.

— Як то не під мене, коли он цюркою лється. Дай вже мені спокій, турецька ти віро!

Брат Марко над силу підвів голову й побачив, що весь мокрий, а по стіні дзюрчить вода, розпливається долівкою й поволі витікає по під дверима надвір. Схопився і, підстрибуючи, став обтрушуватися, але ніде не було сухого місця. Попробував стояти на одній нозі, та скоро втомився, і ним щораз більше трусило. Було чути, як Вейсил лає слуг і наказує переставити ринви, щоб тільки ченцєві текло, і як слуги десь угорі стукають, торохтять, щось пересувають.

Вода задзюрчала сильніше. Голоси знову затихли. Почало смеркати. Брат Марко, очманіло витріщивши очі, стоїть, спершись на стіну, і піднімає то одну, то другу ногу з води, яка дедалі каламутнішає і щораз жвавіше хлюпотить. Ним усім тіпають дрижаки. Раз по раз починає якусь молитву, але не має сили докзати її до кінця і тільки безперестану хреститься. Тут обізвався сусід із другої комірки.

— Хто там із ченців сидить?

— Брат Марко Крнета, вікарій із Крешева.

— Слухай, брате Марку! Чи маєш при собі якісь гроші, аби тому туркові дати? Бо, їй-богу, вночі задубієш, а від тебе ото й до мене кризь лісу тече.

Тепер брат Марко його питає, хто він. Зеницький протоєрей Мелентієвич. Фазло його теж замкнув через гроші, і під нього першого дня воду пустили, але він мав у камізелці зашиті два дукати, дав їх Вейсиллові, то бодай від води врятувався. Тепер чекає, коли парафіяни перешлють йому тисячу п'ятсот грошів, як вимагає Фазло.

Брат Марко мав при собі тільки шість грошів. Обидва довго домовлялися. Після того протоєрей знову покликав Вейсила. Сказав йому, щоб спинив воду

в Марковій комірці, а тим часом хай пошле слугу в Долац до Миї Гергича, пароха — той дасть два дукати за брата Марка. Вейсил почав було бідкатися, що він не має кого послати, що слуги викажуть його, що Фазло лютий, як пантера. Але зійшлися на тому, що брат Марко, крім двох дукатів, дасть ще й ті шість грошів для слуг. І Вейсил одразу провів брата Марка у свою велику кімнату, дав перо й пожовклий папір, щоб він писав братові Миї листа. Руки йому залякли, ним трусило, ледве тулив букву до букви:

«Оце мене Фазло вкинув у в'язницю. І воду пустив під мене. *Mitte statim per hunc Turcam duos aureos, ut adminus istam aquam perniciosissimam intromittere desinant. Orate pro me et benedicite*¹. І рятуйте мене від Фазла, бо пропав я.

Брат Марко, вікарій».

Один слуга, циган, подався у Долац. Тим часом брат Марко обсушувався біля печі; із взуття і рясн скапувала вода.

Ще не зовсім стемніло, коли слуга повернувся і приніс зав'язані у шматці два дукати, а більш нічого — ні листа, ні вістки. Вейсил розрахувався зі слугою, попробував дукати на ніготь й розпорядився, щоб спинили воду. Через якийсь час він одвів брата Марка назад у холодну.

Ще чулося, як зрідка й нерівномірно падають краплі зі стіни, але вода на долівці вже не хлюпала. Брат Марко майже радісно пройшовся по комірчині, яку заповнила густа сутінь.

Як тільки затих стукіт Вейсилових сандалів, обізався протоєрей.

— То як, брате Марку, дав?

¹ Пошліть негайно через цього турка два дукати, щоб хоч ту прокляту воду спинили. Моліться за мене і благословіть (*лат.*).

— Дав.

— Ну й гаразд, аби живі були.

Розговорилися. Протоєрей скаржився, що йому кожна кістка болить від того каміння й сирості, що вдома залишив хвору доньку і сина, якого треба було вінчати цієї неділі, тобто завтра, аби він міг прийняти священство.

І отак слово по слову з'ясувалося, що вони знають один одного ще з минулого року. Сараєвський православний владика торік позивав ченців-францисканців за якісь церковні побори. Судив їх той самий Фазло, бо й тоді він заступав візира. Обидві сторони мали султанські фірмани. І ті, і другі дали хабара Фазлові. Але ченці привезли з собою натовп католиків перед конак¹, і чоловіки почали благодати, а жінки лементувати, доки все це не обридло Фазлові, то й він ухвалив, разом з кадією² та імамом³, щоб владика дав спокій і ченцям, і католикам взагалі. На тій розправі ченців заступали фойницький та крешевський ігумени (був тут і брат Марко), а владика приїхав власною персоною в супроводі молодого попа із Сараєва та зеницького протоєрея.

— Ба-ба, ти, отже, той огрядний чернець, що торік був разом з ігуменами, коли ми позивалися.

— Я,— відповідає Марко, добре пригадуючи високого, худого протоєрея з сивою бородою і зеленими очима.

Запала мовчанка, тільки було чутно, як десь у темряві падають краплі. Згодом обізвався протоєрей трохи зміненим голосом:

— Так ви торік доконали нас.

— Та звісно! Ніхто свого попустити не хоче.

¹ К о н а к — тут: приміщення суду (турецьк.).

² К а д і я — суддя (турецьк.).

³ І м а м — духовна особа в мусульман (турецьк.).

— А по правді, скільки ви дали Фазлові за той присуд?

— Я не давав, то й не знаю; задурно він і вас не слухав.

І знову запала мовчанка, ще довша й неприємніша. Було чути, як обидва нервово міряють свої комірки.

Нараз брату Маркові здалося, ніби протосрей щось сказав. Він зупинився й став прислухатися: сусід наче кашляв приглушено, але що довше він слухав, то все дивнішим йому видавався той кашель, і нарешті з другої комірки зовсім виразно залунав старечий сміх. Брат Марко розізлився, настобурчивсь і вже хотів було щось сказати, але сміх за стіною дужчав.

— Ох, ох, ох, брате Марку.

— Що сталося, чого смієшся? — спитав брат Марко ображено.

Протосрей ледве слово міг вимовити крізь сміх.

— Сміюся... як Фазло нас ізнову любо докупи звів... ох, ох, го-о... Ото, каже, у холодній посперечайтесь, хто з вас у Боснії побори братиме. Ще й воду під нас пустив. Ох, ох, го-о!

І брата Марка теж почав трусити сміх.

— А так, намочив нас, як огірки в бочці.

— Щоб побачити, чия віра твердіша.

— Ах, ха-ха-ха-а...

— Го-го-го-го-о.

Спершись на перегородку з ліси, один проти одного, нестримно гоготіли православний піп та католицький чернець і, забувши на хвилю темну, мокру в'язницю, не помічали, як брукована долівка береться ожеледдю.

МУСТАФА МАДЖАР

Щойно зажеврило на сході, як вийшли довбиші з передмістя й почали з'їжджатися верхівці, готуючись до урочистої зустрічі.

Ось уже четвертий день Добой веселиться, святкуючи перемогу над австрійцями коло Банялуки. Уся Боснія раділа, але добойці найбільше, бо ж їхній земляк Мустафа Маджар виявив себе першим лицарем у банялуцькій битві. Ширилися найнеймовірніші чутки про німецьку погибель, про винищення райї¹ та подвиги Мустафи Маджара. Сьогодні його чекають.

Кілька разів їх уже вводили в оману стовпи куряви на шляху. І тільки десь коло третьої молитви з'явилися перші кіннотники з-під Банялуки, а в вечірній намаз — і сам Мустафа Маджар із сурмами та корогвами. Сидів згорблений і чомусь малий (бо ж у чеканні та оповідях виріс до велета). Зігнутий, понурий, закутаний, він більше скидався на якогось прочанина, ніж на Мустафу Маджара, уславленого в стількох розповідях та піснях.

Квапливо, не роззираючись, він проїхав крізь тисняву, галас та вигуки. Не оглянувшись і не сказавши нікому ні слова, звернув на своє обійстя, а юрма зосталася на вулиці, пантруючи, як знімають здобич із коней.

Утретє Мустафа повертається до своєї скособоченої халупи над водою.

Крім кількох виснажених кріпаків, то було все, що

¹ Р а й я — худоба, тут: християни, серби (турецьк.).

після дільби з братом дісталоя йому від батька, марнотратника й п'яниці, хоча їхній дід Авдага Маджар, відомий потурнак із шляхетського мадьярського роду, збив та залишив після себе чималий маєток.

Коли йому було п'ятнадцять років, помер батько, а брат оженився і відпровадив його до Сараєва в медресе¹. Там він провів чотири пісних та нужденних літа. На двадцятому році Мустафа із скринькою книг та іншою школярською мізерією і ще з великою зурною з червоного дерева, окованою по краях сріблом, повернувся в Добой,— тільки не до брата, а в оту халупу.

Зовсім перемінився. З пушком над закопченими губами, зігнутий у плечах, понурий, він ніколи не сміявся і ні з ким не дружив, ні вступав до розмови. Весь день читав книги в містечкового мулли Ісметаги, а потім допізна грав на зурні, і звук її розлягався далеко низиною. А коли стали набирати військо, він придбав собі спорядження, замкнув халупу й подався з хоругвою Делалича на Росію. Довго про нього не було чути. Якось пронеслася поголошка, ніби Мустафа загинув, а що він був відлюдник і ще молодий, то про нього швидко забули. Але коли Делалич вернувся, виявилось, що він живий (ще й як живий!), прославився як ніхто з босняків і ходить тепер у великій шані. А пошого року й сам Мустафа несподівано повернувся в Добой. Мало хто впізнав його. Був зодягнутий по-стамбульському, розкішно й вишукано. Відпустив бороду, став блідший, покощавів. Відімкнув халупу. Пізно вночі добув свою зурну з провощеної плахти і подув у неї боязко й низько:

— Ту-у, ті-ті-та-та-а...

Тиша нерадо поглинула звук.

¹ Медресе — мусульманська школа (турецьк.).

Мустафа відчув, що в нього нема ні сталості в диханні, ні колишньої гнучкості в пальцях, та й давні мелодії вже забулися. Знову замотав зурну й віддався на поталу безсонню, яке мучило його, відколи скінчилася війна.

Ті муки повторювалися щоночі. Нараз він забував усе, що коли-небудь було, навіть власне ім'я, а тількино в першому півсні згасав усякий спогад чи подум про завтрашній день і залишалося саме скручене в клубок тіло, притиснуте нічним мороком, як по ногах починали бігати мурашки, а під серцем, розтікаючись холодним струменем, ріс страх. Час від часу він мусив уставати, докладаючи неймовірних зусиль, аби запалити світло й відчинити вікно, щоб переконатися, що живий, що його не розчавили, не розвіяли темні сили. І так до зорі, коли нарешті важкий спокій входив у тіло і звідкись виринав сон, короткий, але милосердніший і дорожчий над усе в світі. А тоді знову наставав день, як усі. Це незмінно повторювалось, проте він і гадки не мав комусь відкритися. Муллами гордував, а лікарям не вірив.

Коли ж після першої ночі Мустафа вийшов на люди, усі, хто був у кав'ярні, заметушилися, даючи йому місце, але він ні всміхнутися їм не міг, ні про Стамбул та битви розповісти як слід не вмів. То й стали цуратися його і поволі забувати. А коли почалися воєнні дії в Славонії, він подався туди з першим же загonom, удосвіта, так само непомітно, як і прийшов.

І знову полинули чутки про його подвиги в Угорщині та Славонії, про страшну битву коло гирла Орляви. Коли австрійці оточили Банялуку, а райя, захопивши місто, замкнула турків у замку, всі боснійські війська рушили на порятунок. Але що австрійці були набагато сильніші, то ці війська зупинилися перед Вербасом, доки Мустафа Маджар не пораяв трохи вище по річці

зв'язати плоти й уночі пустити за течією, щоб, тільки-но розвидниться, перейти по них і зненацька вдарити на австрійців.

Тої ночі, доки вояки поралися біля плотів, він приліг у верболозі коло Церквини, щоб трохи відпочити після довгого переходу. Останнім часом його обсідали всілякі видіння, які вкорочували йому і без того короткий сон і ще більше гнітили його. Спочатку було задрімав, але нараз привиділися дітлахи із Криму. Це було дуже давно, і ніколи він не згадував про них.

...Воював у загоні кіннотників. Гналися за ворогом, а на ніч спинились у покинутій віллі в Криму. Коли вже мали лягати, наткнулися на четвірко дітей, схованих за шафами. Це були хлопчачки із світлим підстриженим волоссям, чисті, по-панському вдягнені. А їх було п'ятнадцять, переважно вихідці з Анатолії. Потягнули дітей між себе. Хлопчачки, напівживі зі страху, переходили з рук у руки. Коли зайнявся світанок, діти задухли, посиніли, жодне не могло зіп'ястися на ноги. Тут наскочив чималий загін руських, і вони мусили тікати, не встигнувши навіть прирізати дітей. Зараз їх бачить усіх четверо. Чує, як мчать руські. Хочє сісти в сідло, але стремена перекутились, вислизають, кінь виривається...

Прокинувся геть спітнілий. Зовсім заплутався в бурці, борсаючись і відбиваючись. Було прохолодно, і темінь ще більше згусла перед зорею. Підперезуючись та опоряджаючись, увесь час плювався з люті через оті осоружні муки, що їх завдавали йому підступні непрохані сни.

Турки приготувалися на березі, вже й на світ займатися почало, але плоти прибували повільно і тяжко було кріпити їх. Зачувши стукотняву та перегуки, на другому березі стали прокидатися австрійці. Заворушилася сторожа. Чекати довше не можна було. Мустафа

дав знак плотарям тугіше стягти линви й відступити набік; вихопив шаблю із піхов і кликнув голосно в ім'я аллаха:

- Аллах! Бісміллах! Хто Магометової віри...
- На джавурів!
- На невірних!
- Аллах! Аллах! — підхопило військо й посунуло.

Усі кинулися за ним на плоти. Але відразу помітили, що проміжки між плотами більші, ніж гадалося. Дехто шубовснув у воду. Мало хто перескочив, більшість спинилася. Тільки Мустафа вирвався наперед. Перестрибував з плоту на пліт, мов на крилах. Здавалося, ніби летить над водою. Доки перші ряди вагалися, він уже вихопився на той берег і без оглядки вдарив на розгублену сторожу. Побачивши, що їхній ватажок залишився сам, інші турки теж почали стрибати. Та й задні ряди все більше напірали на них, загрожуючи силоміць зіпхнути у воду. Отак з грюком і криками перші загони перехопилися через річку, хоча й багато хто падав у воду, благаючи порятунку з-під розгойданих колод.

Давно не було такої блискавичної перемоги. Не сподіваючись у цю пору і з цього боку нападу, великий австрійський табір розсипався за якусь хвилину. Очманіле військо тікало, як отара овець. Мустафа ледве досяг крайніх, вривався між них і завертів шаблею, що аж замиготіла вона, розганяючи довкола холодний вітер. За ним із гиком поспішали турки.

Із замку вийшли обложені банялуцькі турки, і почалася різанина райї та грабунки.

Увечері, після перемоги, він лежав перед наметом, притискуючи долоні та груди до трави, бо йому здавалося, що кожен м'яз буває й росте у безмежність, готовий відірватися від нього.

Виднілися вогні пожеж і чувся вереск нападників та зойки переслідуваних.

«Світ кишить гадом».

Це спало йому на думку вранці, удосвіта, коли на березі Вербасу опинився між двох армій (одна тікає, а друга зі страху тупцює на плотах), і зараз воно пече язик, мов якась гіркота, його треба позбутися, вимовити вголос.

«Світ кишить гадом!»

А кров у ньому стугонить і набухає. Жили гудуть. Сну нема.

Від тої ночі сон зовсім пропав; і ту годину-другу на світанку підточують його все нові й нові сновидіння. Непрошено, з ночі в ніч стали з'являтися в якійсь нестямній плутанині вже давно забуті клапти минулого життя. І що було найжахливіше в тих снах, то це моторозна виразність і різкість, з якою поставав кожен образ і рух, ніби все діялося наяву і мало якесь особливе значення. Почав боятися думки про ніч. Сам собі не признавався в цьому, проте страх наростав, мучив його вдень, витруював саму думку про сон, жив із ним, впивався в живе м'ясо і, тихіший та тонший від шовкової нитки, що не день усвердлювався глибше.

Цього вечора він утретє в своїй халупі.

І сьогодні, після того як з огидою проїхав добойськими вулицями крізь товпище, яке вило й стрибало, і відпустив свій почет, знову зі страху перемірював халупу, аж підлога скрипіла й потріскувала. Ще чулося, як запізнілі молодики вигукували славу йому й перемозі, а він усе ходив, не наважуючись присісти. Подивився на плахту, в яку була замотана його стара зурна, на зелену скриньку з книгами, але не торкнувся нічого.

Уже гори розтанули в темряві, затихло містечко, з руїн на пагорбі обізався пугач.

Прихилився до вікна. Втома після безсоння й дороги, мірний стукіт серця навіювали сон. Але не встат

задрімати, як з'явилися видіння. Та й чи хоч око змружив? Перед ним постала крайня кімната, повна мотлоху й навутиння, а в кутку на скрині сидить його дід, Авдага Маджар. Червоний на обличчі, з короткою борідкою і настовбурченими вусами. Сидить мовчки й не ворухнеться, але в самій його присутності вчувається щось особливо значиме, щось нестерпно важке й жахливе, що гнітить його. Стрепенувся. Похолов од темряви в кімнаті, але не запалив світла, тільки взявся ходити, хоч був стиснутий страхом, як панциром, і не чув під собою ніг.

Не смів зупинитися. Мусив рухатись, бо однаково жахався як безсоння, так і снів. Ходячи отак, згадав Сарасво, веселого друга Юсуфагича, Чекрклинець, зелений пагорб з кладовищем і м'якою травою, на якій учнем не раз після обіду спав, підклавши руки під голову. Не стримався — осідлав коня й серед ночі вислизнув із Добоя покрадьки, як злодій.

Наступного дня ринок з подивом довідався, що він покинув містечко і що серед поля напав на хурциків, багатьох поранив, а коней їм розігнав.

Іхав то манівцями, то селами, бив християн і глумився з такою люттю, що й турки воліли не стрічатися з ним.

Коли дістався до Сутєски, то монастир був замкнений, ніби всі вимерли. Люди ще напередодні донесли ігуменові, що з Добоя їде оскажений Мустафа Маджар і б'є кожного, кого стріне чи наздожене.

Ударив держаком канчука у браму. Типа. Відступив трохи й оглянув монастир. Великий дах. Малі віконця й міцні стіни. Хотів було підпалити все, але йому стало тоскно й гидко на саму думку, що треба десь шукати солону та вогонь. Врешті все те його розсмішило — та припинкла перед ним громіздка споруда, а в ній — ченці, малі, сірі, наче миші.

— Як швидко зачинилися! Ха-ха-ха!

Подався далі, сміючись уголос. Коли проїжджав повз кладовище, кінь сполохався білого хреста, що виглядав із-за огорожі. Натягнув повід і стримав його. Доки заспокоював коня і лаяв на чім світ стоїть монахів та хрести, з-за повороту виткнулося двоє ченців. Один ніс пакунок книг, а другий торбу з харчами. Бачачи, що вже запізно повертати назад, вони зійшли на узбіччя, в рів, кланяючись туркові. Він зупинився проти них.

— І ви попи?

— Так, хай султан буде здоровий, найясніший пане.

— А хто вам дав право натикати оці роги понад шляхом, що кінь боїться? Га, свині християнські?

— Ми не винні, пане.

— Що «не винні»? Хто вам дозволив?

— І візир, і світлий султан,— відповів старший чернець, високий, меткий чоловік з пишними вусами й розумними очима.

Мустафа опустил праву руку, ніби нараз погодився й перестав сердитися, тільки непорушно вп'явся в них палаючим поглядом, доки вони, тремтячи, дивилися собі під ноги.

— А маєте султанів указ?

— Маємо, маємо, найясніший пане, аякже, все маємо.

— І від султана?

— Аякже! І від візира, і ще один від мулли із Сараєва.

— От що, склади гарненько всі три разом і викинь. Чув? А якщо питає хто, що робиш, скажи: так наказав Мустафа Маджар, який відколовся, як брила від скелі, і не потребує ні сну, ні хліба, ані закону.

Передчуваючи лихе з божевільно застиглого погляду, ченці по тих словах ще більше поникли. Він відчепив ремінь від сідла і наказав молодшому зв'язати свого товариша. Старший заклав руки за спину, а молодший обмотував їх, але повільно, бо руки йому тремтіли.

— Добре зв'язав?

— Так, пане.

Він нагнувся і попробував ремінь, а побачивши, що його слабо затягнуто, мовчки розмахнувся канчуком. Чернець відсмикнув голову, і удар врізався йому в плече з такою силою, що він осів, навіть не скрикнувши. Але турок товк його доти, аж доки він не підвівся й не пішов попереду разом із зв'язаним товаришем. З нього скапувала кров, залишаючи слід на шляху.

Вирішив гнати їх до Сараєва, щоб віддати давньому другові Юсуфагичу, багатію і відомому жартунові. Але, коли дорога пішла вгору, поранений чернець зовсім вибився з сил, втрачав свідомість і падав. Не помагало навіть те, що бив його держакон канчука по ребрах, аж той гув, як бочка. Завернули в покинутий хлів край дороги. Ченці так і впали на землю, а він прив'язав коня, розстелив бурку і тоді ліг. Зразу ж його почав долати сон, чого давно не було.

Яка ж то насолода — швидкий і глибокий сон.

Але й та думка згасла в імлі та загубилась у шумі хвиль. То Вербас шумить, а по ньому шикуються плоти, не важкі, не розсунуті, не закривавлені, як за битви,— вони гойдаються і пливуть. Аж нараз щось обірвало той шерхит хвиль, розметало плоти, і він опинився на твердій долівці, слухаючи одноманітне бурмотіння. Шарпнувся і миттю розплющив очі, які здалися йому жахливо розширеними, холодними й такими безсонними, ніби він ніколи й не спав. Прислухався. Шепіт долинав із кутка, де лежали ченці.

Поранений монах (він був невисвячений), очікуючи смерті, сповідався старшому, а, діставши розгрішення, і далі в гарячковому маренні повторював слова каяття та уривки молитв:

— Лю... люблю тебе, господи боже мій, бо милість твоя найбільша...

— Що там шепчете, матері вашій пеській!

Схопив пістоль і вистрелив у темний кут, де лежали ченці. Почувся зойк, стогін. Він схопився на ноги, накинув бурку на себе й вивів коня. Вже й забув про Юсуфагича і про жарт, що збирався затіяти із ченцями. Поспіхом скочив у сідло, ніби тікав од них.

Іхав лісом, і нічна прохолода заспокоювала його, а кінь лякався виваленого коріння й стриг вухами, дослухаючись далеких голосів. Аж доки не посвітлів край неба. Тоді він ліг під буком, накрившись буркою. Його пройняв холод, приспляля тиша. І відразу привидівся сон.

Бойовище коло Орляви. За спиною в нього дві важкі, порослі мохом скелі, по яких збігає вода, а спереду наседають два брати Латковичі, кремезні розлютовані гайдуки. Добре борониться, але ось погляд ковзає поверх їхніх голів, і він бачить, як з-за обрію, де піщана рівнина зливається з небом, виходить жінка в чорному з притиснутими до грудей руками і скривленим обличчям. Він знає її, знає, чому вона затулює груди та болісно кривиться. Хоча й думає про те, бачить цю жінку і згадує, як він в Ерзерумі застав її саму в міняйловому домі, а вона нестямно виривалася, все ж холоднокровно захищається від двох гайдуків. Намагається забути її і тільки пильнує, щоб відбити гайдуцькі шаблі, та гнів бере гору.

— І її привели! Мало вас двох, собаки гайдуцькі! Хто ще з вами?

Шпарко відбиває удари, але гайдуки наседають, штрикаючи шаблями в очі, а він усе щільніше притискується до скель, аж його проймає вогкість і холод.

Прокинувся зсудомлений, заціпенілий, з лайкою на стиснутих губах. Сонце щойно сходило, торкаючись промінням його повік.

Зрозумівши, що знову задрімав лише на коротку

часинку і що навіть ранок не приніс йому жаданого сну, застогнав од безсилої люті, скрутився і став бити головою об землю. Довго так кидався і, скімлячи та пускаючи піну з рота, рвав зубами бурку. А сонце тим часом піднімалось усе вище над горами.

Зовсім знесилений, охлялий, подався вниз, ведучи за собою коня. Зупинився тільки на рівнині біля джерела. Струмись води, прозорий, завтовшки з руку, падав у корито, видовбане із стовбура сосни. Вода виливалася з нього і, широко розбризкуючись по землі, утворювала великі й малі калюжі, над якими в ранковому промінні тріпотіли метелики й хмарками вилася мошकारа.

Кінь, загрузнувши копитами в баюрі, все пив, посіпуючи м'язами то на стегнах, то на боках, а він сидів на краєчку корита, якийсь захмелілий, втихомирений свіжістю води та вранішніми променями, що лягали йому на лице. Нахилився над водою й побачив обличчя, заволочене тінню, чорне, як сажа, а навколо голови у сонячному сяйві, наче світлий легкий ореол, мерехтів густий рій комашок. Мимохіть підняв руку, і в воді відбилися скарлючені пальці, занурені в те прозоре тремтливе світіння, але на руці нічого не відчув,— такі дрібні й невагомні були їхні пронизані сонцем тільця. Кінь полохливо підвів голову і шарпнув його; рій заграв дужче й розсипався, ореол зник.

Аж до полудня їхав наче у сні й напрочуд спокійний. Цілу ніч не сходив би з коня, добираючись до Сараєва, але на шляху, біля Омерового трактиру, його перестрів Абдуселамбег із Чатича, базіка й хвалько, з рідкою борідкою та синіми очима. На весь трактир їх було тільки двоє приїжджих. Бег усіляко намагався затримати його на ніч, а потім, наступного дня, разом в'їхати в Сараєво — хай знайомі та мир бачать його в товаристві Мустафи Маджара. Погодився. Задушливий день наближався до кінця, а його брав сон, власне не сон,

а якась змора, крізь яку все відчував і розумів. Припікало сонце, і злість підкочувалася до горла, душила його.

Напився тільки води і ліг, навіть не глянувши на Абдуселамбега, а трактирникові пригрозив, що вб'є всякого, хто посміє збудити його,— хай то буде пес, курка чи людина.

Спочатку було заснув, та нараз, як завжди, коли найменше думав про це, перед ним постали діти з Криму, біляві, підстрижені, але цього разу якісь тугі, гладкі, сильні й вислизують, як риби. І в їхніх очах уже немає тієї приреченості, страх не розширює їхніх зіниць — вони вперті й непорушні. Він засапався, безперестанку хапаючи їх, проте помічає всяку, навіть найменшу переміну. І доки отак мордується та сердиться, що не має сили зловити їх, ні втримати, хтось із-за спини озивається до нього:

— Треба було вам спекти їх, схопити — і в вогонь... Але тепер уже пізно.

Скаженіє від люті. Отож-бо: спекти! І знов устає, щоб схопити їх, але марно розмахує руками — видається безсилим та смішним, а діти вислизують і, нарешті, піднімаються, ніби хмаринки.

Прокинувся спітнілий, пригнічений, важко дихаючи, розламуючи лежанку під собою. Згасав день, смеркалося. Його охопив страх. Холонув піт на ньому. Охрипим голосом гукнув Абдуселамбега, зажадав кави, ракії і лійову свічку.

Довго сиділи вони удвох і пили, між ними горіла неспокійна свічка, по кутках тулився морок, металися тіні, а в малому віконці синів клопоть ночі. Голоси в порожній кімнаті відлунювали різко й неприємно.

Абдуселамбег говорив багато про себе, про битви, про свій рід. Розповідав про свої чати на Габелі. Але Мустафа, втративши настрій, мовчав і тільки здригався

після кожної чарки. Щоб розворушити його, Абдуселамбег почав мову про банялуцьку битву, про те, що він, мовляв, сам бачив, як Мустафа скакав із плоту на пліт, один вихопився на берег і зім'яв німців.

— А хіба з-під перини було видно?

— Що-о-о? Як?

Очі в Мустафи сяяли й вигравали, а той насупився, не знаючи, ображатися йому чи сприйняти ці слова за жарт. Мустафа перший вибухнув сміхом, і бег відразу прилучився до нього.

— Жарт, кумедія.

— Звісно.

І без передиху заходився оповідати, як він перестрівав німців, яких гнав Мустафа.

— На бога, собі отак гадаю: соток чотири їх, як одного, порішив.

— Еге, еге.

— Е, соколе, а що був один, малий, та швидкий, та вдатний до бігу, а я за ним. А що бог дав мені швидкого, то я за ним, а він тікає...

— Ну й що, догнав?

— Зараз почувеш. От він біжить, а я бачу: пристає він, тут я його й наздоганяю і — чирк! Як курча.

Маджар тільки пирскає й сопе, а бег не вгаває. Ніч, ракія, а мілкий розум не знає міри, то й об'являються все нові, а що далі, то дивовижніші подвиги діда й прадіда; і його перестрілка на Габелі змінюється до невпізнання.

— Такого мене, мабуть, бог зліпив, що страху не маю. Вийдемо на передній край проти Млечича, усі тремтять, пошепки розмовляють у темноті, а я вилізу на насип і співаю на все горло, а голос у мене, бог дав, як зурна. Ото потім джавури й розпитують, хто той турок, що такий силач, такий сміливець, а наші знають хто: хто ж бо ще може бути?

— Ет, брешеш без міри.

Захоплений своїми подвигами, бег не розчув.

— Що кажеш?

— Брешеш, брате, без міри,— нетерпляче й знехотя відповів Мустафа, скорчегими губами хапаючи вус.

Бег тільки тепер глянув перед себе, забувши про свої небиліці. Кімната стала хмурною. Свічка загойдалась, замерехтіла від їхнього супротивного дихання. Зовсім близько побачив двоє неоднакових, налитих кров'ю і небезпечно блискучих очей, жовтий, як у мерця, лоб і обросле чорною бородою обличчя. Відчув себе ображеним і злякався. Спочив на ноги. Столик перекинувся, свічка, тупо стукнувши об долівку, погасла.

Мустафа, хоч і п'яний, проте інстинктом бувалого воляка відступив до стіни, намацав бурку, зброю і взяв пістоль. Між ними лежав повалений столик, а в чорній темряві виднівся світлий квадратик вікна. У тиші, за-тамувавши віддих, він почув м'який металічний шурхіт: бег витяг ножа із піхов. Раптом, ніби це збудило в ньому згадку про незчисленні удачі, у смертельній ненависті знову подумав: скільки гадів на білому світі! Але це тривало якусь мить, він відразу напружився й оцінив становище. «Бег — страхополох і брехун, а такі легко вбивають. У нього немає пістоля, а коли захоче до мене наблизитися, мусить перейти повз вікно».

Він підняв пістоль, намірив його в середину світлої плями й застиг. Справді, через якусь хвилюк проти вікна спочатку вималювалася рука, а потім його зовсім заступив бег своїм корпусом. Мустафа натис на собачку. За пострілом навіть не чув, як бег упав.

Старий трактирник Омер або не чув нічого, або не смів потикатися між них.

Цілу ніч без перепочинку їхав лісом. Кінь стипував ходу від втоми, шарахав убік, лякаючись тіней. І він сам почав зорити за химерними обрисами самотніх пнів,

придивлятися до тіней, що вони відкидали від невидимого місячного сяйва. Об'їжджав сторожко ті, що видавалися небезпечними й підозрілими. Параз йому причулося, ніби від кожного з них долинає якийсь звук, шепіт, благання чи спів — тихі, ледве чутні голоси змінювались, переплітаючись із обрисами пнів. І все потонуло в лясканні канчука по кінській спині. Але як тільки переставав шмагати його, голоси роїлися знову, повзли звідусіль. Щоб заглушити їх, він і собі закричав:

— А-а-а-а!

Але тоді ліс зусібіч,— усіма щілинами, кожним стовбуром і листочком,— обізвався ще дужче, перекрикуючи його й засипаючи голосами:

— А-а-а-а!

Нагужувався й горлав, аж дух спирало, і все ж його перекривали незліченні, непереборні голоси, йому погрозували куці й дерева. Мчав, не чуючи під собою коня, не минаючи тернів. І зіпав безперестанку, ледь ковтаючи повітря, доки не виїхав на узлісся, де голоси стихлилися, розбилися.

Отямився аж на Гориці, звідки вниз було видно Сарасво. Зупинився між слив. Кінь раз по раз спотикався, ноги у нього кривавили, боки позападали. Усе небо заясніло, легенькі хмарки поїнялися світлом. Над містом лежав низький туман. і з нього стриміли верхівки мінаретів, мовби щогли потоплених кораблів.

Повів рукою по зарошеному потом обличчю. Марно проганяв з-перед очей два чорних неспокійних кола, крізь які і сяйво дня, і місто під ним були якимись каламутними. Мацав скроні, повертався наліво, направо, але разом із поглядом рухалися й ті чорні кола — і все перед ним якесь примарне, розмазане, похмуре. Його огортає мертва тиша, і в ній чується тільки, як припливає кров і глухо пульсує в шиї. Не може прига-

дати, де він, який сьогодні день. Думає про Сараєво, а бачаться кавказькі міста з їхніми мінаретами. Іноді зовсім втрачає зір.

Ледь вибрався з-поміж заплутаних сливових садів та огорож і відразу ж на передмісті зупинив коня перед кав'ярнею, де на широкому зеленому лужку, неподалік кладовища, біля криниці. вже сиділи якісь турки і сьорбали каву. Входить досередини. Обшарпаний, брудний, непевно ступає крізь морок, який застилає йому очі. Побачить обличчя перед собою, і раптом воно зникає, щоб потім знову з'явитися подвоєним, перевернутим. Сідає. Крізь шум у вухах слухає їхню розмову, та важко йому пов'язати між собою почуті слова. А вони говорили про ті гоніння, які чинить кул-чехал — султанський посланець Лутфібег.

Після багатьох тривалих воєн розвелося було нероб і п'яниць, ото в Сараєві та по цілій Боснії грабували, вбивали й чинили всілякі насильства. Коли скарги на них дійшли до Стамбула, султан послав сюди свою людину, яку наділив необмеженою владою. Той високий чоловік, що проходив вулицями, мовби пустельник,— блідий, згорблений, з обвислими тонкими вусами,— був неблаганний, жорстокий і скорий. Ніколи ще так не відчувалася супорість влади, як тепер. Кого схопив п'яного чи без діла або на кого показали як на вбивцю чи грабіжника, він кожного кидав у Жовту башту, де кати-анатолійці душили всіх підряд, без допиту й слідства. Були дні, коли за одну ніч з закрученою мотузкою на шиї падало до шістдесяти злочинців. Райя раділа. А турки стали ремствувати на його жорстокість. Але він схопив двох сараєвських крамарів, які привселюдно обмовляли його, і задушив перш ніж хто встиг заступитися за них.

На вулицях можна було бачити трупи тих, хто, п'яний чи розлючений, спротивлявся Лутфібеговим посіпакам.

Усіх поймав страх. Ніколи так легко не діставалася смерть.

І зараз ці турки в кав'ярні говорили про Лутфібегову крутість. Але, не наважуючись відверто висловити своїх думок, вони лише жалкували, що загинуло стільки турків, між ними й знані лицарі та богатири. Один старий говорив скрушно:

— Джавурв задушать нас. Наші пропадають, а хрещені гади щеняться, погібелі на них нема.

Слова відлунювали в свідомості, і Мустафа нараз неясно відчув, що вони в'яжуться з його думкою. Зосередився з великим зусиллям:

— І хрещені, і нехрещені — світ кишить гадам.

Усі повернулися на той голос, зовсім охриплий і свистячий, як шепіт. І побачили його, обшарпаного, брудного, заляпаного глиною. Лице темне, як головешка. Очі залиті кров'ю, тільки зіниці чорніють цятками посередині, рук конвульсійно смикаються, гола шия набрякла, а лівий вус пожований і коротший.

Перезирнулися. А він крізь кривавий морок невиразно зрозумів, що ці обличчя повертаються до нього, і йому здалося, що вони готуються напасти. Потягся до шаблі. Всі посхоплювалися. Старіші стали під стіну, а двоє молодших з ножами ступили вперед. Повалив першого, але, осліплий, схибив по другому. Перевернув ступу, що в ній товкли каву. І, відбиваючись, навмання ринув до виходу. Турки за ним. Збіглися перехожі. Одні гадали, що то Лутфібегові люди ловлять харцизяк, інші — що турки женуть Лутфібегового стражника. Останнім часом такі сутички стали звичними, і всі встрявали до них з якоюсь кровожерною зловтіхою, байдужі, з ким і проти кого.

Не бачачи нічого, він заточився у хвіртці, і тої ж миті на нього насів турки і з кав'ярні, і з вулиці. Багато рук простяглося. Здерли чумарку, зостався в со-

рочці. З голови злетів тюрбан. Тріснула й сорочка. Осатаніло видивався і не випускав зброї. Нарешті стовпці під натиском хряснули, люди захиталися, падали, а Мустафа вирвався з-поміж них, розмахнув шаблею і кинувся вниз по крутій вуличці. Натовп посунув за ним.

Біг наосліп, голомозий, роздягнутий до пояса, волохатий. Юрба галайкала:

- Тримай його, сказився!
- Убив людину!
- Негідник!
- Хапай, не дай!

Дехто з перехожих марно силкувався зловити його. Збив стражника, що кинувся йому навперейми. Багато хто й не знав, за ким женуться, але юрба росла. З дворів вискакували все нові, приєднуючись до переслідувачів. Крамарі з рундуків піддавали їм духу і кидали в нього сандалями-дерев'янками та гирями. Напуджені пси бігли поруч з ним. Кури, розбігаючись, лопотіли крильми й кудкудакали. Вікна зарясніли обличчями.

У його пригаслій свідомості ще раз з'явився малий проблиск: світ кишить гадам! Повсюди!

Хоча й не тямив нічого, проте уникав ударів і мчав швидше за всіх. Уже діставався до зеленого кладовища на Чекрклинці, як з поблискої кузні вийшов коваль-циган і, бачачи, що люди ловлять напівголого чоловіка, шпурнув у нього шматком іржавого заліза. Влучив у скроню, і той упав на місці.

Велика іскра шугнула чорним вузьким небом, а за нею посипалися дрібніші. І погасли. Темінь і твердо. Твердо. Це було останнє, що відчув. Переслідувачі наближались.

ЖАРТ У САМСАРИНОМУ ЗАІЗДІ

Крешевський урядовець Хамзага останнім часом на-
посівся на монастир і не минає жодної нагоди, щоб не
дошкулити йому. Скаржив ченців у Сараєві і сам, де
лиш міг, накладав на них штрафи, урізував їм пасо-
вища; вигадував спаші, які нібито починила їхня худо-
ба; воду, з давніх-давен монастирську, відводив на свій
баштан — тільки й чигає, аби їм назолити. Ченці боро-
нилися, як могли, намагаючись позовами, погрозами,
влесними словами, підкупом приборкати, обеззброїти
або задобрити його. Але ніщо не допомагало. Він уже
зважився на зло, і тепер йому йшлося не про поступки
чи навіть гроші, а тільки про каверзи, шкоду й збит-
кування за всяку ціну.

І ось знову в монастирі тривога й переполох. Хамзага
затримав монастирських хурциків, що везли вино
з Герцеговіни. Усього шість підвід. П'ять підвід, тобто
десять бурдюків, червоного вина — для братії і підво-
ду, тобто два бурдюки, білого, церковного, для причастя.

Хамзага не міг знайти лішого приводу, щоб дошкулити
монастиреві. Ввозити і так само перевозити вино
було заборонено; раніше власті дивилися на це крізь
пальці. А тепер йому трапилася нагода, щоб позну-
щатися з них й општрафувати, а то й запропастити все
вино.

Через те ігумен, брат Степан Рамляк, аж заслаб
з переживань. Від ранньої зорі бігає по монастиреві,
шукаючи ради й способу, як підступитися до Хамзи
або перехитрити його. Ігумен — бувалий і начитаний
чоловік, але легко збуджується і надто вразливий;

останнім часом він через того Хамзу втратив сон і самовладання, у всьому вбачає тільки «*diabolicum perfidiam et malignitatem*»¹ нового урядовця, як писав у своїх скаргах начальству.

Ті члени монастирського братства, яких називано старцями і які майже не виходять зі своїх келій, хворіють і, отже, не мають певних обов'язків,— ті, звичайно, незадоволені становищем у монастирі і всім тим, що розпочинається і робиться по господарству. Але, немічні й позбавлені впливу на хід справ, вони мають, проте, свій «*ius iurgurandi*», тобто право бурчати й робити закиди, на які вже ніхто не зважає.

Брат Петро хоча за літами й належав між найстаріших і був через хворобу зовсім прив'язаний до келії, все ж рідко використовував те право. Навпаки, якщо хтось із старців приходив до нього і починав виявляти невдоволення тим, що роблять молоді, він відказував йому жартом і насмішкою. На всі нарікання, що, мовляв, колись було ліпше, брат Петро відповідав, що було не ліпше, а давно. «Усе, що було давно, краще, а найкраще те, чого ніколи не було»,— підсміювався він.

І все-таки навіть брат Петро не міг стриматися, щоб інколи не дорікнути теперішньому ігуменові за його гарячкуватість і за те, що через усяку дрібницю турбує начальство, бігає з проханнями до вищих турецьких властей і раз по раз їде то у Фойницю, то в Сутєску або й у Сараєво.

Коли я того ранку заходив до брата Петра, у дверях зіткнувся з ігуменом, що, заклопотаний, швидко виходив з його келії. Брата Петра я застав у його звичайній позі, він напівсидів, напівлежав у своєму ліжку. Зустрів мене усмішкою й жартом, за яким приховував свої болі в спині і втому після нічного безсоння.

¹ Сатанинську підступність і злобу (лат.).

— Підкинь-но, приятелю, дров у вогонь, дай тобі боже здоров'я, а то погасне,— загукав він, показуючи на земляну піч, перед якою лежали дубові поліна.

Почали ми розмову про ту лиху пригоду з вином і про збитки, яких так чи інакше зазнає монастир.

— І справді то збитки,— каже замислено брат Петро,— стільки вина, чоловіче добрий. Ось я — хоч і не п'ю, але серце стискається, коли подумаю... Червоне вино з Брадини, краса... Але, брате мій, ігумен — усе-таки химерний чоловік. Тільки той Хамза притисне нас, на нього знаходить якесь шаленство і він не знає нічого, крім: «Сідлай мені коня». Гадає, що коли він протруситься верхи та стомиться дорогою, то й нам відразу полегшає. Ото я й кажу йому: «Сядь, чоловіче добрий, утомонися трохи, та й подумаємо, почекаємо. Не варто оббивати пороги й бігати зі скаргами хтознакуди, коли той Хамза сидить нам на голові і бачиш, що ніхто нічого йому не вдіє. А це не вперше і не востаннє — терпіти нам муки. Було і гірших від Хамзи». Але де там — мов не до нього. Він так тим перейнявся, ніби такого ніколи не бувало. «Було,— кажу йому,— було, тільки тоді ти не був ігуменом і не ти мучився тою мукою». То він почав мені тлумачити, що таке мука й утиски. І тоді я йому розповів, як та сараєвка родила і від болю кричала не своїм голосом. Мати її заспокоює: «Мовчи, потерпи, минеться». А дочка їй: «Не знаєш ти, мати, яка то мука — дитину родити». Ігумен схопився й побіг. Ти з ним щойно зустрівся.

Брат Петро посміювався добродушно, хоча все його чоло було зоране зморшками. Говорив тихо, мовби про себе:

— Я не знаю, що таке мука!? Гай-гай, ніби я в шовках виростав, у кріслах вік просидів і крізь віконце на світ дивився. Ех, брате мій! Зазнав я, зазнав...

Але раптом брат Петро замовк, його правий вус смикнувся трохи вгору. Це означало, що він сердитий сам на себе, бо ото почав хизуватися й показувати з себе мудрішого за ігумена, який і справді не дуже міг похвалитися розумом.

Брат Петро помовчав хвилюку і нараз розсміявся коротко й тихо.

— А знаєш, я навіть женився, ось так, у рясі, як бачиш мене. Тобто не оженився, слава богу, але мене женили. Так, так, женили. Чого так дивишся на мене?

Ми обоє засміялися, а чернець вів далі:

— Усього довелося зажити, і того теж. А сталося воно давненько. Як ще кул-чехая — султанський посланець — приїжджав до Сараєва і хтозна-скільки людей порубав та перевішав у Жовтій башті. Стільки вже тоді було розвелось тих п'яниць, волоцюг та грабіжників усіляких, що мусив приїхати султанський посланець, бо один час вони так обсіли дороги, що й торгівля занепала і чесній людині було хоч не виходь з хати. Так от, той кул-чехая зажадав, аби від кожного віросповідання і від кожного братства було виділено заложників, які б головою відповідали за порядок і спокій між своїми людьми. На кожен наш монастир припало послати по два заложники. Визначили покійного брата Мию Козину і мене. Тоді ігуменом був Ілля Злоушич, скупий і суворий чоловік, бувалий і мудрий травничанин, про якого казали, що в нього візирівський розум. Покликав нас кожного поосібно та й каже братові Миї: мушу послати тебе як розумного, врівноваженого й старшого чоловіка, бо той брат Петро ще юний, жовтодзьобий, то боюся, щоб у якусь халепу не встряв. А мені знову каже: брат Мия, ти ж знаєш, богобоязкий і добряк, але неповороткий і тугодумний чоловік, то як я можу пустити його без молодшого, жвавого, тямкого, — такого, як ти. Боятися нема чого,

бо кул-чехая очистив усі міста й дороги від розбійників; їхатимете спокійно. І ми вирушили — якраз на третій день зелених свят; але не сказав би, що їхалося спокійно. Перший день нічого. Другого дня ми під'їжджаємо до Самсариного заїзду, коло Високого. Аж тут озброєні турки перестрівають нас. Повертай, кажуть, у заїзд. Ми не мали наміру зупинитися, але що вдієш — мусиш повертати.

Брат Петро помовчав трохи, ніби задивившись у спогади, а потім став спокійно розповідати своєю соковитою мовою.

У заїзді вони застали дивне товариство. Двір був заповнений селянами, торгівцями й просто подорожніми, що, як і вони двоє, мусили завернути сюди. На терасі будинку порозсідалися якісь озброєні турки: десять чи дванадцять чоловік. Вони голосно перекидаються словами, дехто зотягнув пісню. Таке враження, ніби тут весілля справляють, і тому заїзд сповнений гаму й безладдя, руху людей та худоби. Щоправда, ті, що на терасі, веселі й горласті, а ці, у дворі, мовчазні й пригнічені. Кожен тримається своїх коней або клунків і чекає, що вже буде.

Обом ченцям дали місце під самою терасою, так що вони опинилися в затінку, збоку від проходу.

Від людей з Високого брат Петро зразу ж довідався, що тут, у заїзді, засів якийсь Джемю Кахриман, один з тих бандитів і розбишак, що їх кул-чехая розпудив із Сарава і які тепер розповзлися по всьому краї. З учорашнього ранку і Джемю, і його розбійники напиваються, а сьогодні від досвіта почали перепиняти подорожніх, зганяючи всіх до цього заїзду. Люди вже просилися, щоб відпустив, навіть за відкупне, якщо треба, але він не хоче й слухати. П'яний і набурмосений, Джемю заявив з тераси, що нікого не відпустить, доки не назбирає повний заїзд люду, бо хоче показати,

що кул-чехая — пап у Жовтій башті в Сарасві, а він, Джемо, панує тут, і чхати йому на султанового довіренця; коли хоче, тоді й закриває дорогу, коли хоче — відкриває.

Бідолашний брат Мия, добродушний старий чернець невеликого розуму, ніяк не може збагнути цього. Усе розпитує, вимагає пояснення, йому в голові не вкладається, як вони могли потрапити в таку дурну пастку. Брат Петро, хоча й молодший, заспокоює його й розтлумачує, в чому річ.

— Тяжкі часи, отче; сидите в монастирі, то й нічого не знаєте. А в такій веремії кожна тля хоче показати свою силу. Тільки не треба розпитувати багато, краще подумаймо, як вибратися звідси й дістатися до Сарасва.

Як усі малодосвідчені, неспритні й боязкі люди, брат Мия не може зрозуміти, що діється навколо, і не годен зорієнтуватись у становищі, в якому вони опинилися, натомість увесь поринув у трагічні картини, що заповнили його розгублену уяву. Брат Петро змушений час від часу втихомирювати й заспокоювати його.

— А чи нас, борони боже, не продадуть у неволю? — питається тихо брат Мия.

— Не продадуть, ні,— відповідає йому брат Петро, як малій дитині, відмагаючись од його наївних запитань, щоб спокійно й безперешкодно обдумати, як вирятуватися з цієї халепи.

Але вже через кілька хвилин брат Мия знову шепоче зміненим, переляканим голосом:

— То, може, вони нам голови постинають, усім підряд, отут у дворі.

— Та ні, отче, не постинають.

— Гадаєш, ні?

І знову западає мовчанка. Брат Петро тим часом міркує своє, а брат Мия перебирає в голові різні страхи і готує якесь нове запитання.

Теплий червневий день тягнеться поволі. На чотирикутному подвір'ї заїзду зібралось вже чоловік п'ятнадцять селян і міських людей, яких Джемові спільники затримали на дорозі. Ті, на терасі, дедалі поживляються. То один, то другий спускається вниз, щоб виконати якесь Джемове доручення або щось принести з нижнього поверху. Це самі пройди, переважно зелені молодики, які чванливо й незграбно тягають на собі величезні рушниці. Невиспані, невмивані, вони справляють враження людей, котрі харчуються як попало й одягаються в те, що їм дає випадок та їхнє розбишацьке ремесло. Одні босі, у порваних ззаду штанах, але в накинутах на плечі дорогих камзолах тонкого сукна, густо обшитих шовковими галунами. Інші мають на собі тільки брудну сорочку, зате взуті у важкі чоботи з найліпшого ременю. Дехто одягнутий у кожухи, хоч надворі задушлива спека.

Якісь жінки, так само невизначеної зовнішності, шастають по сходах.

День хилиться до заходу. Нових подорожніх нема. Непевність, страх і розгубленість між бранцями щодалі зростають. Брат Петро говорив з розумнішими людьми; радилися, що робити, але нічого путнього не придумали; лише стурбовано переглядаються. На подвір'я вже лягли вечірні тіні, тільки тераса над ними ще освітлена червоним блиском сонця, що десь заходить. Згоря доноситься пісня, яку тягнуть поспіль жіпочі й чоловічі голоси. Відлунюють кроки й розсипається дружний сміх. Нагло й неблаганно падала ніч, яка нічого доброго не віщувала,— і то скоріше на тих, хто був увизу і хто її найбільше боявся, ніж на горішніх, які весело чекали її, щоб дати волю своїм, для інших людей зловісно таємничим пристрастям.

Кілька міщан у дворі щораз більше виказують свою тривогу перед тим, що може принести їм ніч у такому

незвичному становищі, в яке довелося потрапити. Розгублені й стурбовані, вони перешіптуються, витягують шиї, заглядають на терасу, де має вирішитися їхня доля. Селяни, які ніколи не втрачають спокою, бо намагаються найменше думати про можливі небезпеки, поволі жують хліб і мостять грубі бесаги під голови, щоб заснути або вдати, що сплять. Ченці безперестану бурмочуть звиклі вечірні молитви та молитви на випадок небезпеки. Брат Мия тихо пропонує братові Петрові, щоб той дав якусь обітницю матері божій з Олова, а брат Петро його заспокоює, що, мовляв, на це ще буде час.

Дехто ходив до хазяїна заїзду Омера, щоб дістати якогось харчу або свічку чи щоб дізнатися, що, на його думку, буде з ними. А хазяїн, дебелий, але старезний дід з почервонілими очима, пригнічено сидів у порожній, задимленій кімнаті на нижньому поверсі біля вогню, на якому Джемові люди пекли й варили собі, не звертаючи ні на кого уваги й проходячи попри нього, наче повз мерця. На всі запитання він тільки безпорадно знизував плечима й німим порухом голови показував на п'яних метушливих людей з рушницями. А коли подорожні вже дуже набридали йому своїми запитаннями, відказував у немичному гніві:

— Не знаю, чоловіче добрий. Що я тут? Бачиш, і цей заїзд не мій, а найліпше було б, якби його підпалили з усіх чотирьох кінців та щоб він згорів достобіса.

І знову западав у понуре, сердите мовчання. Це, звичайно, не заспокоювало стривожених людей, і вони поверталися на подвір'я, яке огортав морок, страх і невідомість.

Врешті прийшла ніч, а в ній люди, збиті на подвір'ї, потерпали від усього, що могло їх тепер заскочити, тою позірною тупою байдужістю, за якою в левантинців¹

¹ Жителі Сходу.

приховується відчайдушне й причаєне напруження думки, до останку спрямоване на самозахист і оборону своїх святинь, однаковою мірою холодне й нещадне як до себе, так і до інших. З настанням темряви почалася дивна гра між невільниками на подвір'ї і Джемом та його ватагою, що пиячила вгорі на терасі.

Те, що діялося тоді в обложеному заїзді, було і гидке, і смішне, і неймовірне: достеменно картина життя, яке в ті роки, і вдень і вночі, тяжіло над усією Боснією,— тільки зосереджена на вузькому просторі і зведена до невеликої кількості людей. Це була ціла низка насильств, безглузвих, брутальних і позбавлених логіки, як і всі насильства сильних, коли немає ладу і правди.

Якісь хурщики розклали маленьке вогнище, вправно замаскувавши його, але тільки-но побігли перші язички полум'я і піднялися перші хмаринки диму, згори примчався один з тих п'яних здобичників і кинувся на них з ножем та паскудною добірною лайкою, питаючи їх, як вони посміли диміти воеводі під ніс, і погрожуючи, що всіх порубає на шматки і спече на їхньому ж вогнищі. Перелякані хурщики тієї ж миті погасили голими руками вогонь, мовби його й не було. З темряви обізвалися голоси інших супутників, які й собі почали підлотно, по-підлабузницькому покрикувати:

— Гаси! Гаси вогонь!

А той посіпака пішов назад на терасу, розмахуючи ножем, гордий, що виконав свій обов'язок.

Не минуло й півгодини, а на подвір'ї горіло вже кілька малих вогнищ, і тепер ніхто не звертав на них уваги.

Взагалі, що глибша западала ніч, то все більше юрба затриманих змішувалася з веселим товариством на горі. Щоб задобрити своїх велителів, багато хто з подвір'я став і собі веселитися, прагнучи таким чином зблизитись та порівнятися з ними і водночас пильную-

чи, щоб чимось не образити їх і не накликати на себе їхнього гніву. Дедалі частіше люди згори спускалися у двір, і все більше ставало тих, хто підіймався з подвір'я на терасу. Тим скрутніше було становище двох ченців, які вдавали, ніби сплять, якщо вже не могли зробитися невидимими. Дерев'яні східці над їхніми головами вискрипували й стугоніли, мов пекельна сте-ля. Так тривало, доки не дійшла черга й до них. Світла щораз більшало і від розпалених вогнищ, і від смоло-скипів, які витанцьовували в руках Джемових підруч-них, що никали по дворі. Нарешті один з них помітив ченців і потяг їх, наче двох принишклих птахів, на терасу.

Нагорі їх зустріли п'яні вигуки, вдарило яскраве світло та запах ракії, лою й спітнілих тіл у царкій ночі. Спів обірвався. Протяжно загалдикали глумливі голоси: «Ченці! Поши! Яллах, кардаш!»¹ Брат Мия стояв, опустивши очі, як мученик, а брат Петро, мру-жачись, спантеличено намагався розібратись у цьому гармидері й товчії, щоб знати, як поводитися й що відказувати. Зразу втямив, що ця орда, хоч яка вона різномасна й розгнuzдана, має свою точку, довкола якої обертається й на яку пильнує. То був Джемо, воєвода, що сидів на підвищенні посеред цього шарварку. Вся оргія рухалась і розвивалась тільки в межах його волі або його примх. Хоч якими непогамовними й гвалтів-ними видаються ті горлорізи, проте всі вони, насправді, ворять на нього і зупиняються на змиг його очей або на порух його руки. Ніщо, навіть питво не може звіль-нити їх од цього послуху. Було очевидно, що тут ніхто не вільний, крім одного, а той один був крутий, на-суплений, без усміху, важкий і собі, і іншим.

Той «воєвода», що тримав усіх без огляду у своїй

¹ Вперед, друзі! (Турецьк.).

необмеженій і небезпечній владі, самою появою викликав сторопіння. Був низького росту, кривоногий; увесь його стан закривав широчезний пояс з нової шкіри, на якому висіла багата зброя: два важкі пістолі і якийсь довгий, наче рожен, ножака,— і він усе випинав живіт, щоб підтримувати такезну вагу. Над тим обручем зі шкіри й блискучої зброї, на хирлявій підпорі, яку становили його криві ноги, зводився непомірно масивний тулуб з довгими руками й міцними червоними кулачищами. Зверху на тулубі сиділа потворна голова з дрібним обличчям, зарослим рідкою борідкою й ще рідшими вусами, під якими розтяглися тонкі губи, покусані на краях, із заїдами, як у молодих ненатлих тварин. Очі — каламутні, над ними видовжилися прямолінійні тонкі брови, а посередині залягла прямовисна глибока зморшка, яка нічого доброго не віщує. Погляд нахабний, застиглий, але не постійний. Таким чином, увесь той здобичник складався з неоднакових частин тіла, з яких одні виказували його нище походження й природжену недорозвиненість, а інші свідчили про злу й небезпечну силу та рішучість пустити її в хід без роздуму й стриму. Саме ця його рішучість і сіяла довкола страх і давала йому змогу тримати всіх у покорі.

Голос той чоловічок мав з природи низький і дужий. Його мова була нерівна, пошматована на окремі фрази. Запинався несподівано після першого речення і так само неждано починав говорити, коли вже здавалося, що не має чого сказати. Це була якась заїкуватість, тільки не між складами в словах, а між цілими реченнями. Після кожної фрази він замовкав, боячись сказати більше, ніж треба і ніж того вимагає його уявлення про власну велич, а після запинки додавав ще одне речення, бо йому здавалося, що не все сказав, що треба і як треба. Насправді ж і його мова, і мовчання були тільки хаотичним і випадковим проявом того, що, не-

висловлене й загадкове, нуртувало й варилося глибоко в ньому і час од часу вибулькувало в тих конвульсійних реченнях.

Коли ченці ступили на терасу, якісь крамарчуки з Високого саме вели розмову з Джемом, безсоромно облящючи його. Тобто силкувалися облестити, бо він усі їхні лестоці, тільки-но вони були висловлені, відкидав з презирством і невблаганною погордою. Очевидячки, все те, що вони могли і вміли йому сказати, було далеко нижче від його потаємних бажань і сподіванок.

Мабуть, один з тих крамарчуків щойно запевняв його, що він, Джемо, тут і голова, і пан і що ні сарасвському муллі, ні боснійському візирові не рівнятися з ним. Воевода грубо урвав це:

— Я не пан, ні бег, ні паша, ні візир. Я розбійник з великої дороги, бандит, зарізяка, за яким на Гориці під Сарасвом кул-чехаїна шибениця плаче.

Тут зчинився гармидер, кожен ревно заперечував йому, один вилаяв кул-чехаю, гадаючи, що так догодить воеводі, але Джемо одним поглядом утишив їх.

— Я — це я. А кул-чехая — важна старшина і великий пан.

Не знаючи, що далі казати і де знайти ті власні слова, які б могли зм'якшити його, всі ніяково мовчали. А в правому кутку воеводиних вуст терпко й хижо заграла судома. Він випростався і випив ракію, що стояла перед ним у барвистій філіжанці незвичної форми. Від того полегшало. Усі теж випили, і знову жваво потекла строката й зовні простодушна розмова.

Воеводин погляд. гострий і зловісний, кружляв над просторою терасою. Брат Петро саме зацітькував брата Мию, який бубонів йому, що ось воно те, про що книги кажуть «*mysterium impletatis*»¹, коли той погляд

¹ Тайна безбожності (лат.).

спинився на них. Цього вистачило, щоб ті, хто стояв поблизу, виштовхнули їх наперед, на порожнє, залите світлом місце навпроти Джема. Так вони опинилися посеред тераси, освітлені, смішні у своїх рясах.

— Звідки ви? — запитав їх Джем з великої високості, яка перетворювала обох знічених ченців на дві пшеничні зернини, але водночас і всім іншим нагадувала, що й вони значать не більше.

— Із Крешева, воєводи, з нашого монастиря, — поспішив відповісти брат Петро, щоб не дати вихопитися братові Мії.

— Отже, куди ви зібралися? — питав далі Джем ніби лагідним голосом, в якому брат Петро відразу вчув недобре. — Чи не до Сараєва скаржитись?

— Ні, воєводи, не маємо на що нарікати, та й до тих справ ми не встряваємо; своїх клопотів...

— А де ваші попаді? — перебив його Джем з цією ж удаваною солодкістю в голосі.

Ова, тоді я й побачив, розповідає брат Петро, що сам диявол шепнув йому на вухо таке запитати, і ще те, що мій брат Мия не дуже тямкий, бо не встиг я відповісти, як він нагороїжився й відказує згорда:

— У нас немає попадей, ми не женимося.

Джем випнув гостру нижню щелепу.

— Гаразд, якщо не маєте і не женитеся, то я можу сьогодні вас оженити. Коли вже гульня, хай буде гульня. То як?

Усі уважно слухали, задоволені, що тепер розмова стосується лише ченців. Почувся сміх, жарти, підлабузницьке підтакування воєводи. Пісня, що була замовкла, обізвалася знову, спочатку тихо й незграйно, а потім голосніше й краще, з нею й музика.

— Весілля! Попівське весілля!

— Давайте поженимо їх, за одним заходом.

— У шлюбну постіль ченців!

Воеводині прислужники кинулися вибирати з-поміж тих кількох підпилих молодичь, що трапилися тут, «дві поставні сербки», як їм було наказано.

Брат Петро на якусь хвилину замовк, ніби відновлюючи спогади і підшукуючи слова, щоб описати сцену, яка протягом тих кількох годин була така важлива і така важка, але яка давно зблякла в його пам'яті і втратила свою гостроту і значення. Його обличчям перебігла шляхетна усмішка,— все, що залишилося від колишніх знегод,— і він повів далі свою розповідь:

— Брат Мия і я тільки презирнулися. Я йому шепчу по-латині, щоб і словом не озивався, а він найжачився і все поривається говорити. Хоче людина ні багато ні мало тільки на добрий розум Джема наставити й довести йому, що «таїнство не можна на таїнство» і що то великий гріх і срамота навіть припустити, щоб ченців хтось женив і вінчав. «Кинь,— шепчу йому,— бачиш, куди ми потрапили». А він усе говорить хоче: «Краще,— каже,— обидва загинемо як мученики, захищаючи чистоту віри й свого обіту». «Але від кого, чоловіче добрий, будеш її захищати,— кажу йому,— хіба від цих п'яних горлорізів? Це не те місце, де віру захищають і гинуть за неї. Легко загинути й увійти в *Martyrologium*¹, але штука вирватися з цієї халепи, в яку ми ні за що ні про що вскочили». Ото я говорю йому, а піт заливає мене, бо як потерпаю перед Джемовою пекельною вигадкою, так і боюся дурної впертості брата Мий. Правду кажучи, і серце мені впало, і розум затуманився — ніяк не знайду виходу. А довкола регіт, веселощі. Тільки воевода похмурий і водить очима з кутка в куток, як скажений собака.

Нарешті, здавалося, знайдено гру, яка задовольнить і воеводу, і його людей, і їхніх бранців турків, що

¹ Список мучеників за віру.

веселяться з нужди. Ці останні особливо ревно беруть участь у жарті, бо сподіваються, що чернече весілля потриває довго і, отже, відверне Джемове увагу від них, тому-то всі вони схвальними вигуками намагаються його підхотити. Але саме ця запопадливість і розладнала їм плани та несподівано врятувала ченців од дальших мук і ганьби.

Серед загального сміху й галасу підпилого збіговиська міщани й не примітили, як Джемове обличчя насушилося, потемніло, нижня щелепа висунулася вперед. Його холодний і хижий погляд поблукав кілька хвиль по людях, а потім застиг, зупинившись на якомусь Рамізові, голяреві з Високого. Шкрябаючи вказівним пальцем лівої руки бороду і не відводячи погляду від нової жертви, воєвода процідив крізь зуби тим, що були поблизу:

— Зв'яжіть он того рудого, що найбільше пельку дере!

Притьмом схопилося двоє і, йдучи за воєводином поглядом, попрямували до голяра, якому сміх раптом застряг у горлі.

Дехто з міщан ще сміявся й докидав дотепи на предмет попівського весілля, бо не завважив переміни, а вже двоє харцизяк в'язали сторопілого голяра, прикручуючи його до стовпа, що підпирав дах над терасою.

— Люди, що ви робите, бійтеся бога! Джемаїл-аго, благаю тебе! Я сказав: жарт, пустощі; усі сміються, то й я. Не роби того, богом молю!

Так лепече голяр, то посміхаючись, то кривлячись і все чекаючи, що це повернеться на жарт, але ніхто не зважає на нього. Настрій на терасі раптом змінився. Міщани, щасливі, що воєводина сваволя впала на цього голяра, а не на них, не знають, чи сміятися їм тепер з нової жертви; кидають боязкі погляди на воєводине лице, прагнучи вгадати його бажання.

Воєвода піднімає чашу, звертаючись до зв'язаного Раміза:

— Так, ефенді. А тепер давай будемо сміятися!

Усі сміються, вдавано й нещиро. Сміється і зв'язаний голяр, вважаючи за краще сприйняти своє приниження як короточасний незлобивий жарт, і водночас благо- гально дивиться на непорушного воєводу.

Ніхто більше не згадує про ченців та їхнє весілля. Павколо нової жертви здійсмається галас, у якому ко- жен думає про мить, коли голяра відв'яжуть і пустять веселитися з іншими, а натомість воєвода змислить нову потіху, хтозна яку і хтозна з кого. Основне, що до ченців інтерес втрачено.

Приходила черга й на інших подорожніх виступати перед Джема, щоб задовольнити його непередбачені забаганки і його невиситиму потребу шукати й знахо- дити насолоду та розвагу в тому, щоб мучити й при- нижувати невинних людей, кращих за себе. Ченці по- волі вибралися з натовпу, що творив живе коло навкруг освітленої середини тераси та воєводи, який тут вла- дарював. А тому п'яному розбійникові, що привів їх сюди і мав дбати про їхнє весілля, тицьнули в руку срібну монету, і він одвернувся, доки вони потай спускалися вниз, на своє затишне місце під сходами,— і всі забули про них.

Брат Петро знову замовк і зітхнув, мовби йому після стількох років, уже в згадках, ще раз відлягло від душі.

— І от так ми, приятелю, врятувалися ніби чудом якимсь, бо коли б довелось покладатися на брата Миї промітність і мою хоробрість, то не знаю, як би ми викрутилися.

Тут, під сходами на їхньому давньому місці, було темно й тихо. Ніхто їх більше не кликав, не займав, але вони не могли ні молитися, ні спати, бо над їхніми

головами не переставало гупати, гульня розпалювалася. Танці й співи змінювалися жартами, які, судячи з оглушливого сміху та частих зойків, ставали щораз навіженішими й жорстокішими. Особливо верещали жінки, мовби з них шкіру лупили. І кожен такий жарт, як і танець чи пісня, обривався нагло, одним з нетерплячих Джемових порухів. Тоді на кілька хвилин наставала мертва тиша, а потім знову буяла якась гра та гвалт. Часом здавалося, що дошки над їхніми головами не витримають — і причавлять їх. І так до зорі.

А коли почало світати, нагорі запала на якийсь час тиша. Очевидячки, говорив тільки Джемо, який басовитим голосом видавав нерозбірливі накази. Трохи перегодя застугоніли сходи: бандити розсипалися по дворі. Від усіх забрали коней. Не обминули і двох чернецих вороних. Мимохідь познімали з подорожніх зброю й коштовності, яких ті не здогадалися приховати. Якийсь довготелесий молодий розбійник завважив у брата Миї на грудях чорний шнурок, підійшов, смикнув за нього і витяг великого срібного годинника. Мовби вони гралися в якусь тільки їм відому гру, брат Мия промовив тихо:

— Не забирай, чоловіче, мені годинника, це подарунок на згадку про першу відправу. Май душу, не роби цього. Я тобі замість нього дам великого дуката.

Турок, якому спішилося, тільки процідив крізь зуби, не випускаючи годинника з великої жмені:

— Давай!

Брат Мия став хапливо й заплутуючись виппорити за дукатом. Коли його простягнув грабіжникові, той схопив дуката вільною рукою ще на льоту, а тоді шаршнув до себе шnurка, аж чернець заточився, обірвав годинника та, захнувши дукат з годинником за пояс, побіг доганяти своїх. Брат Мия залишився стояти, застиглий, з опущеними руками й розкритим

ротом. Слова не міг промовити; з його очей текли рясні сльози, але він не помічав їх.

Дивовижною була та поспішність, з якою Джемова зграя грабувала подорожніх, і то забрали тільки коней та легкі цінні речі, що були на видноті. А коли розбійники, мов нічні привиди, зникли на ще затягнутому сутінками путівці, ніхто з бранців довго не смів зрушити з місця. Нарешті дехто наважився вийти на шлях. Це були ті, що нічого не мали і, отже, їм нічого було втрачати. За ними потяглися й інші, пригнічено й мовчки, мовби після важкого сну, ще нерішучі й наполохані тим, що сталося.

Коли опинилися на дорозі, брат Мия кинувся в обійми до свого молодшого товариша, схлипуючи від збудження, яке щойно тепер почало підійматися в ньому. Після того як брат Петро заспокоїв його і підбадьорив, вони перехрестилися, проказали два отченаші за нічне вирятування й рушили пішки до Високого. Йшли скоро, доки не дісталися на крутий пагорок, де шлях вривався в червону землю. Тут зупинилися перепочити. На траві густо блищала роса. Сонце залило весь край яскравим щедрим промінням.

Обидва мовчали. Брат Петро одним оком зиркав на свого супутника. А старий чернець розглядав у руках шнурка, що зостався в нього на шії; дивився на його розірвані кінці й тихо, сам до себе, бурмотів:

— А щоб тебе мати божа побила! Ех, ех!

Тепер у брата Петра сплохували нерви. З нього вирвався дужий непереборний сміх, схожий на плач; марно він з поваги до старшого ченця силкувався вгамувати й задусити його. Аж зігнувся і сів у росисту траву і, схопившись руками за живіт, зайшовся голосним реготом.

Брат Мия випустив шнурка з рук, подивився на нього спантеличено, а потім став докірливо втихомирювати

його: «Ну-ну!» Але брат Петро не міг уже стриматися; задихався й тіпався од сміху. Промовить слово-друге — і ще дужчий сміх його розбирає.

— Гарно влипли... ха-ха-ха... два женихи... ха-ха-ха... ще ніхто з наших... ха-ха-ха... давай дукат, каже... хо-хо-хо! Та й забрав годинника... ха-ха-ха!

Брат Мия серйозно образився і став бештати дурний той розум, якому зараз до сміху, але тільки через якийсь час брат Петро зміг заспокоїтися і, зі сльозами на очах та здригаючись від внутрішнього сміху, попросити пробачення в нього.

— Так ми дійшли до Високого,— вів далі брат Петро свою розповідь, і знову, як колись, його проймав сміх, аж очі заволокло слізьми.— Тут роздобули коней і подалися далі. Коли під'їжджали до Сараєва, кажу братові Мії:

— Що було то було, отче! Спіткала нас лиха година, нічого тут не вдієш, але вже принаймні про те женіння не розказуймо, бо знаєте ви ченців: підхоплять, ще й своє приточать, і піде гуляти наш глум роками від монастиря до монастиря.

Брат Мия, який ще не отямився од недавнього страху й пограбунку, згоджувався на все.

— Дісталися ми до Сараєва,— розповідав далі брат Петро,— пішли до кул-чехаї. Гострий якийсь чоловік він був, як шабля, але нас прийняв добре; протримав тільки два тижні й пустив, ще й посвідчення видав, що і ми, і наш монастир вільні та неповинні і що ніхто не має права втручатися в наші справи. Отак, попри всі наші втрати й ту притичину, ми дістали все-таки вигоду. І повернулися здорові до Крешева. Але щойно прибули, ще в дверях помітили, що ченці посміхаються. Ми й до ігумена не встигли зайти, а вони обступили нас з усіх боків: «Ну як, женихи? Бодай живі зосталися?» Бачу, хтось з тих крамарів та подорожніх

уже розніс, як Джемю хотів нас оженити, і що в монастирі все відомо. Тоді й я наладився на гумор і виклав усе, як було. Довго ми тоді сміялися,— сказано, молодість! — лише брат Мия сердився, запевняючи весь час, що я вигадую і додаю від себе. Аж ігумен, брат Ілля Злоушич, нагримав на мене перед усіма: «Прикуси трохи свого язика, Туфегджіє, каже він, і досить мені реготи справляти! Чи не в Джема ти цього навчився?!» А сам ледве стримується, щоб не порснути сміхом. Тільки втрата двох коней його надовго засмутила. Навіть у своїй латинській хроніці, яку вів тоді, їх згадує, і більше про них говорить, боже прости мені, ніж про брата Мию і мене та наші страждання.

У теплій, затишній келії брата Петра заскрипів, заскреготав один з його дзигарів і вибив якусь годину за турецьким часом. Брат Петро помовчав хвилинку, а потім додав:

— Такі тоді були часи і стільки лиха звалювалося на всю Боснію та наш монастир, що ми хоч-не-хоч мусили багато чого обертати на жарт і жартом боронилися та вистоювали, бо не було вже чим. Давно це діялося, і ще страшніших пригод зазнавав я після цього, і багато різних джемів та джемчуків пережив, але не пам'ятаю, щоб коли-небудь більший *monstrum*¹ і гірший люципер мені траплявся.

Тут брат Петро обірвав мову і скривився. Очевидно, дуже вже дошкулив йому біль у спині, який він хотів приховати переді мною.

— Допоможи-но мені, приятелю, перевернутися на другий бік, бо заляк увесь, доки говорив.

І простягнув мені свою біду руку з-під покривала, а якийсь із його дзигарів знову почав бити хтозна-скільки разів — дрібно і весело.

¹ Чудовисько, почвара (лат.).

ОЦУПОК

Хоч давно вже брат Петро був прикутий до ліжка тяжкою недугою, а все ж міг розповідати довго й гарно, аби тільки добрі слухачі трапилися. Важко достоту сказати, в чому саме таїлася краса його розповідей. У всьому, що він говорив, було щось усміхнене й мудре водночас. Але, поза тим, від кожного його слова, наче звуковий ореол, ширилося ще особливе відлуння, якого не почувеш у мові інших і яке бриніло в повітрі навіть тоді, коли вимовлене слово зовсім гасло. Через те кожне його слово промовляло більше, ніж звичайно воно означає. Це втрачено назавжди.

У келії брата Петра висіло безліч годинників, великих і малих, які весь простір наповнювали розміреним цоканням та передзвоном; була тут і зброя, і частини до рушниць, і різне залізаччя та знадіб. Він знався на цьому, недарма ще з молодих літ пристало до нього прізвисько Туфегджія — Зброяр. Один з тих дивних дерев'яних годинників щойно вибив одинадцятку. Замислений, брат Петро слухав його мелодійний дзвін, вступивши погляд на полицю, де стояло дві-три книги, пляшка настойки на травах, лежали айви та яблука. Ще не завмер звук від останнього удару, як брат Петро почав свою розповідь.

— Коли мене забрали в Малу Азію, набачився я там усього — і добра і лиха. Більше лиха, бо добра під цим небом, що під ним живемо, не так вже й багато. І побачив я там одного чоловіка — живе нещастя, втілення найгіршого лиха, якого тільки може зазнати смертна людина.

Я ото якийсь зброяр. Майстер-лагодильник за фахом. Того ремесла набув у дитинстві і займався ним весь час у монастирі. Лагодив млинки, замки, годинники, рушниці. І отак завжди комусь знадоблювався, бо, як знаєте, на цьому світі все зношується й пеується, тут більше втрат і руйнування, ніж щастя та успіхів. Тож моє вміння пригодилося і в Аккрі. Я полагодив і наточив своєму тюремному наглядачеві жав'яний млинок, і про мене розійшлася слава. Мені давали поправляти замки в нашій в'язниці. Стали кликати й у місто. Спочатку до міського начальника, а потім і до інших поважних городян, у яких було що лагодити. Так я дістався й у дім Челебі-Гафіза, настільки не схожий на інші домівки, як і його господар — на інших людей.

Це була ціла садиба, напівсхована в густому гайку, що віддалік здавався зеленою чуприною на жовтому пагорбі. Тільки проминувши велику браму, побачиш, що то справжня фортеця, з валами, мостами та кам'яними вежами. А за гайком ховаються тінисті сади й прохолодні джерела. Лише в Азії бувають такі несподіванки. Відколи я був у цьому краї, не чув, як жебонить струмок. І той шум води видався мені чимось дорогим і близьким, як рідна мова. Мовби я не в неволі, не в Азії, а тут, у Сараєві, на монастирському дворі, біля струмка. Але все там було запущене, хоч і свідчило про багатство та велич.

Стражник передав мене якомусь блідому служникові непевного віку, із погаслим поглядом і грубим голо-сом. Той довго вів мене камінними сходами, повз якісь тераси, через холодні й порожні кімнати з однакового сірого каменю. Все було збудовано міцно й уміло. Дісталися дерев'яних східців і піднялися на вежу, до великого годинника, що вчора ото раптом спинився і за-для якого мене покликали з в'язниці. Щойно я заглянув

у нього, відразу побачив що і як. Робота венеційська, добра, але почепили годинник абияк, тому всі механізми в ньому — і пружина — затікають. Бачу: це робив або грек, або вірменин, а вони невдатні до такої роботи, бо тут не обманеш і не збрешеш.

Попросив я гасу, оливи, два-три жмутки пір'я і напилек, бо напилек — єдиний інструмент, якого мені не дозволили мати у в'язниці. Слуга приніс усе те й пішов. А той, що привів мене, залишився зі мною. Тут, нагорі, під дзигарем, лежали дошки з якогось доброго міцного дерева. На них я розіклав свій знадіб. На одну з тих дощок присів і служник. Тепер я міг краще розгледіти його. Він був у літах, миршавий і зігнутий у попереці. Зараз, коли згадую, мені здається, що той служник колись мусив бути рабом, можливо, й з дитячих років, але потім потурчився і його відпустили на волю.

У турецьких заможних домах бувають такі дожиттеві слуги; про них ніхто достеменно не знає ні хто, ні звідки вони, ані яке їхнє справжнє заняття в домі. Оскільки вони повністю зреклися своєї віри, свого імені і навіть свого життя, то насправді керують усіма круг себе, залишаючись на місці, коли все довкола змінюється, народжується, вмирає або одружується. Вони знають найліпше, як стоїть дім, а в ньому — все майно, знають усі найприхованіші таємниці кожного зі своїх панів і кожного з панської прислуги. Кожен шукає в них допомоги чи поради, і вони кожному допоможуть, але нічого не вимагають для себе, тільки мовчать і приглядаються, ніби вбачаючи всю винагороду в тому, що все знають, а нічого не прагнуть. Так у панських домах часто володарюють раби та іноземці, хитрі євреї й таємничі потурнаки, лише тому що до останку перегоріли і що нема в них тої похоті і тих *vitia*¹, яким

¹ *Vitia* — вади (лат.).

служують їхні господарі. І про цього я відразу зметив, що він такий самий домашній деспот.

Я зняв кришку й засукав рукави. Перехрестившись у думці, почав поратися. Мовчу я, мовчить турок. Гляну краєм ока і бачу, що він дивиться крізь той малий отвір з-під дзигаря.

— Ти бачив? — нараз запитує турок.

— Ні,— відповідаю я, не сміючи відірвати очей від роботи. Я нічого й не бачив. Чесно кажучи, і боявся розглядатись, щоб який євнух з гарему або той же турок не подумав чого та не присікався. Звідки мені знати? Я нічого не накоїв, але й за дрібницю тут канчуків куштують та голови гублять.

— Подивися без страху,— каже мені турок,— жінок тут нема, і це не гарем. Потім я тобі щось розповім.

Підвів я голову від роботи й розглянувся. Бачу: внизу, далеко під нами, на кам'яних плитах, з яких ще не зійшла тінь, простелені килимки, а на них сидять два раби, один смаглявий, а другий зовсім чорний. Біля них якісь носі, подушки й тамбурини. Віддалік, під самою камінною огорожею, через яку заглядають вершечки дерев із саду і яку вже освітлює сонце, стоїть щось, ніби дитина, ніби баба, не можу розібрати. Бачу, що людська подоба в жовто-зеленому камзолі аж до землі, на ній голова з білою чалмою, але нема ні рук, ні ніг, тільки тулуб. Стоїть і не зрухує з місця, лише головою повертає і кланяється дивно. Прости мені господи, як покійний брат Філіп Браваджич під час літургії: служка розмахує кадилом, а він хитає головою й перестати не може. Не знаю, чого мені згадався брат Філіп, царство йому небесне, а був добрий чоловік, тільки педантичний і смішний; але турок перервав мої гадки.

— Бачиш онде внизу під нами. Це Челебі-Гафіз, який колись підкорив Сірію. Ти чув про нього?

— Ні, хай щасливо панує, не чув. Я здалеку і недавно тут.

Турок дивився на мене дивними очима, які тільки зараз я добре розгледів, очима людини, котра чомусь страждає,— а тому його погляд скидався на погляд християнина. Дивився, ніби хотів надивитися на людину, яка зроду не чула про Челебі-Гафіза. А тоді почав розповідати про його долю.

Доки він розповідав, я нишком поглядав на терасу під нами. Раби так само сиділи на кам'яних плитах, у затівку фортечної стіни, а під огорожею стояв Челебі-Гафіз, оцупок у жовто-зелених шовках. Тінь пересунулася, і сонце освітило його цілого, але він був нерухомий, тільки головою водив. Спочатку підіймає голову догори — підіймає! підіймає! — не доводилося мені бачити живої людини, щоб так високо й гордо підіймала голову. А відтак поволі повертає її ліворуч, а потім праворуч, жахливо поволі, наче звір, коли нюшить за вітром, вгадуючи, якою буде погода. І так весь час: ліворуч, а потім праворуч, доки втомиється, і тоді на мить опустить її. Та й знову спочатку. Коли повернеться проти вежі з годинником, то я починаю ліпше розрізняти його обличчя і бачу, що воно як спечене яблуко. Ні носа, ні очей, ні губів, ні бороди, ні вусів. Один суцільний шрам, обтягнутий молодою шкірою.

А турок поруч мене розповідав жваво, без передиху, щораз швидше й невимушеніше. Я пильнував своєї роботи. Спочатку мені було ніяково, що він ото мені розказує, але скоро я зміркував, що він говорить заради себе. А оскільки я був зайнятий роботою, то не мусив йому відповідати. Тільки коли я починав голосніше стукати або працював напилком, турок натрохи спинявся й перепочивав, а потім повторював ці слова, яких, як йому здавалося, я не розчув або не зрозумів.

А я справді-таки не все розумів, не кожне слово міг розібрати, бо не смів перепитувати, але основне збагнув.

Турок розповів таке:

«Їхній рід — давній у Сирії, але останні чотири покоління назовсім перейшли до Стамбула. Тут вони були улема — тлумачі корана та знавці закону, і то сильні, від батька до сина. Коли ж у внутрішній Сирії почався бунт,— а там часто бунтують,— туди послали військо. Але військо, якщо воно не може встановити дисципліни й порядку, тільки збільшує муки та нещастя. З тим військом вирушив зі Стамбула й Челебі-Гафіз. Його взяв із собою сам воєначальник як людину знатного роду, вихідця з того краю. І як це часто буває за неспокійних та безглузких часів, армія поволі розкладалася й розповзлася — ніхто ніякого пожитку в Сирії не бачив! — один за одним повернулися старшини. Врешті-решт лишився тільки один загін з Челебі-Гафізом, який поклав собі домогтися того, за що ніхто не брався: на свій страх і ризик утихомирити Сирію і схилити під султанський закон та власну руку все живе у ній. Насправді, це було його військо, він йому платив і утримував його на кошти втихомирюваного ним краю.

Насамперед він прибрав собі ті землі, котрі, як стояло в його грамотах, колись належали їхній сім'ї. А землі було скільки завгодно, бо перед Челебі-Гафізом тікало все, що могло втекти. І без суду та грамот усе ставало його на два дні ходу вперед. Люди кидали свої статки й рятували життя, але й Гафіз, топчучи все й залишаючи позад себе, гнався тільки за життями, як за дичиною.

Він прийшов до війська прямо зі школи спокійним струнким юнаком, з напрочуд білою шкірою, кароокий, червоногубий, з рудими бровами. І раптом цей молодий Гафіз, так раптом, як молоко закипає, зробився

старшим загону й кровожерним войовником. Усе забулося: і попередні повстання проти влади, і регулярні війська, що приходили придушувати їх,— зостався тільки Гафіз і та земля, яку він гнітив і плюндрував, як знав і як міг.

Сваволя його не знала меж. Народ прозвав Гафіза Пекельним. Заважало йому і дратувало його все, що жило й пнулося догори. Тому все палив і нищив. Лютило його лише те, що не здолає й останню травинку втоптати в землю, що камінь не може горіти. «Тільки небо над Сірією зоставлю»,— казав він, коли змиловлювався щось промовити, а те, що робив, підтверджувало його слова.

У своєму горі люди питалися, як той боязкий учень-богослов зі щоками, наче кров з молоком, перетворився на сатану, що ріже й вішає і заснути не може, доки небо над ним не червоніє від пожеж. Що то за школи, в яких він проходив науку, і книги, що їх читав? У якому медресе того навчають? І хто це, коли заклав у нього ту ненависть, і звідки той вогонь, що все пожирає і руйнує, та не змориться, не погасне? Питалися люди, не знаючи навіщо, і ніяк не знаходили відповіді. І молилися богові, не тому, що звідти ждали порятунку,— бог тоді ще був на Гафізовому боці,— а тому, що Гафіза марне було молити.

Люди тікали в пустелю: певної смерті тут не так було страшно, як Гафізових списників із їхніми смолоскипами й варом. У пустелі втікачі ховались у норах, що довбали собі на схилах круч у натвердо збитому піску. Але спрага й голод гнали їх уночі до оази, до води й поживку. А там на них чигали Гафізові списники й убивали, як звірину коло водопою. Через те на стежках, що вели до води, і побіля самих джерел завше можна було бачити трупи й поранених.

Так минали роки, а Гафіз усе втихомирював Сірію,

яка й без того ледь животіла. Чуже нищив і грабував, а собі нагромаджував і ставив. Мурував і споруджував міцно, високо, із важкими замками та надійними засувами.

І як тобі сказати, коли слова безсилі. Пік, палив, різав, вішав, гвалтував, глумився — і все миналося, ніхто йому нічого вдіяти не міг: ні божий гнів, ні султанська рука, ні сльози й ненависть тих, кого топтав. Але бачиш (невільник вимовив те слово поволі і з притиском, аж я подивився йому в руки, ніби й справді там щось мав побачити; він трохи випростався і з напівзаплющеними очима, ледве розтулюючи губи, почав низати слова швидко й виразно, як у молитві), бачиш, на всяку муку і всяке зло є таки лік: кожної миті людина в житті може схибити — на макове зерно схибить, але цього досить, щоб усе полетіло шкереберть. А ти зваж, скільки митей є в людському житті. І зваж, що швидше помиляється той, хто переслідую, метушиться, ніж той, хто страждає, затаєний і непорушний. Так ото всі думали про Гафіза: ніхто йому нічого не вдіє і скону на нього нема. Але одного дня, якоїсь миті, і він спіткнувся: пожалів слабку напівживу жінку, що стрілася йому на шляху. На мить він перестав ненавидіти й душити — і того вистачило, щоб і на нього знайшовся меч.

Переслідуючи численну шляхетну родину, котра переховувалась у пустелі, Гафіз одірвався від свого загону. Слід тягся однією з тих пустельних стежин, що ведуть до води, — і він спинився над пересохлим потоком. На жовтому піску, під мізерним деревцем, яке навіть тіні не давало, побачив охлялу дівчину. Була напівгола, в дранті, обпалена пустельним вітром, ноги й коліна в неї кривавили від спотикань та падання. Далі йти не могла. Її великі, пойняті гарячкою очі не мали вже чим плакати, тільки на обгорілому обличчі

виднілися дві, як рани, червоні смуги — сліди пересохлих сліз.

Вона звела очі й побачила його шаблю, куцу, важку, як обух, і, перевівши погляд вище тої шаблі та войовника, швидко проказала коротку молитву: «В ім'я бога, що милостивіший над усяке милосердя». Прошепотіла це, наче створіння, котре, змертвіле, вже не боїться нічого й не боронить себе, а тільки чомусь ще має здатність до мови. Удару не було; Гафіз зупинився, розтуливши долоні. І таким застали його солдати, що примчали за ним. Випущена з його руки шабля безсило звисала, зачепившись тасьмою за праве зап'ястя.

Гафіз наказав забрати ту дівчину, і щоб ніхто її не чіпав. Коли ввечері того дня її привели до нього, загорнуту в якесь чоловіче вбрання, він відіслав її у свій гарем...»

Невільник, що досі розповідав не перестаючи, нараз глянув крізь віконце під дзигарем і замовк. Я теж подивився туди. Там, унизу, слуги поралися біля нош, обтягнутих полотном і вимощених подушками та килимами. На них обережно посадили Гафіза, наче колоду, і зникли на кам'яних сходах. А мій турок занепокоївся і поволі піднявся, ніби знехотя. Здавалося, що він піде, не докінчивши розповіді і не попрощавшись, але біля самих східців зупинився і почав швидко, квапливо, ковтаючи слова, говорити, як людина, що її з хвилини на хвилину можуть покликати, але вона прагне висловити щось важливе й потрібне, принаймні основне з основного. Розповідаючи, він ні разу не глянув на мене, тільки втупився в одну точку на стіні, мовби читав. А те, що він ще встиг розказати, було менш ясне, але жвавіше.

«І от, з часом та жінка заволоділа гаремом, і всім добром Гафізовим, і самим Гафізом. Тільки їй вірив. На неї залишав і ключі, коли йшов у походи. Він не

знав, а може, й забув, що в Сирії є прислів'я, навіть дітям відоме, про ключі від хати: якщо не хочеш клопоту, бережи їх за поясом; якщо хочеш мати збитки, віддай їх найвірнішому слугі; а якщо хочеш собі погибелі, віддай їх жінці. І от одного вечора,— після стількох років спільного життя,— Гафіза, коли він повертався з походу, на його ж власному подвір'ї зустріла озброєна челядь. Охорону його всю перебили, окрім одного-єдиного чоловіка, якому вдалося непомітно зникнути в темряві. Самого ж його поранили й стягли з копя.

І тоді в численних великих покоях Челебі-Гафіза почалася шалена піч. Невільники, вирвавшись із темниці, напівголі, виснажені, покалічені, грабили все, тропили, палили. Гафіза, подряпаного й зраненого, прив'язали до колодязного стояка посеред великого дворища. Довкола нього репетували невольники, верещали випущені з гарему жінки, розмахували ножами та різною зброєю, крутили палаючими смолоскипами, в яких бризкала гаряча смола.

Усім верховодила та сама найлюбіша Челебі-Гафізова дружина, сирійка. Роками вона це обмірковувала й готувалася до цього, хитро прикидаючись та чекаючи слушного часу, аби доконати своєї помсти. І доки в нього були очі, щоб дивитися, то він міг бачити, як найдорожча з усіх людей, єдина істота, яку пожалів, яка була йому близька і якій в усьому звирився, стрибала перед ним, навісна і люта, вигукуючи образи та прокльони. Вона не дала, щоб його вбили,— а її всі слухали,— бо хотіла, щоб він помучився і щоб бачив, що вона дивиться. Поперебивали йому руки нижче ліктів і ноги нижче колін, били його запаленими смолоскипами. Але нараз, десь опівночі, почувся кінський тупіт. Вершник, якому вдалося втекти, сповістив про все Гафізового брата, і той примчав лише з кількома

кіннотниками, але з такою несподіваною швидкістю, що ті раби, п'яні й пересичені, втомлені від шаленства, миттю розсипались, не чинячи опору, бо думали, що проти них виступило велике військо.

Коло прив'язаного Гафіза зосталася тільки сірійка. І раніше, ніж передній солдат устиг її схопити або зарубати, вона вдарила Гафіза в саме обличчя кілька разів палаючим смолоскипом, повернула ним і погасила. Цієї миті налетів воїн і повалив її з одного удару.

Гафізів брат Сабіт швидко навів порядок. Доки розвиднилося, все було приборкане, переловлене або побите — наложниці, прислуга та звільнені раби. Згоріла повністю лише одна подальша вежа. Непритомний і страшно скалічений Челебі-Гафіз лежав у порожньому гаремі, а тим часом найпрудкіші коні мчали по лікарів. Коротше: життя йому врятували, але він лишився таким, яким ти його бачив. Після того все покинули в Сирії і переїхали сюди, до моря. Пекельний Гафіз, крилатий Гафіз став оцупком, лантухом м'яса, в якому тільки милосердя і братня любов ще підтримують іскру життя. Доля відібрала йому руки, і ноги, і зір, і говорити він більше не може. І так доживає віку. Тільки й усього, що дихає божим повітрям та слухає, як щочверть години видзвонює дзигар на вежі. А в Сирії...»

Нараз хтось унизу плеснув у долоні, і раб на півслові замовк, тільки легко штовхнув рукою мене в груди, мовляв: розповідь закінчена, роби своє. І став швидко спускатися дерев'яними східцями.

Мав я досить роботи з тим дзигарем, а коли полагодив його, то ще наставив, аби точно вибивав години. Виводили мене тими самими ходами, але я вже не бачив ні Челебі-Гафіза, ні того служника. Випровадив мене голобородий хлопчак і передав стражникові.

Відтоді минуло багато років, але ні забути того, що

бачив і чув на тій вежі в Аккрі, не можу, ані пояснити собі його до кінця не вмію. Хто був цей блідий зігнутий турок? Чи він із тих розпорошених сірійських родин? А може, потурнак або син потурнака? Для чого він мені так пристрасно та жваво розповідав речі, яких в'язню і джавурові не годиться розповідати? І чи все, що говорив той раб, правда, а чи він дещо вигадував зі своєї голови? І чи не був він трохи отес, бир тахта ексик¹? Про це я думав тоді і зараз думаю, коли на гадку приходить Челебі-Гафіз. Навіть сон не може бути химерніший. Але що скажеш? Це ж було в Азії, в краї, де все можливо і де кожна жива істота цілий свій вік питається, як воно та чому так, але де ніхто нікому не може нічого ні відповісти, ні пояснити, де питання не розв'язують, а забувають. І скільки племен та народів існує отак! Живуть на землі, примножують свій борг на цьому світі, та й годі. Так само і я не вмію відповісти на ці питання, тільки ото знов гадаю, що із Челебі-Гафізом: чи він ще живий у тій страшній подобі, і чи слухає дзвін того дзигаря, якого я чесно й сумлінно полагодив?

І в сні я бачив Челебі-Гафіза. Одного року, незадовго до того, як я зліг, він мені приснився. Мовби наяву — Челебі-Гафіз, тільки здоровий і цілий, з очима, руками й ногами, ставний, поважний турок, але засмучений, невеселий, прости мене боже, ніби душа із чистилища, спрагла за молитвами.

І якщо мені отак, уві сні чи наяву, спадає на думку Челебі-Гафіз, зразу пригадую ще свого товариша по в'язниці в Аккрі, який чотири місяці сидів зі мною в одній камері, доки одного дня не втік. Затерся між вантажників, що носили товар на російський корабель, і там пропав.

¹ Без одної клепки (турецьк.).

Він був християнин з Лівану, займався переписуванням. Називали ми його Караязиджі. Іншого, справжнього, імені навіть я не знав. Він написав для якихось вірменів у Стамбулі щось таке, чого турки не люблять і чого писати не слід. Якусь скаргу, чи що. («Перо мене,— каже,— в неволю завело»). І коли їх заарештували, то присудили: тим, хто все затіяв, відтяти голови, а тому, хто писав,— руку. Голови тим стяли, а його якийсь впливовий земляк відправив на каторгу і так йому врятував руку. Він ту праву руку тримав завжди за поясом, наче якусь коштовну річ, що її вже було втратив, але знову знайшов. Розповідав мені, що часто снить, ніби відрубали йому руку, а коли прокинеться, то вона ще довго болить йому. Я навіть сам бачив, як серед ночі, при свічці, Караязиджі плакав з болю в тій руці. Він розмовляв тільки вдень. А настане вечір, то накриється тонкою свиткою, дивиться на мене й слухає, але сам мовчить. І доки не задніє, той чоловік і слова із себе не видасть. Ніби зарікся. Трохи дивний був, але розумний. Умів гарно говорити, проте не все, що знав, розказував.

Одного разу я з ним балакав про того оцупка, що його бачив із вежі, та про історію, яку ото чув. Адже людина мусить з кимось поділитися тим, що знає. То він мені сказав таке, чого я повік не забуду.

— Еге ж,— каже,— такий він, турок. Посічи його на куски, все одно кожен кусень буде жити. І найменша дрібка м'яса ворухнитиметься так само і повзтиме в тому самому напрямку, як би й живий та цілий турок рухався. А хрещена людина мов черепок: стукнеш її в одному місці, вона й розсиплеться, і вже не стулиш назад.

Тим звичайно або закінчував, або починав брат Петро свою розповідь про Челебі-Гафіза.

ПРИТЧА ПРО ВІЗИРОВОГО СЛОНА

По боснійських містах і містечках побутує безліч різних оповідок. У тих, найчастіше змудрованих, приповідках під виглядом неймовірних пригод і маскою переважно вигаданих імен криється справжня неписана історія краю, теперішніх і давно померлих поколінь. Про такі небилиці турецьке прислів'я каже, що «вони правдивіші за будь-яку правду».

Ті оповіді живуть дивним потаємним життям. Вони — як боснійські струги. У річечках та потоках Боснії водиться особливий різновид тої риби — невелика, зверху зовсім чорна і має на собі дві-три чималі червоні плями. Це надзвичайно зажерливе, але й дуже хитре та прудке створіння, що, мов засліплене, кидається на вудку в умілих руках, але неловиме, бо й неспостережне для того, хто не знається на цих водах і на цій рибі. Такий невдаха може цілий день тупцювати з вудкою в руці понад всіяним рінною берегом і нічого не впіймає, хіба що коли-не-коли примітить на будь-що схожу, тільки не на рибу, темну, бистру, як блискавка, смужку, що промайне у воді від каменя до каменя й зникне.

З боснійськими оповідками — те саме. Можете місяцями жити в якомусь містечку — і не почувєте жодної з них по-справжньому і повністю, а може трапитись, що ви десь випадково зупинитеся на піч — і вам розкажуть і три, і чотири таких оповіді, до того ж найвигадливіші, які, проте, якнайкраще відтворюють історію і самих людей, і тієї місцевості.

Травничани, наймудріші в Боснії люди, знають тих

оповідок більше, ніж будь-хто, тільки рідко розказують їх чужинцям,— отак багатому важко витягти гроші з калитки. Зате кожна їхня приповідь варта трьох, почутих в іншому місці; принаймні вони самі так вважають.

Такою є й притча про візирого слона.

I

Коли усунено дотогочасного візира Мехмеда Руждіпашу, травничани занепокоїлися — і було чого. То був чоловік жартівливої вдачі, легковажний і байдужий до справ, але такий добрий, що ні Травник, ні Боснія не відчували його присутності. Далекоглядні й розумні люди вже давно були заклопотані, бо відчували, що так довго не триватиме. А тепер стривожилися — і то подвійно: і тому, що той добрий ішов від них, і тому, що не знали, хто сяде на його місце. Отож відразу почали вивідувати, кого ж до них посилають.

Багато хто із сторонніх дивувався, чого травничани так розпитують про кожного нового візира, тільки дізнаються, що він має бути, і підсміювалися з них, приписуючи це їхній цікавості, зарозумілості та звичці втручатися у високі державні справи. Проте глузливіці помилялися. (Глузливіці взагалі рідко мають рацію). Не цікавість і не високодумство спонукували травничан так доскіпно розпитувати про кожного нового візира і його навіть малозначні фізичні й моральні прикмети та звички, а довголітній досвід і велика біда.

Серед стількох візирів бували всілякі: і мудрі, і людяні, і недбалі, і байдужі, і смішні, і розпусні, але бували й такі люті та жорстокі, що самі приповіді замовчували найгірше й найголовніше про них,— так само, як люди з марновірного страху воліють не згадувати хвороб, а чи називати непристойні речі своїми

іменами. Кожен такий візир дозволяв усьому краєві, але все-таки найдошкульніше — Травникові, бо скрізь у Боснії він правив чужими руками, а тут сидів сам із своїми примхами, зі своїм почтом і численною прислугою.

Розпитували травничани направо й наліво, сипали грішми, частували, аби тільки що-небудь вивідати про людину, котра має бути в них візиром. Траплялося, що платили буцімто обізнаним людям, а виявлялось, що то ошуканці й брехуни. Але навіть ті гроші вони не вважали пропащими — вже те, що можна вигадати про чоловіка, щось та свідчить про нього. Бувалі та бістрі розумом травничани і з тих вигадок часто вилущували зерно правди, про яке ані сам ошуканець не відав. Коли ж бо й цього там не було, то брехня їм поки що правила за відправну точку, доки не знали правди, а тоді її легко відкидали.

Старі травничани недарма кажуть, що в Боснії є три міста, де люди мудрі. І тут же додають, що наймудріше в них — це Травник. Щоправда, вони звичайно забувають сказати, які ж то два інші.

І цього разу травничани зуміли чимало вивідати про нового візира ще до його прибуття.

Нового візира звали Сеїд Алі Джелалудін-паша.

Родом з Адріанополя, багато вчився, проте, коли всі школи покінчав і мав уже стати імамом у бідняцькому кварталі Адріанополя, раптом кинув усе й подався до Стамбула, де пішов служити у військову адміністрацію. Тут він швидко просунувся, уміло викриваючи злодіїв та шахраюватих постачальників і жорстоко, безжально караючи їх. Розповідали, що якось він спіймав одного єврея на тому, що той для будівництва військових кораблів постачав надто рідку, непридатну до вжитку смолу, і от, коли перевірів усе та заручився кваліфікованим висновком двох інтендантських офіце-

рів, то наказав того єврея втопити у його власній смолі. Насправді ж це було не так. Єврея спіймали на шахрайстві і викликали перед комісію, котра мала на місці визначити якість смоли. Єврей, доводячи безпідставність звинувачення, хутко бігав довкола дерев'яного басейну зі смолою, а Джелалудін-ефенді лише стежив за ним своїм некліпним поглядом. Безсилий уникнути цього погляду, ані відірвати очей від нього, вже й сам не тямлячи, що говорить та куди ступає, нещасний постачальник послизнувся, впав у басейн і швидко потонув у ньому, що було найліпшим доказом того, що продавав таки надто рідку смолу.

Так було насправді, але Джелалудін-ефенді не мав гніву на тих, хто поширював першу, фантастичну й страшну, версію тої пригоди, як і всілякі інші вигадки й жахи про його суворість. Він добре зміркував, що таким чином заживе слави як людина твердої руки і, отже, приверне до себе увагу великого візира. І не помилився.

Спостережливі та розсудливі люди, які працювали разом з Джелалудіном-ефенді в армії, скоро збагнули, що його найменше обходить якась там справедливість чи недоторканність державної скарбниці,— усе, що він робив, диктувалося його нестримним потягом і природженою потребою судити, карати, мучити, вбивати, а закон та інтереси держави були тільки ширмою, пригожим приводом. Знав це, очевидно, й великий візир, але установам та владам, які доживають віку і не знаходять у собі ні сил, ні засобів для боротьби і самозахисту, такі люди саме й потрібні.

Так почався злет Джелалудіна, а далі все пішло само по собі, відповідно до потреб слабкої, струхнявилі держави і прогнилого суспільства та його власних нахилів. Вершиною того злету було призначення Джелалудіна-паші візиром у Бітоль.

Тут надто знахабніли кілька бегівських¹ родин, які порядкували зовсім незалежно, кожна у своїх мастках, воюючи між собою і не визнаючи нічисї влади. У Бітолі Джелалудін-паша, очевидно, усе зробив так, що той, хто послав його, був задоволений, бо через рік його поставили візиром у Боснії, де віджилий, хирлявий бегівський стан утратив і силу, щоб панувати, і розсудливість, щоб коритися. Цю горду й непокірну, а разом і шкідливу та немічну касту треба було підсікти й приборкати. Джелалудін-паша мав це зробити.

«Іде на вас гостра шабля у скорій і безжальній руці»,— повідомляв травницьких бегів їхній друг та вивідач з Царгорода. І тут же описав, як Джелалудін-паша повівся з бітольськими бегами та знатними людьми.

Щойно він прибув туди, відразу викликав до себе старшин і звелів кожному вирубати по дубовій палі щонайменше три аршини завдовжки і принести в конак², написавши на ній своє ім'я. Старшини, мов заворожені, послушали й виконали цей ганебний наказ. Лише один не скорився, ладен ліпше податися з кількома своїми людьми до лісу, ніж вчинити таке страмовисько, але візирові посіпаки стяли непокірного на куски перше, ніж будь-хто з його рідні встиг зарятувати його. Потім паша загадав те кілля повбивати в землю посеред свого двору,— виріс ніби гайок. Зібрав ще раз старшин і сказав їм, що відтепер хай кожен знає своє місце, бо в разі найменшого непослуху в пашалику³ всіх понастромлює на палі, вишикувані за абеткою.

¹ Бег — феодал, поміщик у Туреччині.

² Конак — палац, місце перебування візира (турецьк.).

³ Пашалик — область, що нею правив паша (турецьк.).

Травничани вірили і не вірили цьому, бо за останні тридцять років наслухалися багато похмурих і неймовірних історій, та й самі бачили ще жахливіші й неймовірніші речі, то вже й найстрашніші слова втратили для них свою ясність і переконливість. Чекали, доки на свої очі побачать і самі переконаються. І нарешті такий день настав.

У тому, як новий візир вступив до міста, не було нічого особливого, що б підтверджувало ці розповіді. Інші грізні візирі в'їжджали бучно й урочисто, прагнучи вже своєю появою нагнати людям страху, а цей прибув непомітно, вночі — просто одного лютого ранку несподівано виявився в Травнику. Усі знали, що він є, а ніхто його ще не бачив.

А коли візир прийняв перших людей і його побачили та почули, то багато хто здивувався знову. Це був молодий чоловік, приблизно тридцяти п'яти — сорока років, рудий, білошкірий, з невеличкою головою на довгому худорлявому тілі. Обличчя мав поголене, кругле, якесь дитиняче, з ледве помітними рудими вусиками й округлими блискучими, як у фарфорових ляльок, щоками. А на тому обличчі з білою шкірою і світлим заростом темніло двоє карих, майже чорних і трохи неоднакових очей. Під час розмови вони часто прикривалися довгими, зовсім світлими, аж рожеватими віями, що всьому обличчю надавало дивного, застиглого і ледь усміненого виразу. Але тільки-но ці вії піднімалися, по темних очах ставало зрозуміло, що це омана і що на тому обличчі нема й тіні усміху. Впадав у вічі блідий, маленький, мов у ляльки, рот, який ледве розтулявся при розмові, і верхня губа, весь час нерухома, за якою чомусь уявлялися гнилі, щербаті зуби.

Коли після тих перших відвідин беги зустрілися, щоб обмінятись думками та враженнями, більшість

була схильна не так суворо судити про цього недовершеного імама, легковажаючи ним і вважаючи, що чутки про нього були страшніші, ніж він сам. Більшість, але не всі. Між ними було й кілька бувалих та проникливих людей, «добрих знавців доби», які замислено мовчали, не зважаючи навіть перед самим собою винести повний і остаточний присуд про візира, але відчуваючи, що між них увійшла незвичайна людина і кат особливої, небезпечної вдачі.

Джелалудін-паша прибув до Травника на початку лютого, а вже в другій половині березня вчинив різню бегів та інших знатних людей.

Джелалудін-паша за султанським фірманом¹ скликав до Травника на важливу нараду всіх найвпливовіших боснійських бегів, старшин і начальників міст. Мало зібратися рівно сорок чоловік. Тринадцять з них не відгукнулось: одні тому, що були мудрі і вчули недобре, а інші через традиційну родовиту пиху, яка цього разу дорівнювала мудрості. З тих двадцяти семи — сімнадцять було страчено відразу, у дворі конака, а десять наступного дня, скутих одним ланцюгом, з залізними нашийниками, відправлено до Стамбула.

Свідків не залишилось, і ніхто ніколи не дізнається, як вдалося заманити в ту пастку досвідчених і шановних людей та повбивати їх серед Травника, мов баранів, без шуму й опору. Та різня бегів і старшин,— вчинена змірковано й холоднокровно, у візирівій присутності, без будь-яких церемоній і дотримання формальностей, як ще досі не бувало.— в очах народу видалася моторошним сном або злим чаклунством. З того дня всі травничани про Джелалудіна-пашу,— а називали його

¹ Ф і р м а н — указ турецького султана.

Джелалією,— були одностайної думки, що, до речі, рідко траплялося. Досі про кожного лихого візира (а часто й не такого вже лихого) вони казали, що найгірший, але про цього, нинішнього, мовчали, бо від найгіршого і до Джелалії проліг надто довгий та страхотливий шлях, а на тій дорозі людям з жаху відбирало мову, пам'ять та здатність зіставляти й знаходити слова, щоб виразити, хто він і що — той Джелалія.

Квітень минув у жаскому заціпенінні й німотному чеканні: що ж буде далі, якщо після цього ще може щось бути.

І от на початку травня візир придбав слона.

Коли в Туреччині людина досягне високого становища, доскочить влади і засобів, то часто в неї виникає й розпалюється інтерес до незвичайних тварин,— щось на кшталт мисливської пристрасті, але спотвореної, позбавленої руху й зусиль. І раніше бувало, що декотрий з візирів привозив із собою тварину, якої тутешні люди ніколи не бачили: мавпу, панугу, ангорську кішку. Один роздобув навіть молоду пантеру, але тій тигрячій породі, видно, травницький клімат не пішов на користь. Після перших проявів кровожерної вдачі звір нараз перестав рости. Щоправда, візиріві нахлібники напували її звичайно міцною ракією і годували булочками, в яких був гашиш та опіум. З часом у пантери випали зуби, змерхла шерсть і вилиняла, як у коростявої худобини. Гладка, отупіла, вона вільно лежала в дворі, ні для кого не страшна, і мружилась на сонці, тим часом як півні клювали її, а пустотливі цуценята спинялись біля неї за своєю потребою. І наступної зими пантера сконала природною, безславною смертю першого-ліпшого травницького kota.

Так, і попередні візирі — люди незвичайні, суворі й тяжкі — тримали дивовижних тварин, але якщо су-

дити з незвичайності й суворості, то Джелалія мав би тримати при собі цілі зграї найстрашніших хижаків, яких можна побачити лише на картинках і про яких розповідають у казках. Тому травничани не дуже здивувалися, почувши, що він придбав слона — досі не баченого тут звіра.

Це був африканський слон, зовсім молодий, сповнений життя,— йому було всього два роки. Ще не встиг він прибути, а в Травник уже полетіли чутки. Звідкись про все довідувалися: і як ведуть, охороняють та доглядають, і як зустрічають, проводжають та годують його люди і власті. І вже дали йому навіть назвисько — Філ, що по-турецькому означає слон.

А Філа провадили повільно, важко, хоча він був малий, не більший за доброго боснійського вола. Це поровливе слонення завдавало своїм опікунам чималої мороки. То не хотіло їсти, лягало на траву, заплющувало очі й починало гикати так, що вони аж полотніли зі страху, щоб за нього, крий боже, не довелося відповідати перед візиром, а воно тим часом хитро розплющить одне око, обдивиться навкруг, встане і, помахуючи куцим хвостом, надасть такої ходи, що слуги ледве здоганяють його. То знову не хоче йти. Тягнуть його, благають усіма мовами, голублять словами і нишком лають, а дехто потай і штурхоне під хвіст,— та марне. Несли майже на руках: зладнали спеціальний низький віз і, перепрягаючи волів, яких брали в селян, так везли того Філа. А його примхам не було краю. («Сказано, візирське!») І люди з боснійської прислуги тільки зіцплювали зуби, щоб вголос не бовкнути того, що думають зараз про всіх слонів і візирів разом, та проклинали той час і годину, коли їм випало супроводити таку тварюку, якої в Боснії ще не видали. Взагалі, весь супровід, від найвищого до найнижчого, був заклопотаний і не в настрої: всі тремтіли зі страху

перед тим, що може їх спіткати, якщо не виконають справно завдання; сяке-такє задоволення мали хіба що з переполоху, який вносили скрізь, де з'являлися, та певне відшкодування з грабунків, що їх могли вільно чинити в ім'я візироваго улюбленця — Філа.

Не ліпше почувалися й містечка та села, крізь які вони проходили. Щойно в якомусь боснійському закутні над трактом виринала процесія із слоном, назустріч їй зі сміхом і веселим гомоном висипали діти. На майдані збиралися старші, щоб поглянути на те невидане диво, але як тільки помічали похмурих солдатів і чули ім'я Джелалудіна-візира, всі змовкали, обличчя в них кам'яніли і кожен шукав найкоротшої стежки до своєї хати, впевнюючи при тому сам себе, що ніде не був і нічого не бачив. Офіцери, урядовці, старости, поліцаї, які з обов'язку не могли сидіти вдома, виходили назустріч візирівій тварині зі страхом та поштивістю і, не зважаючи на багато розпитувати, стягали з міщан безцеремонно й швидко все, що від них вимагалось. Не тільки до супроводу, а й до слоненяти вони приступали здебільшого з догідливим усміхом, шанобливо дивилися на небаченого звіра і, не знаючи, що йому сказати, погладжували бороди й шепотіли, але так, щоб чули супровідники:

— Машалах, машалах! ¹ Такий гарний, нівроку йому!

А в душі потерпали, щоб зі слоном і справді чого не сталося, доки він тут, на підлеглому їм терені, і нетерпляче ждали миті, коли вся компанія разом з цим чудовиськом перейде до сусідньої округи, іншим на голову. Коли ж похід покидав їхнє місто, вони зітхали тим притамованим зітханням, у якому була і полегкість, і роками нагромаджувана відраза та ненависть до всього, — зітханням, що ним іноді зітхають урядовці

¹ М а ш а л а х — бодай би не зурочити (турецьк.).

й султанові люди, але так, щоб не чула його ні чорна земля, ні тим більше жива людина, хоч би як близько вона стояла.

Та й народ,— той дрібний люд, який нічого не значить і нічого не має,— не наважувався вголос говорити про те, що бачив. Тільки щільно причинивши двері, люди підсміювалися зі слона та кпили з витрат і з тих почестей, з якими, наче святиню, везуть тварюку лихо-звісного візира.

Лише діти, забуваючи всі перестороги і не дбаючи ні про що, говорили голосно, сперечалися й билися навзаклад про довжину слонового хобота, товщину ніг і розміри його вух. На лужках, де почала пробиватись трава, вони гралися у Філа та його почет. Невблаганні, непідкупні, безстрашні і всезнаючі діти! Одно з них — Філ; воно рачкує на чотирьох, махає головою, на якій треба уявити хобот і великі опущені вуха. Інші зображують супровід — понурих і нахабних слуг та солдатів. А один із хлопців виступав у ролі начальника управи; він із майже справжнім страхом і фальшивою привітністю наближався до будітмо слона і, погладжуючи бороду, шепотів:

— Машалах! Машалах! Яка гарна худобинка! Так, так, боже створіння!

І грав так чудово, що діти аж заходилися реготом, навіть той, хто вдавав слона.

Коли Філ із супроводом підійшов до Сараєва, було дотримано віками освяченого звичаю: по дорозі до Травника не звертати у місто, тільки почувати на Гориці і то щонайбільше дві ночі, а тим часом Сараєво мало постачати все потрібне: харч, напої, смічки і паливо. Почет із слонем зупинився на Гориці. Ніхто із сараєвських знатних людей не виявив ані найменшої цікавості до заморської тварини. (Багато їхніх родин було в жалобі після різні, вчиненої візиром).

Уперті й багаті сараєвські городяни, які уникали візирів і всього, що з ними було пов'язано, послали тільки слугу спитатися, який супровід, щоб знати, скільки чого потрібно доставити. Про слона ж ані слова, бо казали так: «Ми знаємо, що їсть Філів візир, але не знаємо, чим харчується візирів Філ, а якби знали його вдачу, то послали б, що треба».

Так, посуваючись од міста до міста, без особливих знегод, Філ перетяв пів-Боснії і нарешті прибув до Травника. Вступ Філа до міста найліпше показав, як люди ставляться до візира і всього візирогого. Одні поверталися спиною і вдавали, ніби нічого не знають і не бачать, інші вагалися між страхом і цікавістю, а ще інші сушили собі голову, як виказати увагу до візирогого слона так, щоб це помітили й відмітили, де треба. І нарешті, було багато злидарів, яким не до візирів та їхніх слонів: їх постійно мучила одна думка — як би хоч раз у житті, бодай ненадовго, дістати все, що потрібно їм та їхнім сім'ям.

Насправді і ті, найзапопадливіші, розгублювалися, як бути: чи вийти назустріч Філові і тим виказати свою шану до візира та всього візирогого, чи мудро залишитися вдома. Ніколи не знаєш, гадали вони, що з того вийде і яких збитків та напастей треба сподіватися. (Хто передбачить чи вгадає химери та свавілля султанових людей і тиранів?) Це, мабуть, і було причиною того, що Філа не зустрічали тлуми народу і що вулиці, якими він проходив, були майже порожні.

У тісному торговельному кварталі Філ видавався більшим, ніж був насправді; та страшнішим і важчим, бо всі, хто дивився на нього, думали передусім про візира, а не про тварину. І багато хто, що бачив його лиш мигцем крізь молоде зелене пап'єнвя, потім довго по кав'ярнях та на вечорницях розповідав усілякі брехні про страхітливий вигляд і незвичайні особливості

візирової худобинки. І не дивно, бо тут, як і скрізь по світу, очі бачать те, чим повниться душа. А крім того, наші люди такої вже вдачі, що більше плакають і люблять свою розповідь про дійсність, аніж саму ту дійсність.

Про те, де поставили Філа в конаку і що він робив перші дні, ніхто нічого не знав і не міг знати, бо якби хтось і зважився питати, то не знайшлося б такого, хто б посмів відповісти. Під цим візиром не могло бути й мови, щоб на торговиці, як колись, привселюдно переповідали та обговорювали те, що діється в конаку.

Але чого травничани не в силі вивідати, те вони зміють вигадати, а чого не сміють казати, те хоробро і вперто передають пошепки. Філ розростався в їхній уяві, діставав назвиська, які не звучать ні ласкаво, ні пристойно, навіть коли їх шепочуть,— а якби написати! І все-таки про Філа не тільки говорили, а й писали.

Долацький парох брат Мато Микич писав своєму приятелеві, ігуменові гучегорського монастиря, і повідомляв його про появу Філа, але завуальовано, манівцями і частково латиною, послуговуючись цитатами з Апокаліпсиса («*Et vidi bestiam...*»¹). А принагідно, своїм звичаєм, сповіщав про загальний стан справ у конаку, Травнику і Боснії.

«Серед наших, як ти знаєш, були й такі,— писав брат Мато,— котрі, дивлячись, як візир винищує турків та їхніх перших людей, раділи, що це, мовляв, на користь райї, бо наші бевзі гадають, ніби чуже лихо має неодмінно означати їхнє щастя. Можеш їм сміливо сказати, хай принаймні тепер знають, якщо раніше не могли збагнути, що з цього нічого не вийшло. Єдина

¹ «І бачив я звіра...» (Лат.).

новина — то це те, що звір придбав звіра і що різні пустомовці верзуть про це всіляку нісенітницю. А щодо якихось реформ чи поліпшень, то їх нема і бути не може».

І, обачно пересипаючи наші слова латинськими, ніби в якійсь шифровці, брат Мато листа закінчив так: «Отже, Боснія гибіє, як і досі, без порядку й закону і, мабуть, животітиме так аж до судного дня».

І справді, дні минали, а з конака ні слуху ні духу; ні про що, навіть про слона. Відколи за Філом, тим чудовиськом із травницьких перешептів, зачинилася брама, він ніби провалився у великому конаку, безслідно щез, злившись в одно з невидимим візіром.

А візира травничани й справді рідко бачили. Він майже не виходив з конака. І той простий факт, що візир нечасто показувався в місті, уже сам по собі вселяв страх, давав привід до різних припущень і, отже, постав ще одним засобом залякування. А крім того, купецьким людям із самого початку багато ходилося про те, щоб якось вивідати щось про візира, не лише у зв'язку з появою незвичайної тварини, а взагалі — про спосіб його життя, звички, пристрасті, забаганки. Чи не знайдеться бодай маленька щілинка, щоб підступитися до нього.

Добре підпалчена людина з конака про того потайливого, мовчазного і майже недвижного візира могла тільки сказати, що він якихось великих і помітних пристрастей чи забаганок взагалі не виявляє. Живе скремно, мало курить, ще менше п'є, помірно й невибагливо їсть, одягається просто, не дуже впадає за грошима, не марнославний, не рознушний, не пожадливий.

Як і будь-якій правді, шьому важко було повірити. І гострі на язик, насмішкуваті травничани, обговорюючи про звістку, запитували: хто ж тоді винищив

стільки людей у Боснії, якщо в конаку живе таке невинне ягня? І все-таки повідомлення було правдиве. Єдина візирова пристрасть, якщо можна так сказати, полягала в тому, що він збирав усіляке письмове приладдя, папір високих гатунків і каламарі.

У нього був папір з усіх кінців світу: китайський, венеційський, французький, голландський, німецький. Мав каламарі різних розмірів, з металу, каменю, спеціально вичиненої шкіри. Сам візир писав небагато і не був хтозна-яким митцем краснопису, але ретельно збирав зразки каліграфічного мистецтва і зберігав їх у сувоях в круглих коробках з тонкого дерева або в шкіряних папках.

Особливо дорожив він своєю збіркою калемів — письмового апарату, яким на Сході користувалися замість гусячих пер. Їх виготовляли з очерету, а найчастіше з бамбука, загострюючи його й роздвоюючи кінчик на зразок пера.

Сидячи не порушно, захоплений, візир перекладав з руки в руку калемі всіх видів, кольорів та розмірів. Були тут блідо-жовті, майже білі, були червонясті та рожеві і аж зовсім чорні з відлиском, наче воронована сталь, — всі природного кольору; були тонкі та гладенькі, як металеві стрижні, і в палець завтовшки, з сучкуватими гулями. На багатьох відбилася дивна гра природи: то калем закінчувався наростом у вигляді людського черепа, а то сучки на колінцях тростини нагадували очі. У тій збірці, що налічувала понад вісімсот штук, були бодай по одному екземпляру всі види калемів з турецької держави, Персії та Єгипту, і жоден з них не був подібний до іншого. Не було і тих простих, дешевих калемів, що їх купують в'язками, — навпаки, траплялися навіть унікальні за формою чи кольором; їх він зберігав загорнутими у вату в спеціальних довгастих скриньках китайського виробу.

У великій залі, де було тихо, як у могилі, довгими годинами не чулося нічого, крім шурхоту паперу і подзвонювання тих калемів у візирових руках; він їх міряв та порівнював на всі лади, виводив ними стилізовані букви й монограми чорнилом різного кольору, а потім їх витирав та чистив спеціальними губками і розкладав по своїх місцях.

Так він і проводив нескінченний, травницький час.

І доки візир ото бавився тими калемами, весь заглиблений у це невинне заняття, люди по всій Боснії з причасним страхом і внутрішньою тривогою запитували: що робить, що затіває візир? І кожен був схильний припускати найгірше і в замкнутості та мовчанні невидимого візира вбачати якусь неясну небезпеку навіть для себе особисто або для своїх близьких. І кожен уявляв собі візира інакше, за якимись іншими справами — ваговитими й моторошними.

Візир, крім того, що милувався калемами, папером та краснописом, щодня відвідував слона, оглядав його з усіх боків, кидав йому трави або овочів, тихо називав пестливими іменами, але ніколи не торкався його рукою.

Це все, що мешканці торговельного кварталу могли дізнатися про невидимого візира. Як на них, то надто мало. Пристрасть до калемів чи паперу видавалася їм не дуже ймовірною і не зовсім врозумілою. Ясніше було ві слоню. Тим більше, що слон почав в'являтися перед очі здивованих городян.

II

Отже, сплигло небагато часу, і Філа справді почали виводити з конака; мусили, бо молодій тварині, як тільки вона трохи віджилилася та відпочила після довгої і тяжкої дороги, конак зробився затісним. Усі зна-

ли, що слона не втримаєш у хліві, як покірну корову, але ніхто не припускав, що він такий неспокійний і натуристий.

Легко було вивести Філа,— він сам поривався на волю, до зелені,— але важко було стримувати й пильнувати його. Уже наступного дня він раптом, високо задерши хобота з радості, перебіг обмілілу Лашву, аж вода з веселим плюскотом порснула навсібіч. Опинившись перед садовими огорожами, слон розігрався, став смикати за штахети, ніби пробував, чи добре прибиті, гнути й ламати гілля, скільки сягав хоботом. Слуги побігли за ним, а він вернувся у Лашву й, пустуючи, почав обливати водою і їх, і себе.

Через кілька днів слуги додумалися виводити Філа на прив'язі; звичайно, не як-будь, а гарно, зі смаком. Зробили міцний, зі шкіри нашійник; його обшили червоним сукном, до якого поначіплювали блискіток та дзвоників. Від обох боків нашійника тяглися довгі ланцюги, кожен з яких тримав слуга. Попереду йшов високий, широкоплечий мулат з темною шкірою і косими очима; він був ніби вихователем і приборкувачем молодого слона,— єдиний, хто порухом руки, вигуком чи поглядом міг вплинути на тварину. Народ прозвав його Філфіл.

Спочатку Філа водили схилками біля конака, а згодом ці походи подовшали, і нарешті його стали проводити крізь усе місто. Коли Філ уперше з'явився в торговельному кварталі, народ зустрів його так само, як і в день його прибуття до Травника,— стримано, зі страхом, удавано байдуже. Але прогулянки все частішали і зробилися звичними. Філ поволі освоївся в місті і почав показувати свій характер.

Тепер на торговиці тільки й траплялися незвичайні видовища. Щойно Філ зі своїм почтом виринав угорі, на початку вулиці, як на ринку зчинявся переполох

і гармидер. Пси, яких тут було повно, починали метушитися, тривожно принюхуючись іздалеку до невідомого їм духу чужинського звіра, і врешті залишали свої місця біля м'ясних рундуків. Старіші й ожирілі відступали мовчки, але молодші, худіші й завзятіші відгавкувалися з-за парканів або крізь виломи в стінах — сердито й пронизливо, щоб приглушити власний страх. Занепокоєні коти перебігали вулицю, видиралися на паркани і звідти поміж виноградною лозою шмигали на дерев'яні балкони, а то й на дахи. Кури, які шастали біля базару, щоб підібрати свою частку в-під шаньок, підвішених до кінських морд, з тривожним кудкудаканням, лопочучи крильми, перелітали через високі огорожі. Кажкаючи, перевальцем тікали качки й пірнали з високого берега в струмок. Але найбільше полохалися селянські коні. Ті невеличкі, терплячі й витривалі боснійські конячки, гніді, кошлаті, з ковтунами грив, що спадали їм на оксамитні, сповнені якоїсь тихої веселості очі, просто божеволіли, щойно вдрівали Філа і чули брязкіт його дзвоників. Вони рвали обротьки, скидали ношу та сідла із себе і мчали, шалено хвицаючи задніми ногами, захищаючись від невидимого ворога. Селяни в розпачі бігли їм навперейми, кликали їх, намагаючись заспокоїти й стримати нахарапуджених коней. (Щось болісне прозирає в обличчі селянина, коли він, розставивши ноги й розпростерши руки, вихоплюється перед знавіснілого коня, силкуючись, при своєму недалекому розумі, бути розсудливішим і від ошалілої худобини, і від тих безумців, що, дуріючи з жиру, водять чудовиськ по ринку).

Міські дітлахи, особливо циганчата, прибігали з сусідніх вулиць і, причаївшись десь за рогом хати, з острахом та збудженням зорили за негутешнім звіром. А далі, що не день, діти ставали сміливішими

й винахідливішими, то й починали кричати, свистіти, виписати одне одного з галасом і сміхом на головну вулицю, перед слона.

І жінки та дівчата, ховаючись за решітками, з вікон і балконів розглядали Філа, прибраного в червоні шати, в супроводі виряджених нахабних візирових слуг. Зіб'ються по три-чотири біля решітки, шепочуть, вигадують різне про незвичайну тварину, лоскочуть одна одну і притишено хихикають. Матері й свекрухи забороняли вагітним жінкам підходити до вікна, щоб, бува, дитина, яку посять, ошіся не була подібною до того чудовиська.

Найгірше було базарного дня. Коні, корови, дрібна худоба мало ніг не ламали зі страху. Жінки з навколишніх сіл у білих довгих сукнях та білих, гарно пов'язаних на голові хустках, хрестячись і зойкаючи з ляку та збудження, великими стрибками тікали в бічні вулиці.

А серед тої метушні урочисто проходить Філ і так погойднується та звивається, а слуги біля нього тупцюють та підстрибують ві сміхом і вигуками, і настільки все це нове та незвичайне, що часом здається, ніби все рухається під звуки якоїсь нечутної, дивної музики, ніби слонову прогулянку супроводять не дзвіночки і сміх, не гукання слуг та циганчат, а бубни, цимбали, інструменти невідомої форми й походження.

Філ ступав своїми важкими, проте сильними ногами, перекидаючи в легкому, спокійному ритмі тятар з однієї на другу, як усяка молода істота, що має сил набагато більше, ніж треба їй, аби підтримувати й переміщати своє тіло,— отож цей надлишок виливається в бешкет і гру.

Філ уже обвикся на ринку і з кожним днем виявляв усе більше збиточності, усе більше завзяття й кмітливості у здійсненні своїх намірів, яких ніхто не міг ні

вгадати, ні завбачити, стільки в них було диявольської підступності і майже людського єхидства,— принаймні на думку збуреного і ображеного ринку. То перекине якомусь бідакові кошика, повного раних слив, то замахнеться хоботом і повалить усі вила й граблі, що селянин їх виставив попід стіну на продаж. Люди уникали його як стихійного лиха, тамуючи гнів і зносячи збитки. Тільки одного разу пиріжник Вейсил був спробував боронитися. Філ протягнув хобота до його круглої таці з тістечками, але Вейсил виявився спритнішим і замахнувся дерев'яною покришкою, щоб відігнати тварину; слон і справді відвів хобота, але тоді Філфіл, жиливий, здоровий і довгорукий, як мавпа, підбіг до Вейсила і затопив йому такого ляща, якого Травник ще не пам'ятав. Коли пиріжник прийшов до тями, Філ із супроводом був далеченько, а довкола стояли люди, які відливали його водою. На обличчі в нього чітко відбилися чотири широкі смуги і закривавлений знак від перся, якого Філфіл носив на середньому пальці. Усі були тої думки, що пиріжникові ще поталанило, бо все це — ніщо порівняно з тим, що могло спіткати його.

Взагалі, Філів почет дався людям більше взнаки, ніж сам Філ, нерозумне створіння з чужих країв. Передусім це головний сторож і доглядач слона — той Філфіл, що й справжнього імені його ніхто не знав, довгорукий і з нелюдським обличчям. Потім два солдати — як поводити, а дуже часто приєднувався знічев'я ще хтось із візирівих людей, щоб мати втіху від людського страху й метушні на ринку, від загального переполоху, кумедних сцен та сміху, викликаного ними. Добре й оддавна знають люди той сказ підпанків, де нема закону й хазяїна, бо ще старі травничани говорили: погано — лихі пани, а ще гірше — їхні слуги й блюдолизи.

Через те слона ніхто не вгамовував, а навпаки, всі дражнили й під'юджували.

Нероби й циганчата з самісінького ранку чекали Філової прогулянки, щоб потішитися витівками та прикрощами, які мали статися. І вони не помилялись. Якось слон зупинився, потоптався на місці, ніби роздумував, а потім підійшов до крамниці Авдаги Златаревича, дрібного, але шанованого всіма торговця (а сам він цінував себе ще вище!), підійшов, притисся клубом до дерев'яного стовпа, на який спиралася передня частина крамниці, і став довго й напористо чухатися. Авдага сховався за двері, що вели до складу — кам'яної частини крамниці, поводити ж стоять і чекають, доки Філудовольниться, люди сміються, а дерев'яна будівля хитається й тріщить.

Наступного дня Авдага, не чекаючи, доки Філ підійде до його крамниці, загодя, роздратований і сердитий, сховався до складу, а слон знову попростував до його крамниці, так само підступився до стовпа, але не чухався, тільки, трохи розставивши задні ноги, шумно й щедро налив калюжу перед самим порогом. Потім стрепенувся, пограв м'язами на спині, ворухнув задоволено вухами й рушив далі своєю урочистою, неспішною ходю.

Циганчата, що тримаються кроків десять за слонем, регочуться й перекидаються жартами, а супровідники поплескують його по стегнах.

Бували дні, коли Філ проходив ринком і нічого незвичайного не траплялося, а бувало, його й зовсім не водили туди, але люди вже так звикли до тих видовищ та Філових витівок, що коли їх не було, то вигадували самі.

Серед нероб, котрі щоденно виглядають слона, точиться розмова.

— Не було вчора Філа,— каже хтось.

— Тут не було, а знаєте, що сталося в Циганському передмісті? — відказує такий собі Каришик, п'яничка й базікало.

— Та що? — вигукують двоє в один голос, забувши в цю мить, що то найбільший брехун на весь Травник та його околиці.

— Викидня циганка народила, коли Філа побачила, от що.

— Ет, таке вигадуєш!

— Вигадую чи не вигадую — а так є! Вийшла жінка на восьмому місяці сполоснути цєбрика і тільки замахнулася, щоб вихлюпнути воду, коли їй щось надало глянути на вулицю, а звідти суне Філ, просто на неї. Вона випустила цєбрика та як крикне: «О-ох!» і впала мов нежива. Відразу й полилося з-під неї. Внесли до хати і її, і семимісячного викидня-хлопчика. І досі вона не може прийти до тями. А дитина жива, здорова, тільки ось німа, ніякого тобі голосу. Онімело зі страху! От воно як, братику!

Тим «От воно як, братику!» закінчувалася кожна Каришикова побрехенька. Це було ніби тавро, ніби марка фірми на всякій його оповідці, на всякій вигадці.

Нероби розходилися й переповідали далі, здебільша забуваючи додати, що чули це від Каришика. А ринок вирує й чекає наступного дня та появи Філа або принаймні нової, правдивої чи вигаданої, оповідки про нього.

Неважко уявити, як при цьому почувалися травницькі крамарі й торговці — найспокійніші й найповажніші купецькі люди в Боснії, серйозні, суворі, самовпевнені і горді своїм купецьким званням, чистотою і тишею свого першого в Боснії міста.

А прикроці з Філом не припинялися, навпаки — частішали, і кінця їм не було видно. Хто може відати,

що діється в тварині, хоч би в тій нашій, боснійській, а тим більше в чужинецькій, приведеній з далекого, невідомого краю? Хто знає, на які муки Філа приречено життя? Але не в звичаях ринку думати про життя та чужі муки,— він мав свої клопоти й свої інтереси. Коли імперія хиталась і тріщала повсюдно, а Боснія, занедбана, в страху і сподіваннях, ледь животіла, коли бегівський стан ходив у жалобі і думав про помету, ринок був зайнятий тільки Філом і в ньому вбачав головного ворога. Ті люди за віруванням й традицією звичайно захищали усіх тварин, навіть шкідливих, годували кішок, собак і голубів, не сміли й комахи вбити. Але тільки не візироваго слона. І ринок готував змову проти нього і ненавидів його, як тільки людина може ненавидіти свого заклятого ворога.

А Філ що не день і тиждень більшав та набирав сили, жвавівшав і ставав неспокійнішим.

Часом нестримно мчав крізь місто достоту так само, як колись, ще сисунцем, гасав африканськими рівнинами крізь буйні цупкі трави, котрі зусібіч шмагали його, збуджуючи в ньому молоду кров і безмежний апетит; гнався, мовби шукав чогось, і, не знаходячи бажаного, перекидав і трощив усе на своєму шляху. Може, Філ тужив, а може, йому хотілось бавитися з рівними собі; у нього почали прорізуватися кутні зуби, через те він зробився неспокійним і відчував неперекорне бажання кусати, гризти все, що попадало на очі, а ринкові у його вчинках ввижався Джелаліїн дух і сотні диявольських замислів.

Часом біг сумирно й весело, не дивлячись ні на кого і не чіпаючи нічого, мовбито біг до табунця молодих слоненят, грайливо вдаряючи себе хоботом по голові. А то зупинявся посеред торговиці і стояв без руху, тужливо похнюпивши хобота й склепивши повіки з рідкими, світлими, щетинистими віями по кутках

очей, ніби чекав чогось, і видавався самотнім, безпомічним. Але й тоді крамарі не переставали єхидно лихословити.

— Знаєш, кого мені нагадує той Філ? — питає ювелір свого сусіду.

— ?!

— Візир. Викапаний! — запевнює ювелір, хоча ніколи й очей не смів звести, якщо візир проїжджав повз його крамницю. А сусіда, навіть не глянувши на тварину, погоджується, що й це можливо, і тільки сплюне, шепочучи щось гидке і про візира, і про Філову матір.

Такою була їхня ненависть! А коли ненависть ринку обере собі жертву, вона вже не облишить її, а зосереджуватиметься на ній, охоплюватиме зусібч, доки з часом спотворить її образ та сутність, переросте її і стане самоціллю. Тоді жертва відсувається на друге місце, зостається лише назва від неї, а ненависть विकристалізується, зростає сама із себе, за своїми законами й потребами і постає могутньою, винахідливою й гордою, мовби якась любов навпаки; у всьому знаходить нову поживу й спонуку, сама створює приводи для ще більшої ненависті. А вже кого ринок зненавидить раз, глибоко й запекло, той рано чи пізно мусить упасти під невидимим, але невблаганним і підступним тягарем тої пенависті. Йому немає порятунку, хіба що сам доценту зруйнує той ринок і до ноги винищить купецьких людей.

Їхня ненависть була сліпа й глуха, проте не німа. Доки на ринку, то не багато говорять, бо Джелалія це Джелалія, але ввечері, тільки зберуться на кутках, розв'язують язика і дають волю уяві. Та й пора сприятлива для цього. Осінь у розпалі. Ночі ще теплі. На померхломому небі низько мерехтять зірки, які раз за разом зриваються, а коли пролітають небосхилом,

то здається, ніби сколихують його, мов полотняний намет.

На крутоярах палають багаття. Варять повидло з останніх слив. Коло вогнищ рухаються або сидять люди — щось роблять, гомонять. І всюди жарти, розповіді, овочі, горіхи, тютюновий дим і майже скрізь — ракія. І ніде немає такого багаття чи гурту людей, де б не заходила мова про візира та його Філа, хоча ніхто не називає їх.

— Допекло!

Цим майже ритуальним словом починалася більшість таких розмов. Не раз вимовляли його травничани протягом років і століть. Не одному поколінню допікало й допекло і то не раз на віку. Важко безпохибно визначити, коли якесь лихо і справді переповнює чашу і коли те слово вимовляється з цілковитою підставою. Воно є ніби глибоким зітханням чи тихим зойком крізь зуби і, отже, для того, хто промовляє його, щире, невдаване.

Щоправда, біля різних багать по-різному обговорюють і зважують ту саму біду. В цілому вони поділяються на три категорії. Перша — це ті багаття, де сидять парубки, які говорять переважно про дівчат і любовні справи, та ще про танці або подвиги в шинках. Друга — це ті, де збираються купецькі люди, але «тонкі», тобто дрібні торговці й ремісники. Третя — де сидять міцні газди, дукачі, ділові люди, із знатних родів.

Коло одного з таких багать першої категорії сиділо двоє. Господар Шечерагич і його гість Глухбегович. Господареві нема ще й двадцяти років, він горбатий, хворобливий і самітницької вдачі, а гість, його одноліток, високий, але сильний і ставний хлопець з серйозними синіми очима, над якими сходяться рівні тонкі брови, ніби два металеві шпичаки, трохи зігнуті й загострені з обох кінців. В усьому різні, юнаки, проте,

були нерозлучними друзями і часто сходилися на самоті, щоб удвох поговорити про все, що захоплює або тривожить людей їхнього віку.

Сьогодні п'ятниця. Їхні товариші розбрелися по міських околицях, щоб крізь паркани або напіввідхилені ворота перешіптуватися з дівчатами.

Біля казана з киплячим варивом пораються дівчата-підлітки й слуга, який підмішує його, а тим часом обидва юнаки, покурюючи, стиха ведуть розмову.

Вступившись у вогонь і весь поринувши в свої думки, горбань озивається до приятеля, що сидить поруч:

— Ні про що інше й мови нема, тільки про візира та його Філа.

— Бо допекло людям.

— Остогидло вже слухати завжди те саме: візир — Філ, Філ — візир. Так подумаю, і мені стає навіть жаль того створіння. Що воно винне? Адже його зловили десь там, за морем, зв'язали, продали, а візир притяг, щоб тут, на чужині, нудилося, мучилося саме-самісіньке. А потім ще таке подумую: і візир приїхав сюди не своєю охотою, і його хтось послав, не питаючи, хоче він чи ні. Та й той, хто послав його, мусив когось послати, щоб наводив лад і правив у Боснії. І ото, здається мені, один одного турляє, і кожен іде не туди, де б хотів бути, а туди, куди йому не любо і де його не люблять,— усе з якогось примусу, з чужої волі.

Глухбегович перебиває його:

— Ну, ти вже перегинаєш, брате! Це не годиться. Доки розберешся, хто кого послав, він тим часом тобі на голову сяде. Тому: не розмірковуй, а боронися, бий того, хто найближче і кого можеш.

— Ех,— зітхає горбань,— якщо кожен битиме того, хто йому на заваді і до кого найлегше дістати, то краю тому не буде, цілий світ втягнеться в ту бійку.

— І нехай собі! А мені що до всього світу?

Шечерагич мовчить, тільки ще глибше поринає в свої думки і ще невідривніше втуплюється у вогонь.

Звичайно, з тієї розмови ніяких наслідків ні для міста, ні для Філа не було, та й бути не могло, бо ж балачки, як відомо, діла не люблять.

Біля сусіднього багаття вже інші люди й інша мова. Тут справжні сходи́ни. Чоловік десять з ринку, але тих «тонких», тягнуть ракію — одні розохочено, мовчки, другі обережно, відмагаючись. Точиться розмова; вона дедалі пожвавлюється, переростає у жарти, уїдливі кпини, врочисті промови, нескінченні самовихваляння і заплутані брехні, в короткі, блискавичні істини. Ракія розбухує в людях незнані почуття, надихає їх на неймовірні вигадки, підказує нові слова і розгортає сміливі плани, які тут, між веселим вогнем і нічною темінню, що огорнула сонних, притихлих людей, видаються очевидними й легко здійсненними.

— Слово честі, друзі, мені вже щоки палають від сорому через того візирогого підсвинка, — ганьба і мені, і всьому людові. І світ мені немилий! — скаржиться тихо й гірко Авдага Златаревич.

І відразу ж спалахує притишена, але жвава суперечка, в якій кожен забирає слово і кожен по-своєму, залежно від вдачі, майнового стану і градусів, що йому нагнала ракія, виливає свій біль. Скоро співрозмовники поділилися на два табори. Перші войовничо настроєні, безкомпромісні, сміливі в словах і вимагають крайніх заходів; другі поміркованіші, стримані в мові і надають перевагу обхідним шляхам та засобам, якими без шуму й крику, хоча й повільніше, зате певніше можна досягти мети.

Якийсь миршавенький крамар, рудий, кощавий, сердитий, різкий чоловічок із настобурченими короткими вусами, пристає на все і не знає, де подіти себе від того страмовиська, яке ото мусять вони зносити в

уському і скрізь. Він кобенить і Травник, і того, хто вигадав його. «Запалити б,— каже,— щоб і миша не вишмигнула». Кляту Боснію лає на всі заставки. «Вона тільки тим і славна,— каже він, червоніючи від гніву,— що по ній топчуться хто хоче; досі ще слона бракувало, і ось нате — дивіться, хто не бачив. Ех,— каже,— не витримаю, візьму фузію і, як тільки підійде до моєї крамниці, вліплю йому двадцять драмів¹ олова в лоб, а там хай мене хоч на шматки серед торговиці посічуть».

Лише один хрипкий голос,— його власник прийшов сюди вже напідпитку,— буркнув щось ніби схвальне. Всі інші мовчали. Знали добре, чого варті і той чоловік, і його погрози. Не раз він стріляв тими двадцятьма драмами олова, але всі, у кого ціляв, і по цей день живі-здорові, хліб жують та на сонці гріються. А ще знали вони, що травницькі рушниці не так легко вистрілюють; коли ж і справді б'ють і вбивають — то все це робиться тишком.

Обговорення гриває. Той крамар усе ще погрожує. Погрожують і інші, але не так голосно й рішуче,— переважно пошепки. Висловлюють свої міркування. Багато хто вважає, що треба щось робити, хоча не уявляє, що саме. Інші стоять за повільну, але несхибну тактику: чекати й терпіти.

— Доки будемо чекати! — перебиває один з войовничих.— Щоб Філ виріс і почав удиратися нам до будинків та лякати наших дітей і жінок? Чи знаєте ви, що слон живе більше ста років?

— Можливо, слон і живе стільки,— відказує спокійно літній сивий купець,— але не його хазяїн — не візир.

На це помірковані значуще закивали головами; ва-

¹ Один драм — 2,5 грама.

пальні ж, раптом, згадавши, хто Філів хазяїн, на мить замовкли, і суперечка знову перейшла на шепіт.

Але й біля таких, як це, багать, де так голосно нахвалялися і пошепки ляялись, ніяких серйозних планів чи рішень не визрівало. Тут тільки буяли сміливі задуми, як ринкові позбутися ненависного Філа, котрі надихали хіба що того, хто виголошував їх, та ще інколи слухачів, але вже вранці, при денному світлі, ніхто й не збирався їх здійснювати. Наступного вечора коло багать знову розпалювалась уява і знов починалися теревені. А якщо коли, як виняток, і траплялося, що хтось усе-таки заводив мову про вчорашній задум та його здійснення, то це ніколи не було навсиправжки, і все закінчувалося звичайно якоюсь новою приповідстю. Так виникла й ця оповідка про Аля і Філа.

Був погідний вересневий вечір. Співали ті, хто помішував вариво; розмовляли, хто просто так сидів коло багаття, покурюючи та попиваючи ракію чи каву. А в такий час людині миле кожне слово, вимовлене нею, і любе все, що бачить очима і чого торкається руками. Життя, звичайно, і важке, і невільницьке, і непевне, але про нього можна мріяти досхочу і розповідати мудро, зворушливо, з гумором.

Біля одного з багать особливо гамірно. Навколо Аля Казаза з'юрмилося щось із десятків крамарів — «найтонших», а тому й найвойовничіших.

Альо має на торговиці невеличку, але добру і всім відому крамницю шовкових товарів, у якій сучать шнури, плетуть облямівки, продають шовкові торбинки і пояси. Нинішні Казази походять з колись великої і могутньої, але тепер занепакої родини Шахбеговичів. Силою обставин вони залишилися без землі, зайнялися ремеслом і торгівлею і ось уже понад п'ятдесят років належать до цеху майстрів шовківничої справи. Отож за їхнім ремеслом їх і прозвали Казазами — Шовків-

никами. Вони славляться як добрі люди й досвідчені майстри. Такий і Альо, тільки трохи дивак. Високий, кремезний. Рум'яне обличчя, з карими, насмішкуватими очима, обросле чорною рідкою нерівною бородою. Його мають за великого жартуна, і наївного, і лагідного, і мудрого, і дотепного, який уміє і сміє сказати те, чого інші не наважуються, утяти таке, чого б інші ніколи не вчинили, і в якого не збагнеш, коли він кпить з усіх, а коли дається, щоб інші кепкували з нього; коли жартома каже правду, а коли жартує з того, що інші називають правдою.

Замолоду в армії Сулеймана-паші він воював у Чорногорії, де уславився як хоробрістю, так і своїми дотепами.

Ще не встиг Альо сісти, а вже всі до нього з запитаннями.

— Альо, тут ми сперечалися: що найгірше й найстрашніше, а що найкраще й найприємніше на світі?

— Найгірше — це заночувати серед чорногорських скель у вітряну ніч з одною чотою чорногорців попереду і другою ззаду.

Альо вимовив це швидко, не задумуючись, мов завчене напам'ять, а тоді раптом обірвав мову і прибрав поважного вигляду. Усі напосідають на нього, щоб відповів і на друге запитання, а він довго дивиться на них своїми темними блискучими очима, у яких прозирає впертість і пустотливість, і аж тоді каже тихо:

— Що найприємніше?.. Ти хочеш знати, що найприємніше? Таж про це тільки дурень може питати, а розумна людина й сама знає, що найприємніше. Це всім відомо, про це не питають. Відчепись, бідолахо!

Та після перших невинних жартів розмова зразу ж переходить на Філа. Повсякденні скарги, погрози, нахваляння. Хтось пропонує вибрати п'ятьох людей від торговельного кварталу, які б пішли до візира

й відверто виклали йому все про Філа та його поводитирів.

Маленький хворобливий Тосун-ага, кравець, вихиливши чарку ракії, рішуче видихає (горілчаний дух вимагає гучного слова!):

— Так ось, я перший!

Це тінь від чоловіка, людина з фальшем і не найліпшої слави, і саме тому він такий марнолюбний, аж те марнолюбство у ньому пересилює будь-що, навіть страх. Коли він це вимовляє, то при яскравому світлі багаття здається ще блідішим, виснаженішим і кволішим, майже безживним; і якби в цей час йому стяли голову, не багато втратив би.

— Ну-ну, горопахо! Якщо ти перший, то я бодай третій,— каже крізь сміх Альо.

Інші, теж підшилі, й собі вихоплюються один перед одного:

— І я піду!

— І я!

Довго вони так гороїжилися й перемагались гострими словами. Того вечора розійшлися досить пізно, але з певним планом і урочистими обіцянками, що вранці п'ятеро обранців зустрінуться перед крамницею Тосун-аги, а звідси вирушать до конака і там вимагатимуть доступу до візира; йому вони викладуть усю правду, все, що думає купецький стан і весь народ про Філа та його безсовісних, нахабних поводитирів, і проситимуть, аби звільнив їх від тої осоруги.

Не один тієї ночі прокидався й запитував себе, здригаючись зі страху, чи це правда, що між ракією і балачками він запрягся постати перед Джелаліні очі, чи це тільки бридкий сон.

Коли наступного дня розвиднілося й настала умовлена пора, на призначене місце прибуло тільки троє із п'яти. Двох ніде не могли знайти. А в одного з трьох по дорозі так зарізало в животі, що він мусив звернути за густий живопліт край шляху — і безслідно зник. Залишився Альо та ще Тосун-ага.

Ішли поволі, обидва з одною думкою: доки не пізно, відмовитися від того непевного й безглузкого задуму. Але жоден не хотів перший вимовити це вголос, отож вони простували далі. Так, боячись глянути один на одного, вони підходили до моста на Лашві, що вів у конак. Тосун-ага вже почав відставати, але Альо мав намір зупинитися аж перед самим мостом і звідси, домовившись з Тосун-агою, повернути додому, щоб з дурного розуму головою не накласти. Та раптом із тої задуми його вивели різкі покрики. Двоє з варті на другому кінці моста щось гукали йому. Він спершу подумав, що це його проганяють, і, зрадівши, вже хотів був податися назад, але виявилося, що вони кличуть його до себе, махаючи руками:

— Гей ти!

— Сюди, сюди!

Охорона стояла посилена, мовби чекали кого. Двоє безвусих вартових рушили йому назустріч. Альо змертвів зі страху, але діватися було нікуди, і, коли вже так сталося, пішов до них.

Вони суворо запитали його, куди він іде і чого йому тут треба. Простодушно й спокійно Альо відповів їм, що ось вибрався до Халиловичів по сливи, але дорогою зустрів сусіда, і, слово за словом, заговорилися, що й незчувся, як опинився перед самим конаком. І він засміявся і з себе самого, і з тої своєї неуважності широкою, по-простацькому доброю й наївною

усмішкою. Вартові ще якусь мить підозріло дивилися на нього, а потім старший мовив уже лагідніше:

— Гаразд, іди!

Позбувшись першого страху, Альо оговтався і відчув велику полегкість та дивне бажання порозмовляти з тими добрими хлопцями, пожартувати з небезпекою, яка обминула його.

— Так, так, діти, пильуйте, добре пильуйте! І слухайтеся! Хай бог подовжить віку вашому начальству!

Джелаліїні солдати, запеклі й бувалі душогуби, дивилися на нього з посмішкою на тупих обличчях.

Піднімаючись схилом повз зовнішній мур, яким було обнесено візирові сади, він ще раз оглянувся й усміхнувся до солдатів, які вже й не дивилися в його бік. Водночас швидко зиркнув на протилежний берег Лашви — Тосун-аги й слід прохолов, ніби він учора й не заприсягався.

Коли розмитою дорогою, затиснутою огорожами, вибрався на пагорб, нагледів малу галявинку під високою, вже обтрушеною грушею, на якій шелестіло тільки посохле листя. Тут сів, витяг тютюн і закурив.

Під ним унизу губився невидимий конак разом з правим берегом Лашви, а Травник видавався безладною купою чорних і сірих дахів, над якими тягнулися вгору сипі й білуваті димки, зливалися по два три в один, розпливалися, змазувались і танули в небі.

Тільки коли вдихнув дим від цигарки і трохи заспокоївся, нараз зрозумів, як його підло одурили вранці й зреклися і що з ним зробив ринок, випхнувши на страшну дорогу, щоб він сам, недосвідчений, виступив проти того, що йому, зрештою, менше, ніж будь-кому, заважає, і боронив те, що вони самі не годні боронити.

З того підвищення у дивній скісній перспективі він зараз ніби новими очима дивився на своє рідне місто.

Скільки років він не покидав у такий час своєї крамниці, не був у цій стороні і не підіймався на таку висоту. Ця місцевість видається йому мовби чужа й невідома, а думки безперестану снуються в голові такі нові й незвичні, такі ваговиті, що відсувають усе інше, і час плине швидко й непомітно. Занурений у них, він просидів на цьому пагорбі обід і все пообіддя. Хто б міг сказати, які думки роїлися того погідного вересневого дня у тій казаській голові, у якій звичайно жарт і серйозні речі мінялися, наче припливи й відпливи, безслідно витісняючи одне одного? Він думав безупинно й багато, як ніколи досі, про все й усіляке: про те, що сьогодні сталося, про слона, про ринок, про Боснію і турецьке царство, про владу й народ, про життя взагалі. Ця голова не звикла до проникливого й правильного мислення, але зараз, на цьому місці, і в його мозку зблиснув промінчик — слабке і короткочасне усвідомлення того, де і в якому краї та державі живе він, Альо, і тисячі таких, як він, трохи дурніших і трохи розумніших, мало багатших і багато бідніших; живуть вони життям нужденним і жалюгідним, проте його нестямно люблять і дорого оплачують, а якщо подумати гаразд, то не варте воно того, брате, не варте. І всі ті думки зводяться в його голові до одного: немає в людей ні мужності, ні серця.

Полохлива ця клята людська порода, — знову й знову впевнювався Альо, — полохлива, і тому слабка. Кожен на цій торговиці більш або менш полохливий, але має сотні різних способів маскувати свою полохливість, виправдовувати її перед собою і перед іншими. А не треба людині бути такою, ні! Треба, щоб вона була горда й смілива, щоб не дозволила нікому навіть глянути криво на себе. Бо якщо бодай раз стерпить хоча б найменшу кривду й не спалахне (не спалахне, бо не має вогню в собі!), тоді пропаща вона, тоштатиметься

по ній усяк — не тільки султан і візир, а й візиріві слуги, і слони, і будь-яка тварюка, аж до гниди! Нічого не буде з тої Боснії, доки в ній порядкуватиме Джелалудін, — сьогодні Джелалудін, а завтра казна-хто інший, ще гірший і потворніший. Треба вдарити цією поганню об землю, випростатись і не дозволити нікому збиткуватися над тобою. Нікому! Але як? Хіба щось зробиш в тим ринком, де й п'ятьох не знайдеш, хто б сказав правдиве, непідлабузницьке слово візиріві в очі? Нічим, нічим не зарадиш! У нас так уже здавна ведеться: хто сміливий і гордий, той швидко й легко втрачає хліб і волю, майно і життя, а той, хто гне голову і віддається страхові, настільки втрачає самого себе, настільки страх його переїдає, що його життя гроша щербатого не варте. А кому судилося жити за Джелалії, той мусть вибирати одне з двох, якщо може. А хто може? Ось він, що так гарно розмірковує, — що він може сказати про себе? Завжди вирізнявся відвагою і хвалився, що його сміливості вистачить на трьох, на десятьох, на половину Травника, причому хоробру половину. Хвалили його й інші. То й що з того? Вчора ввечері, біля багаття, був сміливий і зараз, як йому здається, не менше, але де ділася та його сміливість, коли розмовляв із вартою, коли нічого не лишилося в ньому, крім дурного страху, і ледве ноги винесли його на гору? Хіба без тих чотирьох страхопудів-ефенді правда перестала бути правдою, а справедливе — справедливим? Ні, ні, і Травник, і ринок не мають ні крові в жилах, ні сили в руках, а трохи того духу, що зосталося в них, витрачають на жарти й глузи та хитрощі, як би переважити сусіда, ошукати селянина, з одного гроша зробити два. Через те вони так і живуть (ніби живуть!), через те їхнє життя нічого не варте, анічогісінько.

Довго Альо перебирав такі та й інші незвичайні

думки, і жодної з них не доводив до кінця, і з кожною заходив у безвихідь.

Прокинувся від задуми, пробуджений дзеленчанням дзвіночків на худобі, яку пастухи гнали повз гору до міста. В сутінках поволі рушив додому. І що нижче спускався з пагорба, то більше влягалися в ньому ті нові, нерозплутані думки з гірської галявини, і він знову ставав колишнім Алем, людиною з ринку, що любить пожартувати й насміятися, а з кожним кроком зростало в ньому бажання поквитатися з усіма крамарями і за їхні пусті похвалання та велике боягузтво пошити їх в дурні, як заслуговують. Від тої думки його обличчя знову розтягнулося в збиточній усмішці. Вибираючи глухі завулки, щоб непоміченим прийти додому, він збуджено обдумував, як помститися всім і добряче покпити з них.

Вдома жінка й діти зустріли його зі сльозами радості, які бувають після напруженого довгого чекання. Він добре повечеряв, ще краще виспався, і вже наступного дня, коли вийшов з дому, у його голові не восталося й сліду від учорашніх неспокійних думок, зате мав готову, до найменших подробиць змірковану розповідь про свої відвідини конака й зустріч з вівром.

Коли торговці вчора повідчиняли свої крамниці, то відразу помітили, що Казазова замкнута. Невдовзі стало відомо, що Тосун-ага повернувся ні живий ні мертвий і що Альо зник у конаку між вартовими. Стурбовані, одні крізь двері потай зиркали на Алеву крамницю, інші посиляли учнів-хлопчаків подивитися, але ті приносили усе ту саму звістку: крамниця Аля Казаза, як і перше, зачинена.

Так у тривозі минув день. А коли ото вранці він прийшов здоровий, веселий і відчинив, як завжди, свою крамницю та заходився спокійно з кутка в куток

сукати нитку з повісма жовтого шовку, крамарі полегшено зіткнули. І якщо вчора вони були вкрай занепокоєні за Алеву долю (а отже, й за свою), то тепер, сердиті на себе за свій учорашній страх, махали байдуже рукою і запевнювали: мовляв, знали, що все кінчиться добре, бо дурні голови міцно тримаються на в'язах. Дехто з цікавих, кому нічого було робити, вже проходжувався перед Алевою крамницею. А він з кожним весело перемовлявся словами, але, крім незлобиво-хитрої усмішки, ніхто з них нічого так і не домігся. І так всенький день. Ринок знемагав од цікавості, але Альо наче затявся мовчати. Тільки надвечір він розповів одному ремісникові сусідові тихенько і під секретом свою оповідку про вчорашній день.

— Тобі скажу,— шепотів Альо,— бо знаю, що ти — нікому. Признаюся відверто, не легко мені було, коли варта схопила мене і я побачив, що Тосун-ага дав ногам знати,— та куди дітися. Вдаю, буцімто йду у своїй справі і хочу пройти вверх по Вилениці до Халиловичів, але хіба їх одуриш. Знаємо, кажуть, у конак ішли, то ось масш — конак відчинений перед тобою. І повели мене в конак, та через одне подвір'я, через друге, та в якусь велику темву залу. Розглядаюся довкола — багато б дав, щоб сюди не потрапляти. Тут мене залишили самого. Чекаю, чекаю; всілякі думки в голову лізуть, і вже починаю думати, чи доведеться коли свою хату побачити. В залі двоє чи троє дверей, усі замкнуті; в одних крізь шпарку пробивається світло, ніби від сонця. Підступив я до них навшпиньки, зігнувся, щоб заглянути; ще й ока не приставив, а вони відчинилися, і я, як був, так і бухнувся в якусь велику та світлу кімнату. Коли підвівся — от є на що подивитися! Розкішні килими і все, що треба. У кімнаті пахне амброю. Спереду двоє чоловіків у кунтушах з тонкого сукна, при важкій зброї, а між ними, трохи далі, сам

Джелалудін-паша. Я впізнав його відразу. Він запитує мене про щось, а я геть розгубився: слухаю і не чую. Знову мене запитує: хто я і чого хочу, а голос у нього як шовк. Почав я щось белькотіти наче не своїм язиком: ми-от домовилися про Філа і прийшли-от, щоб просити.

— Хто ще з тобою? — запитує мене візир тим же голосом, мов говорить звідкись здалеку, і в очі мені дивиться.

Здерев'янів я, кров у жилах похолола. Озирнувся, шукаю позад себе бодай того здохляка Тосуна і знаю ж: нема нікого, всі втекли, покинули мене на цьому страшному місці, тож мені самому тепер і відповідати. Ех, тут у мені щось ніби перевернулося. Випростався я, повернувся обличчям до візира, похилив голову, приклав руку до грудей (мовби віддавна готувався до того) і почав без запинок:

— Мене, найясніший пашо, послали від імені всього торговельного кварталу не турбувати тебе (хто б таке й подумав!), а просити писаря-ефенді, отже, чи не передав би він тобі наше бажання і нашу просьбу: цей твій слон, отже, гордість і окраса нашого міста, і наш торговельний квартал був би щасливий, якби ти ще одного такого придбав, щоб ми могли пишатися перед усією Боснією, та й щоб тваринка не була такою самотньою і без своєї пари, отже. А ми вже так слона полюбили, що й своєї худобини так не любимо. От, через те мене й послали, щоб я тобі сказав і просив тебе від імені всього торговельного кварталу, а ти сам знаєш, що робити і як робити. Тільки, якщо йдеться про нас, купецьких людей, то і три, і... чотири таких нам не затяжать. І не вір, коли почуєш якусь іншу мову, бо таке можуть казати тільки брехуни й негідники, з якими ми, люди з торговельного кварталу, нічого спільного не маємо і мати не хочемо. І прости

мені, що, хоч і не з власної волі, постав перед твоєю вельможністю!

Отак говорю, і сам не знаю, звідки воно береться в мене. Коли скінчив, упав долілиць і поцілував візиріві краєчок одежі й руку, а він сказав щось одному із свого почту, але я не розчув, і кудись зник. Та, мабуть, щось добре сказав, бо мене ті двоє шанобливо випровадили в темну залу, а звідти на подвір'я. Бачу: зібралось все товариство візирове, чоловік десять-дванадцять, всміхаються мені і вітаються, ніби я щонайменше кадія. Підійшли до мене двоє і дали мені в одну руку око доброго тютюну, а в другу — торбу, повну пиріжків та печива, і провели аж до брами, як молоду.

Ех брате, коли я побачив міст і Лашву, мовби знову на світ народився.

Отак я й виніс свою голову цілою. А якби вчинив, як ринок того бажав, то не бачив би ти мене сьогодні і сонце не гріло б мене. Тільки, прошу тебе, нікому ні слова про це, нізащо... Бо знаєш, як воно.

— Таж знаю, будь певен. А як ти гадаєш, чи й справді візир придбає собі ще одного слона?

Альо стенив плечима й розвів руками.

— Ах!.. Бог єдиний знає, і хай ринок собі клопочеться тим, бо я після всього, що сталося, вже не хочу мати справи ні з візирами, ні зі слонами.

— Ху! — здригається сусід і намагається будь-що витягти з Аля принаймні слово-друте, але той тільки всміхається й затято мовчить.

Коли Альо отак скінчив свою оповідку й попрощався із співрозмовником, він знав, що це — те саме, якби вирядив оповісника у торговельний квартал. І справді, до вечора не лишилося жодної крамниці, де б до найменших подробиць не знали оповідки про те, як Альо був у конаку.

У ці осінні дні по крамницях і коло багать часто

повторювано Алеву оповідку. Одні його шпетили як пришепелуватого й підступного чоловіка, що поглимився з усього ринку; другі виправдовували його і осуджували тих, хто заварив цю кашу і в останню мить полишив людину напризволяще; треті ображено мовчали, переконані, що інакше й бути не могло, коли якісь там кравці та шовкарі беруться до таких справ і йдуть зі скаргами до візира; четверті спантеличено відмахувалися, не знаючи, що й думати. Але Казазова приповідь швидко ширилася і, переходячи з уст в уста, поволі змінювала і свою форму, і зміст. А сам Альоані слова на це — ні чорне, ні біле, ні так, ні сяк; навіть коли підсяде увечері до багаття, то на всі запитання тільки посміюється, гладить бороду й каже:

— Ринок мені добру науку дав, дякую за це, ось так!

І кланяється низько, прикладаючи руку до грудей.

А люди злостяться, маючи його за блазня, з яким не можна поважно говорити, і кажуть про це навіть уголос — за його відсутності.

Існує і третя категорія багать. Їх найменше, коло них сидять такі ж люди, але настрої тут інший. Це «перші люди» з торговельного кварталу, переважно літні, сиві, врівноважені і всі без винятку багаті. Тут немає ракії, ні сміху, ні веселого гамору, а панує стримана розмова, у якій тривалі мовчанки, багатозначні погляди й беззвучні порухи губ промовляють більше, набагато більше, ніж слова.

І між ними постійно заходиться про Філа, але все в якихось загальних висловах і незлобливих словах, які самі по собі нічого не значать і яким тільки ці погляди й вирази облич надають справжнього змісту, бо ті знаки — друга і справжня мова найперших людей купецького стану. Проте саме коло тих багать,— без крику й гучних слів, без похвальби й присягань,— вирішувалося, як ринкові боронитися од Філа або як

його позбутися раз і назавжди. Тільки тут, між старих і багатих торговців, міг визріти здійснений план, якщо такий був можливий. Бо для цього потрібні були хитрощі, а хитрощі — супутник багатства, вони передують йому і супроводять його довіку.

IV

Отак люди ринку біля багать по закутках і садках жартували, вигадували різні історії, пошепки або вголос проклинали Філа і того, хто його привів, мріяли, сердилися та скаржились і водночас мовчки виношували підступні плани.

Ніде клятви й нарікання, перешепти й заміри не лишаються надовго тільки словами, а тим більше в Боснії. Якийсь час усе це здається пустопорожнім і даремним; слова та слова і беспорядні помаху рукою та вигравання м'язів на щелепах від зціплених зубів. І все-таки одного дня, — ніхто не знає коли, чому і як, — усе це згущується, набуває форми і стає ділом. Діти або молоді, легкодумні люди, як правило, перші знаходять у собі сили й спритності, щоб здійснити немічні погрози старших.

Коли стали досягати горіхи, виявилось, що Філ їх дуже любить. Він трусив дерево, і вони, падаючи на землю, вилускавали з висохлої потрісканої темно-зеленої шкірки, а слон брав їх хоботом, розкушував великим невидимим ротом, спритно випльовував тверду шкаралупу разом зі слиною, розжовував і задоволено ковтав молочне ядро.

Діти кидали перед Філом горіхи, і він їх старанно вибирав, смішно повертаючи велику голову на короткій шиї. І тоді комусь із дітей сяйнула в голові незвичайна думка. Воно розколело горіх надвоє, витягло половинку ядра, а натомість упхнуло живу бджолу.

Потім зліпило шкаралупу, так що горіх видавався ніби цілий, і кинуло перед Філом. Слон розлуцив у роті горіха і відразу ж закрутив головою, видаючи дивні звуки і вириваючись із рук поводитирів. Тільки коли допався до Лашви й став пожадливо пити холодну воду, трохи заспокоївся. Сторожі гадали, що його вкусив якийсь гедзь.

Цей дотешний, жорстокий і водночас наївний засіб виявився для слов'ячого рота ненадійним і слабким. У більшості випадків Філ розчавлював і горіха, і бджолу і все те ковтав, не кліпнувши оком. Але це був лише початок. Пойняті спільною несправедливістю, люди стають наполегливими, підступними й вигадливими.

До дитячих витівок обережно й непомітно прилучилися дорослі. Тепер по завулках перед Філом почали кидати яблука, і то не абиякі, а гарні великі папірівки й ранети і так, щоб у поводитирів не виникло ніякої підозри. А тим часом у деяких яблуках вирізували затичку, вибирали середину, насипали туди товченого скла з миш'яком і знову затикали яблуко, що й непомітно було. Скло товкли на дрібний порошок, а миш'яку додавали небагато. З рундуків і кризь зачинені вікна люди стежили за Філом, чекаючи, як діятиме та отрута, про яку їм сказано, що вона повільна, зате певна і навіть слона подужає. Але тут травничани змогли переконатися, як важко струїти слона, що зносить будь-яку трутизну. Філ, якого вперто й марно годували отрутою, ще довго викидав свої коники на травницькому ринку. І все-таки, коли настала зима, він почав слабнути, у нього з'явилися різні розлади шлунка. Спочатку заборонили давати йому будь-що їсти, а потім і зовсім перестали його водити через ринок. Виводили його ненадовго на схилки побіля конака. Тут Філ трохи оживав. Обережно й урочисто ступав неглибоким снігом, мацав його хоботом, підносив до рота

і потім сердито кидав угору. Але й ті прогулянки ставали щораз коротші, бо Філ сам повертався до свого хліва. Тут він лежав на соломі, тихо стогнучи і вимагаючи з кожним днем більше води.

Доки Філ отак слабував, ринок намагався всіма можливими способами вивідати, що і як з ним. Що робиться в конаку, не багато визнаєш, але за великі гроші довідалися від певної людини, що, по-перше, «Філ цілими днями лежить і з нього тече і спереду, і ззаду»; по-друге, прислуга в конаку вже сперечається про те, скільки коштує слоняча шкура, одні запевняють, що тисячу грошів, другі сумніваються, треті погоджуються з цим, але додають, що виправляти її треба цілий рік. Для ринку, який з природи має бистрий розум, цього було досить. За таку звістку вони заплатили, чого вона варта, і стали мовчки чекати, обмінюючись між собою короткими німими поглядами, які багато значать. І не довго чекали. Одного дня торговицею пронеслася чутка, що Філа нема.

— Філ здох.

Скільки б ви не дошукувалися, ніколи не дізнаєтеся, хто перший вимовив ці слова. Кажучи «вимовив», я побоююся, що ви зразу ж уявите собі якусь голосну жваву розмову, майже переможні поклики. Таке припустити — значить зовсім не знати цього міста. Тут ніколи так не розмовляли, а тим більше за часів Джелалії і Філа. Травничани й не можуть так говорити. Того вони просто не вміють. Народжені й вирості в сирості та на протягах у цьому гірському місті, в якому завжди, скільки пам'ятати, сидить візир зі своєю силою і почтом, змушені жити в страхові, причина і назва якого змінюються, але який зостається завжди тим самим, вони твердо тримаються усіх вироблених ринком умовностей, котрі ніколи не вмирають, хоча й виникають нові. А якщо й трапляється, що в їхніх

грудях зрине якась почуття переможної радості, то воно підніметься до певної висоти, в деякого навіть до горла, а тоді вертається туди, звідки вийшло, щоб улягтися назавжди поряд з стількома радостями, болями й протестами, які так само колись піднімалися і, невисловлені та непочуті, лягли в ту саму домовину.

Отже, якраз таким голосом хтось десь прошепотів ці слова, і вони, як невидима вода з незнаного джерела, яка відчувається лиш по дзюрчанню, потекли торговицею, від горла до горла, з уст в уста; так «прогримів» голос і так його ті ніколи не викашляльні боснійські горла і завжди ледве розтулені уста пронесли крізь усе місто.

— Філ здох!

— Здох?

— Здох, здох!

Ось саме так — шелесне те слово, мов крапля води на розпечену бляху, і кожен знає вже і не питає нічого, і не обзивається більше. Одне лихо вже пішло в землю.

Але доки на ринку гадали, де закопають Філа, і водночас з острахом чекали, що ж тепер робитиме візир, здибалася інша людина, певніша від тої певної, яка за набагато меншу плату продала травницькому ринкові іншу звістку, цього разу правдиву, — що Філ живий. Кілька днів тому слон справді вже здихав, але тоді один з візирівих людей почав лікувати його якоюсь сумішшю з лісової м'яти, висівок та олії. Тепер тварина чувається краще, встає на ноги. Для прислуги й чиновників у конаку радість, бо досі вони вмирили разом зі слоном, боячись візирового гніву. Це те, що передала невидима людина, чия правда була дешевша за брехню.

І ринкові може прилучитися, що його обдурять.

Неприємна звістка облетіла місто так само блиска-

вично, як і та, перша, але без слів і перешептів. Гляне один на одного, та й опустить очі, і трохи скривиться.

— Живий? — запитує дехто з молодших і менш досвідчених крамарів, прикро здивований, а той і не відповідає йому, тільки махне безрадісно й нетерпляче рукою та відверне голову.

І справді: слон був живий. Десь на початку березня Філа перший раз вивели з просторого хліва. Ринок спеціально послав миршавого й сумирного на вигляд, але певного й бистрого розумом чоловіка, щоб той побачив і оцінив становище. І він справді побачив. Філ помітно підупав, голова йому поменшала, загострилася, під шкірою відстовбурчилися кості, очі позападали і тому здавалися більшими, і взагалі шкіра на ньому звисала, наче чужий, надто широкий одяг, рідка шерсть зробилася ще рідшою і місцями стала сіро-жовтуватою. Слуги догідливо метушилися коло нього, а він мовби й не помічав їх, тільки повертався спиною проти сонця, яке вже почало пригрівати, і безперестанку водив поволі головою направо-наліво, обнюхуючи блідожовту траву між рідкими латками снігу.

З кожним весняним днем Філові прогулянки довшали. Він повільно, але видимо поправлявся. Розчарований ринок з острахом і подвійною ненавистю чекав дня, коли Філ зовсім видужає і знову почнуться його походи крізь торговицю з казна-якими ще новими вибриками й кашостями.

Візирові слуги, особливо той мулат, що доглядав за Філом, були впевнені, що люди з ринку планомірно й підступно труїли його; тому тепер водять слона з переможним виглядом і хижо зиркають довколо себе, виношуючи помсту. Ще взимку, коли Філ хворів, вони намовляли візира покарати ринок, — зі страху, щоб не розправився з ними. Але візирові не до того. Його думки з якогось часу зайняті іншим: йдеться не про

Філове, а про його власне життя. Він вдовольнив свою непереможну жадобу володарювати, судити, карати і страчувати: і якби заплутані справи у Боснії та всій тодішній Турецькій імперії можна було владновувати тільки силою, кров'ю й залякуванням, то він міг би гордитися успіхом, але для їхнього залагодження потрібно було значно більше, а того бракувало турецькій державі і тим паче не могли його дати такі, як Джелалудін. А коли насильство виявиться безсилим і неспроможним розв'язати поставлені завдання, воно обертається проти самих насильників. Так споконвіку було в Туреччині, а тим більше тепер, 1820 року, коли імперія дихає на третину легень, а нападають на неї звідусіль — і ззовні, і зсередини. Так і з Джелалією. Він з тієї категорії насильників, що можуть бути тільки катами і більш нічим, через те їх можна використати лише один раз, а якщо цей удар не досягне мети, вони самі гинуть від нього.

Цього Джелалія раніше не знав, та й тепер воно йому уявляється не зовсім виразно, але було зрозуміло, що його удар не знищив бегівського стану, ані приборкав Боснії і що він сам після свого удару не знає, що робити і як далі вести справу, для якої голої сили виявилось замало. Треба було шукати нових способів і нового візира для Боснії, а це означало, за звичаєм, що для теперішнього лишилося небагато місця на землі і що на нього чекає смерть або ж заслання, що рівноцінне смерті.

Це міг побачити навіть Джелалія, про це свідчили й відомості, які він мав.

Без підтримки і без будь-яких поважних зв'язків у Царгороді, себелюбний і дивакуватий, він не мав ані найменшої надії, що згодом вирветься із заслання і поверне собі волю й становище, як це бувало з іншими візирами. Для нього заслання означало край усьо-

му, повільний, жалюгідний й ганебний скін. У такому разі йому, без сумніву, краще вибрати наглу добровільну смерть. З природи насильник та кат, він не міг більше жити без насильства над іншими, як і не мав сили зносити його над собою.

У березні зі Стамбула прибув особливий посланець із султанським наказом, що в Боснії настановлено нового візира, а Джелалудін-паша, передавши владу своєму заступникові, має виїхати до Адріанополя і там чекати дальших розпоряджень.

Усно посланець повідомив, як цілком певне, що його пошлють султанським намісником у Румелію і доручать ліквідувати бунт на острові Мореї, з чим і вітав його. Усе це вимовив швидко й механічно, як завчений урок. Джелалудіну не важко було, трохи підпоївши, а трохи підплативши, витягти в посланця правду, тобто що йому було спеціально сказано передати це візиріві, насправді ж за намісника в Румелію вже призначено іншу людину «сильної руки». Отже, пастка. Тоді Джелалія зрозумів, що настала вирішальна мить і що Траяник — остання межа, до якої довели його навіть для нього самого незбагненні внутрішні спонування.

Тут якнайліше проявилось, наскільки Джелалудіну була близькою думка про смерть, хоча б і свою власну, наскільки він зріднився з нею.

Ретельно й сумлінно він склав духівницю і відписав усе, що мав, своїм поплічникам та посіпакам — таким самим недолюдам, як і сам. Чималу частку грошей виділив на спорудження надгробка над своєю могилою, передбачив усі, навіть найдрібніші витрати, пов'язані з похороном. Залишив також напис, який мали вирізьбити на його надмогильному камені, починався він словами з корана: «Він живий і вічний...» Свою багату збірку калемів власноручно спалив, підкладаючи їх по одному в огонь, який горів у його кімнатах. Напри-

кінці березня, як і посеред зими. Про все це ніхто в місті нічого не відав, як і не відали, ані в голову собі не покладали, що своєму писареві Омеру-ефенді він заповів «Книгу пісень», коштовний витвір каліграфічного мистецтва. У цій збірці було переписано тридцять два найкращі вірші перських та арабських поетів, а в них усе сяяло й бриніло від троянд, гіацинтів, вин, жінок, струмочків, флейт і солов'їв на славу чорній землі і ясному сонцю, «які щедро обдаровують людину, а потім забирають усе, щоб дати іншому».

Як з усім було покінчено, візир подався в свою опочивальню, наказавши слугам збудити його через годину, коли настане обідня пора. Тут він у чашку холодної травницької води всипав ложечку білого порошку, випив, як випивають гіркі ліки, і пішов з цього світу так само тихо й непримітно, як свого часу вступив у Травник.

Коли десь опівдні з мінаретів травницьких мечетей залунали голоси муедзинів, люди швидко збагнули, що то не звичайна обідня молитва, а заупокійна. А по тривалості молитви й ревності муедзинів легко було здогадатися, що небіжчик був людиною можновладною й багатою.

Скоро стало відомо про смерть візира, і це була перша звістка від Джелалії, на яку ринок не мав чого зауважити. У тому загальному мовчанні його й поховано ще того самого дня. На похороні люди з ринку побожно мовчали, і потім не говорили нічого про візира — ні поганого, ні доброго. (Це була перемога, яка не потребувала радісних вигуків). Ніхто з них не мав нічого проти, щоб Джелалія лежав тут, у їхньому місті, на два аршини під землею, нерухомий і безсилий, з кожним днем менше схожий на людину.

Візирів заступник ще до похорону перебрався в ко-

нак, а Джелалієне товариство розбіглося навсібіч, намагаючись замести сліди й уникнути кари.

Філа візир подарував мулатові, який привів його й доглядав увесь час у Травнику,— цьому Філфілові, якого ринок ненавидів більше, ніж саму тварину. Тож візир радив йому забрати слона з собою до Царгорода, на що й виділив потрібні гроші. Але виконати цей заповіт Філфілові, який не знав, куди самому приткнутися, було непросто. За тих умов голку винести з Боснії не міг би, не те що вивести слона, який уже не був візиром. Так сталося, що ненависний мулат тієї ж ночі втік невідомо куди, а люди з ринку відразу знайшли спосіб занести в конак та підсипати Філові сильнішої й надійнішої трутизни, ніж товчене скло у яблуках.

На четвертий день після похорону Джелалії сконав і слон. Відсунувся зі своєї соломи, розстеленої біля дверей, аж у найдальший куток хліва. Тут його й знайшли наступного ранку, скорченого і мертвого. І відразу десь закопали; як і де — про це ніхто не розпитував, бо якщо ринок позбудеться якогось лиха, то він певний час воліє не згадувати про нього у своїх розмовах, і тільки згодом, коли все це стане приповістю, знову заговорить, але вже як про щось давнє, далеке, з чого серед нових знегод можна й пожартувати, посміятися.

Отак Філ, як і візир, пішов у землю. У цій землі для кожного знайдеться місце.

Почалася перша весна без Джелалії. Страх міняє свою подобу, і турбота — назву. Змінюються візири. Плине життя. Турецька імперія доживає свого віку. Підупадає Травник, але в ньому ще живе ринок, як черв у зірваному яблуку. Стає відомо, що візиром

у Боснії буде Орносбег Заде Шеріф Сірі Селім-паша. Кажуть, що він добрий і вчений чоловік, з походження боснієць. Але дехто з торговельного кварталу вже занепокоєно крутить головою:

— Якщо він добрий, то навіщо йому таке довге ім'я?

— Ох, брате мій, хто ще знає, чим він дихає і що веде за собою!

Так живе ринок, чекаючи нових звісток і певніших відомостей. Народ стогне, перешіптується і боронить себе, якщо не може інакше, то ось такими оповідями, у яких живе його невиразне прагнення правди, іншого життя та ліпших часів.

Над Джелалудіновою могилою майстри споруджують надгробок. А каменотес на могильному камені вибиває напис і вже закінчив перше речення. По Боснії йде і дедалі розростається приповідь про Аля і Філа.

НА КАМЕНІ, У ПОЧИТЕЛІ

Почитель. На одній нозі стоїть, одною ступнею тримається землі, і то не всією. Не легке і не зручне положення. Невеселою мусила бути історія цього дивного укріпленого поселення, весь смисл якого одвіку полягав лише в тому, що воно було укріпленим, бо виникло з нагальної потреби, а не з розкошів. Шість століть бути кам'яною фортецею над урвистим, скелястим і тісним річищем Неретви, на важкому й небезпечному місці (на краю землі) — несолодка річ і незавидна доля.

Жорстокими й невблаганими мусили бути воєводи, брамники й капітани, що протягом століть, спочатку християнських, а потім мусульманських, сиділи у найвищій з цих башт, які вже давно обезголовив і зрівняв час, але які й тепер, своїми залишками, видають свої колишні, справжні розміри. Суворими й недовірливими були ті люди у постійній боротьбі з нестатками й немінучими слабкостями людської волі та вдачі; на їхніх плечах, безпосередньо й усім тягарем, лежала турбота про безпеку цієї фортеці, яка стояла на варті державного спокою. Вони і вночі прислухалися до плину норувистої Неретви, яка гризла землю й підточувала скелю під замком; пильнували, щоб бачити, чи пильнує сторожа на стінах; остерігалися змови, підкупу та хитрощів, людської підступності, яка в таких місцях не вгамовується й не дримає і часто вві сні вбиває тих, хто забуває про неї. Тільки своєю пильністю тримався і тільки одним оком спав не один з тих, хто мусив тут жити.

А якою мала бути залога цього замку, котрий навіть до того, як стати руїною, був такий самий нелюдськи

похмурий і самітницьки непривітний! Різна в різні епохи за кількістю і складом, силою і значенням, приналежністю і назвою, залога ця завжди була однакова у своєму постійному змаганні з нудьгою, мізерним пайком, віддаллю й чеканням. У її побуті завжди, і за найспокійніших часів, мусило бути щось від первісної небезпеки і гнітючої настороженості, які, власне, і створили та визначили те місце, як точку пильності й чатів, як щось сповнене гіркої повинності й військової самопожертви і разом з тим гордості, сили та свідомості обов'язку і важливості свого покликання, як загату з каменю й живих людей, завжди готову прийняти на себе удар.

Було,— і мусило бути,— багато нудьги та суму і воляцького байдикування в очікуванні бою й небезпеки, які не приходили, доки все життя не ставало одним єдиним одноманітним чеканням без краю, коли забувалася сама мета того існування. Були прагнення за рухом і простором, втіхою і переміною, гострі й болісні, як рана в живому тілі. Але була,— і мусила бути,— також радість, дика, скороминуща, вояцька, від усякого повіу білих сорочок на пастушках по той бік ріки, від жовтого, як бурштин, мостарського вина, в якому гойдався невловимий і незгасний зеленавий відсвіт і в якому для ісламського воїна, крім солоду й п'янкості, була ще й принадність забороненої гріховної насолоди. Було смакування і плодами з осоння, і теплими коржами та неодмінною кавою, і міцним духмяним тютюном, вірним та нерозлучним супутником денних і нічних годин. (Ще й зараз крізь вікна й бійниці, крізь дикі зарості ломиноса й листя фігових дерев та корякуватих гранатів в'ється, мов мереживо з невидимо тонких ниток, щось і від марев та світів, бачених у тютюновому димі).

Було і мусило бути.

Сиджу на виваленому згладженому камені, який колись у будівлі, котрої нема, був луткою, порогом чи, може, одвірком.

Це рідкісна й вигідна місцина. Тут можна уявити собі епоху й людські стосунки в ній («Земний час і людська доля»). Принаймні так якусь мить здається. А та уявна картина, хоч яка вона короткочасна й неповна, варта того, щоб розшукати таке місце, варта ради невимовної туги його існування.

Той камінь у поті людського чола добутий, обтесаний і вмурований в обдумані споруди, котрі служили людям у їхніх найрізноманітніших потребах і відповідали їхньому прагненню краси, прагненню, яке часто йде врозріз з тими потребами і вивищується над ними. Служив той камінь і зношувався — поволі та непомітно — у своєму служінні, аж доки його призначення зрадило його, доки перестала існувати мета, для якої він був призначений, та люди, котрим служили і він, і його мета. І знову, як звичайний камінь, він лежить тут і своїми шрами та рубцями ще й зараз говорить про те служіння, і так лежатиме, доки вода не знесе його, а земля не прикриє. (Бо оброблений камінь не може нічого втаїти, ані забути).

Тут, з того каменя, під розпеченим до білого небом, в Почителі, відчуваю час, глибший і віддаленіший за всі відомі мені людські взаємини, які міряємо часом і які нам служать для відносного й штучного вимірювання часу. В якусь мить, настільки коротку, що важко бути впевненим у своїх судженнях, я побачив, так мені здалося, віки за нами й перед нами, поза всякою мірою й лічбою, поза можливістю уяви — і ті, які ще не мають назви і не позначені подіями. Кажу «побачив» тільки за браком слова, бо, насправді, я не бачив, а осліп у ту мить прозріння, поруч з якою всяка блискавка буде повільною і млявою. Сказав би «від-

чув», якби слово «відчувати» не було таким двозначним і туманним, тоді як все, що я тут, на камені в Почителі, пережив, є справжня дійсність цього нашого людського, єдиного і виключно людського життя.

Ніколи я не міг без хвилювання стояти серед людською рукою обробленого і від ужитку стертого каміння давніх міст і споруд. Від цих повалених теплих каменів з колишніх будівель, під сонцем, яке не змінилося, в мене завжди входило видіння життя померлих людей і поколінь, їхніх потреб, пристрастей, вірувань і розчарувань, сутичок, зближень і розходжень, вічного хвилювання людського моря на твердій і неминущій землі.

У тремтінні полуденної спеки на цьому камінні, яке, перш ніж стати руїною, жило під руками людей і служило людям; на траві, яку ці камені розсувають зі спокійною, але незборною силою, для мене відкривається не тільки німа гра самої стихії, а й мова життя і образ того, що є зараз та що буде у великій, мінливій і вічно однаковій драмі людського буття.

Фігове дерево у розколині фортечної стіни.

На цьому місці років двадцять тому діти, скупавшись у Неретві, зупинилися відпочити і їли стиглі, м'які, солодкі фіги. Пустуючи, жбурляли один в одного недогризками. Невеликий шматок фіги попав у розколинку старовинної стіни. До року зернина проклюнулась. Паросток довго, як недоносок, вагався між життям і загибеллю. Грудка землі у розколині, нерясні дощі і вбога роса все-таки зробили своє, і він вижив. Виросло фігове дерево — каліка. Низьке, криве; ніби плющ, припнуте до стіни. І за законами, однаковими

і для фігових дерев, і для всього живого, воно почало родити, але дрібні, рідкі, спечені плоди, які ніколи не досягають. І зараз на його вершечку бачу кілька таких фіг, і вони, як усякий овоч на світі, чекають початку мідної осені. Родить і буде родити за тими ж законами, за якими родять розкішні й плодовиті фігові дерева на добрій землі і в зручному місці. Проходжу повз нього, зворушений, і фіксую його існування, пильнуючи добре, щоб не зневажити його легкодумним порівнянням, нікчемною метафорою.

Із-за стрімкого схилу гори, з-за його шпичастої темної лінії, яка окреслюється високо в небі, розсипалися галки, ніби жменя чорного легкого зерна, кинутого невидимою рукою. Тут навіть вони, мабуть, не літають спокійним льотом пташиних зграй. Тихо і м'яко попадали темні птахи на башту, заліпили бійниці, облямували трауром її малі вікна. І доповнили краєвид.

Тут ще живуть люди. Мало їх, звиклих до життя у колишній фортеці. А в отакі літні дні все здорове й здатне до праці йде на польові роботи. Там, у долині, вниз по течії понад Неретвою простяглися їхні веселі й родючі ниви, а тут, між руїн, стоять їхні старі оселі. Будинки мають номери. Але може статися, що ви відчините підряд кілька таких воріт з номерами і, замість живих людей та справжнього житла, побачите подвір'я, заросле будяками й травою, та кістяк колишньої будівлі, з вікон якої зяє порожнеча. Або може статися, що на рип хвіртки ви параз почувсте з ветхої хати жіночий голос, кволий і старечий.

— Хто там?

Захоплені зненацька, розгублені, ви не відповідаєте зразу, а старезний голос б'є на сполох:

— Хто та-а-ам?

У цьому голосі живуть давні часи нашої мови з усіма призвуками й довготами голосних, яких у сучасних містах і селах уже ніде не зустрінете. У ньому мені вчувається і тінь колишньої фортечної настороженості, яка пережила свою причину та кам'яну фортецю і зараз з'явилася серед білого дня в її руїнах.

— Свої! — відповідаю тепло, не роздумуючи, бажаючи зустрічі.

Покидаючи Почитель, я ще раз присів на гарячий повалений камінь, у найвищій точці замку.

Тієї миті переді мною застиг у супокі світ. Безліч незакінчених рухів і нерозпочатих помахів та починань лягли в один мент у темну лінію, на якій сходяться дві стрілки годинника. Довкола панує тиша й непорушність; будівлі, рослини й предмети, позбавлені тіней, нікуди не прагнуть і нічого не промовляють. У несвідомій хвилиній самоомані я простираю цей спокій на весь світ, як одну з тим оман, що означають істину миті.

Зблід у біло-блакитному палі язичок небесних терезів. Ні позначки, ні цифри, ні букви, ні голосу. Не називається ніяк, не позначається нічим і не відмічається ніде те, що являє собою ця мить на камені, між камінням, під прямовисним сонцем. День не має імені, час не має міри, світ утратив межі. У цілковитій рівновазі застигли шальки буття і небуття.

Але вже наступної миті стрілки зрушаться із свого полуденного положення й розійдуться непомітним та незмірно тихим, але від усякого катаклізму сильнішим порухом — і світ з'явиться перед нашими очима таким, який він є, все назветься іменем і вимірюватиметься усталеними, обмежованими, нам доступними

мірами нашої думки й нашого кроку. Все постане тим, чим воно є. Все живе і мертво навколо мене знову матиме свою тінь, кайдани, що, доки день, ставатимуть важчими й більшими. Все існуватиме тільки як рух і тільки в русі. У ньому і ми. А за нами залишиться невисловлена, невимовна і понад усяку міру велика мить безіменної величини і оманливої, дивної рівноваги світу.

Ми забудемо повчання й заповіт камемів у руїнах, і ніщо на світі не зможе повністю оживити їх у нашій пам'яті. Ніщо. Ні оті рядки, які я пишу на цьому камені у полудень.

ВЕЛЕТОВЦІ

Це було наприкінці Кара-Георгієвого повстання, коли ужицькі турки заповзялися повністю очистити гори й убезпечити дороги від гайдуків. Почувши, що Сербія скорена, гайдуки й самі притихли та без великої потреби не перестрівали ані чабанів, не те що турків. Але тепер турки, сповнені рішучості назавжди покінчити з зародком бунту, нишпорили за ними й відтісняли усе далі в гори. Це лихо загнало й Стояна Велетовця у Боснію, в околиці його рідного села Велетова, розташованого біля самого кордону. П'ять років він пробув у повстанському загоні в Сербії, навіть дружину з дитиною забрав до себе. Тепер його родина десь там переховується, а він, відрізаний і оточений, з товаришем засів у напіврозваленій башті бегів Црничів, в урочищі, званому Обарак, під самим Велетовом. Йому товаришував один юнак з Ариля. Мали трохи олова та пороху і харчів днів на десять, а в льохах по коліна сягала вода.

Це була колись знаменита башта бегів Црничів. Вузька й висока, вся з каменю, на два поверхи, вона стояла на видноті над високим урвищем, обік неї ріс сливовий сад, а ззаду розкинувся двір. Тільки спереду башта була відкрита й дивилася вниз на левади та вишеградську долину. Кілька років тому повстанці з-під Тетребиці стріляли по ній з гармати і підпалили дах. Црничі тоді покинули башту і більше до неї не поверталися. Дощі, вітер і сніг поволі, камінь за камінем, кришили її, з продимлених стін пробивалася трава, а в розколинах росли дрібненькі дерева.

Тепер у цій башті зачинилися Стоян і той хлопець з Ариля. Усі двері заклали колодами й камінням. Вікна тут були тільки з двох боків, та й то досить високо. З тих вікон вони стріляли в кожного, хто з'являвся на пустирі перед баштою. Ті десять ужицьких турків, які оточили їх, спочатку думали, що легко з ними справляться. Та минув день і ніч, а гайдуки не здаються. Втекти не можуть, але й турків не підпускають до башти. Два гайдуки так спритно відстрілюються і так влучно ціляють, аж туркам іноді починає здаватися, що їх там не двоє. Уже четвертого чоловіка поранили. Ховаючись поза сливами, камінням і спеціально сплетеними лісами, турки підходять до башти й гукають Стоянові, щоб здавався. То обіцяють, що пустять його у Велетово живим і здоровим, тільки без зброї, то похваляються, що схопили його жінку з дитиною і що поріжуть їх, якщо він не здасться. Стоян або відмовчується, або відповідає лайкою. А хлопець з Ариля цілими днями то співає, що свистить на пальцях, а то й собі коренить турків. Його чути за трьох.

Дехто з турків підбирається ближче тільки для того, щоб викрикнути якусь лайку. А з башти у відповідь сиплються ще дошкульніші образи. Декого Стоян пізнає з голосу.

— То ти, Устамуїчу, ненатля голодна?

А Устамуїч намагається вколоти його.

— Довго постиш, Стояне. Допече тобі!

— Пильнуй свого черева, про нас не турбуйся; маємо що їсти й чим стріляти, ще й султанові можемо всипати.

— Знаю, знаю. Мабуть, аж вилиці скрутило, бо вже третій день той самий шматок воску жуєш.

Наче на підтвердження Стоянових слів з башти гримає постріл, і куля чвакає десь біля зачасного Устамуїча, який відповідає вибухом реготу.

— Гарна рушниця в тебе, Стояне! Я чув, ти меткий стрілець, але не знав, що такий. Жаль, що нема вже Кара-Георгія, а то б воєводею тебе зробив; та сконав на гаку в Белграді.

— Не клопочися Кара-Георгієм, ліпше висунь свого носа, якщо такий хоробрий, із-за тої ліси, то пошлю тебе без носа до твоєї хануми¹ в Ужицю.

Так перегукуються і ганьблять один одного цілими годинами. Особливо хлопець з Ариля, той ні перед ким у боргу не лишається. За цю свою пристрась до пересварок з турками він і поплатився.

Третього дня з Ужиці прибув начальник поліції в двома стражниками. З ними приїхав і найкращий тутешній стрілець Даїджич, молодий, високий і бундючний турок з Рогатиці. Його сховали за лісу, а трохи віддалік од нього вийшло двоє ужичан і стали дражнити хлопця з Ариля, паплюжачи всю його родину, кожного поіменно. Крізь маленьке віконце з густими залізними ґратами хлопець відказував їм, заповзято лаючи турків. А приняпклий за лісою Даїджич довго чатував, аж поки не взяв його на мушку. Крізь отвір між штабами, через який навіть яйце не пройшло б, він влучив йому в праву شوку, аж мозок вивернуло на потилицю. Стоян, що пильнував другий бік башти, відразу підбіг до нього. Тільки перехрестився над хлопцем, який уже доходив, і тут же почав свистіти на пальцях та лаяти турків, щоб ті не здогадалися, що хлопець загинув. Але турки помітили це і раділи.

— Здавайся, Стояне! А то й ти загинеш ні за що!

— Здавайся, твій джура загинув!

— Де ж він, чому він тепер не озивається?

У сливнику цілують Даїджича, поплескують його по плечу. А він походить поміж ними, задерши голову,

¹ Ханума — пані, дружина (турецьк.).

поважний та гордий, ніби місто звоював. Ще димить його рушниця.

Під враженням цього успіху вирішили надвечір ударити на башту з двох боків і взяти Стояна живим або мертвим. Але такі вранці тут трапився Зульфо, знатний турок з Нижнього Велетова. Той порадив начальникові поліції не ризикувати людьми і не штурмувати башти, бо Стоян це Стоян, і він не віддасть задурно своєї голови. Тільки вчинити так: у Велетові, на Стояновому кутку, живе його дядько — старий Милоє, самотній дід, якого всі мають за дуже сумирну й розсудливу людину; Стоян його завжди поважав і слухав більше, ніж рідного батька. Треба привести того діда й підбити його, щоб умовив Стояна здатися. Можна йому навіть пообіцяти, що Стоянові нічого не буде, а потім дотримати слова так само, як і Стоян у минулі роки дотримував його, даючи ужицьким туркам.

— Я вам кажу: як дід Милоє скаже, він так і зробить.

Начальник, якого дратувала ця маленька війна проти одного гайдука і який з особистих міркувань хотів скоріше покінчити з цим і повернутися в Ужицю, пристав на Зульфову раду. А щоб якось замазати те, що він удається в перетрактації з одним бунтівником, голосно закричав на тих, хто мав іти по діда Милоя:

— Негаймо приведіть сюди цю нікчему!

Велетово близько, і стражники невдовзі були вже в хаті діда Милоя. Спочатку старий всіляко відмагався і стогнав, мовляв, і так на ладан дихав. Та й усе це даремно, бо Стоян не слухав порад, коли ще був султанським підданцем, а тепер, коли збунтував і озлобився, то й поготів.

— Де вже мені до гайдуцьких справ,— говорив старий, удаючи з себе старішого й немічнішого, ніж то був

насправді,— мене он могила кличе. Благаю, не вилу-
туйте мене в це, дайте спокійно померти в своїй хаті.

Але нічого не допомогло. Охкаючи, мовби хворий,
старий зібрався і пішов з ними. Він насилу плентався
і все відставав од стражників. Дорогою кілька разів зу-
пинявся і просив, щоб відпустили. Але коли його поча-
ли бити, він втягнув голову межі плечі і перестав
скаржитися та вператись. Тільки часто й уривчасто
дихав, од чого здавалося, що він свище, і підстрибував
якось жалісно, майже по-дитячому.

Менш ніж за півгодини вони прийшли в Обарак.
Коло башти було тихо. Причайвшись у садку, турки
спали або просто лежали. Дехто їв, дехто куриє. Діда
Милоя завели до хлівчика. Тут він, чекаючи началь-
ника поліції і вдаючи, ніби спить, дослухався до всяко-
го, навіть найменшого шерхоту надворі. Через якийсь
час підійшли два турки й посідали на траві під бла-
генькою стінкою хлівчика. Не знаючи, що там Милоє,
вони вголос розмірковували, що зроблять зі Стояном,
якщо намовлять його здатися. Згадували, як Стоян
знущався з беззахисних турків довкола Ужиці, і напе-
ред смакували ті муки, якими будуть йому мстити.

А дід Милоє лежав нерушно, щільно склепивши очі
і скоцюрбившись, мовби міцно заснув од старечої
втоми. Тепер йому було зрозуміло, для чого його при-
вели сюди і чого від нього хочуть. Намагався не про-
пустити й слова, а ті слова відразу переходили в зримі,
виразні картини, у яких перед ним поставали всі зну-
щання й муки, що їх турки завдадуть Стоянові, якщо
його візьмуть живим. Часом йому здавалося, що він
спить і бачить страшний сон, який неодмінно справ-
диться. Так лежав, дослухаючись, і сам мучився від
непорушності та жахливого внутрішнього збудження.

Швидко проносилися думки в голові старого. Блиска-
вично складав і міняв плани. Усе пропало, повмирало

й згоріло в нього за ці останні кілька років. І Стояна, якого любив над усіх братових дітей, уже давно в думках поховав і оплакав. Але щоб ото він сам його одурив і брехливими обіцянками підмовив здатися туркам, які все одно закатують його, ще й будуть глумитися,— це справді-таки диявольська хитрість і надто важка мука як на його стару і слабку голову. Такого клопоту він не сподівався, і ніколи б не пішов на це. Та примушують. Від гнітючих думок і довгої непорушності його кинуло в піт, який великими горошинами блищав на його сивому волоссі, що вибилося з-під шапки. У цей час до хлівчика зайшов начальник поліції з Зульфом та стражником.

Дід Милоє почекав, доки вони погукають та поторсають його, а тоді раптом схопився розгублений і наляканий, ніби щойно пробудився з глибокого сну. І отак постав перед начальником, похиливши голову, і слухав, як Зульфо докладно пояснює йому, що від нього вимагається. Він вийде на межу, стане на той сірий камінь, щоб Стоян його з башти добре бачив, гукне Стояна і радитиме йому від себе, щоб негайно здався, бо інакше турки вб'ють не тільки його, дядька Милоя, а й дружину та дітей Стоянових і пустять за димом усе Велетово. Заклинатиме його всім найдорожчим, щоб він без страху здався туркам на слово честі... Він має кричати доти, доки Стоян не відповість, що згоден.

— Так, Милоє, хай уже нарешті настане спокій, щоб ті бідолахи й дітлахи, які ще лишилися у Велетові, не пропали і щоб Стоян твій зостався живий та повернувся до своєї хати.

Ці останні слова Зульфо вимовив якимось тихіше й невпевнено. Старий слухав його незворушно, очевидно поринувший у свої думки. Зульфо закінчив, а він знову почав проситися, але слабким, безнадійним голосом:

— Бог свідок, я для таких справ не годжуся. І не вмію, та й він не схоче послухати мене.

І справді, він увесь зіщулився, келіна підігнулись, руки тремтіли, сива щетиниста борода, вуса і такі ж сиві густі брови закривали обличчя, про губи й очі можна було лише здогадуватися, а над усім пролягла сумна благальна усмішка.

Начальник поліції нетерплячим порухом обірвав дідове скімління і звелів відпровадити його.

— Ох, ох,— не переставав стогнати старий.

Стражники провели його крізь сливовий сад до останніх ліс. Тут вишхнули його вперед і наказали іти прямо до межі під баштою, стати на камінь і кричати, як йому звелено.

Тепер він ішов пустирем, який однаково прострілювався як турками, так і оточеним гайдуком. У траві лежали кинуті драбини, за допомогою яких минулої ночі турки намагалися дістатись до баштового вікна. Старий обминув їх і, спокійно, обережно та дрібно ступаючи, пішов далі. З башти не чулося нічого. Добрівши до великого каменя посеред галявини, кроків за тридцять од башти, він уважно розглянувся довкола, кинув боязкий погляд на простір, який відділяв його від турків, і тоді обернувся до башти і став дивитися на її високі вікна. Дедалі більше згинався в попереку. Спираючись долонями на коліна, присів майже навпочіпки. Було парно й тихо. Тоді гукнув пересохлим, слабким голосом:

— Стояне!

Трохи відкашлявся і крикнув дужче:

— Ге-ей, Стояне!

Так прокричав тричі, сумно, по-старечому. Помовчав трохи, ніби впевнюючись, що той у башті впізнав його голос і тепер, схований, бачить і слухає його. Тоді нараз відірвав долоні від колін, випростався, задер голову,

витагнув шию. Найжачилося волосся і заворушився одяг на ньому. Підняв руки, приклав човником долоні до рота й гукнув якимось новим голосом:

— Не давайся живим, Стояне! Не давайся нізащо!

Турки, що, поховавшись у сливнику, з-за ліс дивилися на старого й нетерпляче чекали, що йому відповість той з башти, нараз сторопіли. Кожен запитував себе, чи він добре розчув, і, не вірячи власним вухам, очима вчитував сусідове обличчя, але й тут панувала така сама розгубленість. Старий тим часом повторював своє:

— Послухай мене, Стояне, живим не дайся туркам. Це я тобі кажу, бо знаю, що вони замишляють.

Турки все ще розгублено мовчали. Повернув їх до тьми голос начальника, захриплий від люті:

— Бийте його! Стріляйте!

Тепер усі підхопили цей гучний і грізний наказ і закричали:

— Стріляй! Стріляй!

Але ніхто не стріляв, бо не були готові до цього. А там, на пустирі, старий усе повторював свою пересторогу тому в башті, щоб він боронився, доки може, і не давався живим. Тільки тепер за криками турків стало гірше чути голос.

— Не зда...

Розлігся постріл і обірвав мову старого, але куля не влучила. Лише після другого пострілу старий почав падати на землю. Він якось дивно зігнувся, поточився, наче легенький листок, і зник у траві біля сірого каменя.

Турки вистрілили туди ще з кількох рушниць. Стоян відповів їм з башти двічі підряд. (Перший раз, очевидно, зі своєї рушниці, другий — з рушниці загиблого юнака). Це був залп за упокій душі дядька Милоя. Після цього залягла тиша.

У халабуді начальник поліції не тямиться од гніву. Зціпив зуби, мовчить, ні на кого не дивиться і аж тремтить. Зульфо, вражений і знчений, волів би за-пастися в землю, але цього не може зробити, тому повертається на всі боки і кожному пояснює, який його намір був добрий і вигідний. Але ніхто не хоче його слухати, бо кожен прагне бути найрозумнішим і до-годити начальникові. А Зульфо у розпачі говорить сам до себе і безперестану жахається на думку про те, що вчинив із ним дід Милоє.

— Ех, люди, люди! Я ж кажу, щоб не тягти довше... Так би найкраще... Та ба, хіба щось можеш з тими песиголовцями. Ех-ех!

— Годі, що було, то було! Послухав чужої ради, а тепер вухами хляпаю.— каже начальник, обриваючи Зульфові бідкання, підводиться рішуче, як людина, що вгамувала свій гнів, і наказує приготувати знову кілька драбин і два вози сіна, щоб, коли стемніє, вдарити на башту і покінчити врешті-решт із тим гайдуком.

Тим часом задуха почала раптом рости, здалеку до-линув глухий стугіт грому. Чорна невеличка хмара, що виповзла з-за гір від Гостиля, стала ширитися по небу, дедалі густішаючи. Сонце без пори сховалося, зайшло. А потім вся західна частина неба нараз потемніла, на-супилась, і крізь денну спекогу потягло холодним віт-ром, мов з іншого світу. І, як це буває в тутешніх краях, нагло полив густий дощ із блискавками та гро-мом. А коли вітер ослаб і гримотнява вщухла, дощ не перестав, а навпаки — посилювся, затягнувши все мо-роком і випарами. Вода погасила багаття і понесла драбини. Турки збилися в хлівчику. Ніхто не змінював вартових біля баштових брам, ніхто не питає, що з ними. Здавалося, всі погинуть від повені, вітру та грому в тому болотистому краї між гір. Начальник безпорадно сидів у халабуді, яка здригалася й скри-

піла. Дах протікав, і вода заливала підстилку. Довкола начальника прокопали ривець, а над ним розп'яли коца.

Усі поховалися й замовкли, наче й забули, чого прийшли в той Обарак. Так тягнулося до пізньої ночі. А коли дощ перестав і гроза вгамувалась, залишилася ніч, темна, густа від вологи, без зірок і місяця, сповнена буркотіння невидимих ручаїв. Не могло бути й мови про напад на башту. А начальник поліції вже й сумніву не мав, що гайдук утік.

Ранок наступного дня освітив мокру землю і ясне вимите небо. Над галявиною здіймалася, мов дим, густа біла імла. Вартові з обох баштових брам ще вдосвіта прийшли в халабуду і тепер сплять, як убиті. Начальник не хотів їх будити. Був певен, що гайдук, скориставшись грозою, непомічено вислизнув. Щоб перевірити свій здогад, наказав підійти з усіх чотирьох боків до башти і викликати гайдука, якщо він ще там. Ховаючись за мокрими лісами (злива повністю рознесла обидва вози сіна), стражники почали наближатися до башти, але ніхто з неї не озивався, і коли проникли всередину, застали там тільки тіло вбитого хлопця з Ариля. Стояна й слід прохолов.

Тіло діда Милоє знайшли аж під самою баштою, занесене травою і мулом. В обох забитих повідтинали голови. А коли обшукали всю башту від даху до льоху, начальник наказав повертатися.

В Ужиці він усе по правді доповів урядовцеві. Довго вони радилися. Нарешті урядовець звелів посолити голови й опорядити, а потім їх загорнули в папороть і в одному мішку послали до Белграда. У супровідному листі він повідомляв візира, що кордон повністю очищено від бунтівників, на доказ чого посилав голову старого гайдука Стояна Велетовця і голову його товариша та помічника в злочинних діях.

Так дід Милоє замінив свого Стояна. Так урядовець

обдурив своє начальство, і так сталося те, чого ніхто не сподівався,— сумирний дід Милоє по сімдесяти двох роках, прожитих тихим селянським життям, загинув як гайдук, і на стіні белградської фортеці поряд з головою хлопця з Ариля, чорнявою й посинілою, опинилася й голова діда Милоє, заросла сивим волоссям, бородою і вусами, вимита й біла, як срібна.

РОЗПОВІДЬ ПРО КМЕТЯ СИМАНА

Зі стріляниною, якої досі не чувано в Боснії, австрійські частини 19 серпня 1878 року увійшли в Сараєво. А з цим і все інше: кров, трупи, польові суди, вішання й розстріли, страх, чужі люди й нові укази та звичаї.

Від таких наглих перемін не одному голова пішла обертом, і багато чого стало переінакшуватися між людьми. Не обминуло це й кметя¹ Сима Васковича, якого в селі називали просто Симаном.

Невеликий, але гарний шматок землі, що на ньому жив Симан з дружиною і двома малими хлопчиками, лежав неподалік Сараєва, зразу за Швракиним Селом. Його агою був Ібрага Колош, скромний ремісник-лимар, що мав свою крамницю на Бапчаршії і належав до дрібних панків. Може тому, що вдався добродушний і миролюбний, а чи тому, що зі своїм кметем інакше не міг, хоч і хотів, він був м'якшим і обережнішим, ніж інші аги.

Трапляється і такий тип землевласника, що люди його називають лагідним паном. Насправді ж, він не ліпший і не лагідніший, тільки звичайно слабкіший або з природи не такий войовничий і напористий, як ті великі пани, які сидять у кметя на шиї і чиї бездушні субаші² вимітають з кметівської комори й остан-

¹ У Боснії — особисто вільний селянин-чиншовик, який за високу плату посідав у пана (аги) ділянку землі і хату.

² Субаша — підпанок, управитель маєтку (турецьк.).

ню зернину свавільно визначеного чиншу. Різниця лише в тому, що іноді в такого панка переважає мудрість дрібних недолугих людей. Це стосується й Ібраги. Але в постійних заплутаних розрахунках між ним і його кметем панував у цілому той самий принцип — жахливий принцип кметівсько-панських відносин, за яким людина пожирає іншу людину, яка працює на неї, витрачаючи силу й хоронячи кожного разу якусь частину себе в оброблювану нею землю, без будь-якої надії на те, що ті відносини, які дедалі гіршають для кметя, коли-небудь зміняться.

Такий був Симанів ага і такою була його добрість.

Про Симана ж навряд чи скажеш, що він поганий кметь, і ще з меншою підставою, що добрий. Найточніше сказати, що він по-своєму і добрий, і поганий.

Інші кметі роблять усе, щоб отруїти своєму азі життя й панування, збираючи щонайменший урожай, зволікаючи, приховуючи і вдаючись до інших дрібних вивертів, коли надходить час віддавати чинш, тобто третину від усього зібраного збіжжя і половину від овочів та сіна. Симан не був здатний на такі речі, які вимагали хитрощів, витривалості й наполегливості. Він давав своєму панові приблизно стільки, скільки припадало, але рішуче відмовлявся везти той чинш йому додому, в місто; так само він нізащо не хотів «бути панським слугою», тобто, як інші кметі, відробляти в аги, мов кріпак, узвичасних обов'язкових п'ять-шість днів на рік. Взагалі, тримався щодо пана гордо й зухвало та провадив своєї.

Ібрага, звісно, міг знайти спосіб і вкрутити роги своєму кметеві, але покладав за краще вдавати, що він нічого не знає, й діставати добру третину. Тому терпляче зносив дрібні вибрики свого кметя, вважаючи їх невеликим, але неминучим лихом, яке, наче тінь, супроводить усяке добре й корисне діло, зокрема

й кметівський чинш. І він щороку сам приїжджав по свою частину збіжжя й овочів, вдаючи, ніби це йому завиграшки і він задоволений з того; так само ніколи не загадував Симанові приходити до нього на роботу, твердячи, що в цьому немає потреби.

Так ага і кметь жили без якихось серйозних сутичок — мовчазні, але непримиренні вороги, зв'язані, мов ланцюгом, землею. яка їх, кожного по-своєму, годувала й приваблювала.

Тої осені, коли австрійські війська увійшли в Боснію, не один ага залишився без третини, бо не наважувався потикатись на село й вимагати свого, а кметь не з'являвся, тільки, користаючи цим безладом і вибіваючи, який то закон буде під новим царем, залишав собі і свою, і панову пайку.

З Ібрагою було інакше. У нього кметь під боком, година ходи від його крамниці, та й звик він сам забирати свою частку. Щойно трохи втихомирилося й настав сякий-такий лад у Сараєві, він розпитав серйозних людей і нову владу, і всі йому сказали, що в стосунках між паном і кметем усе паразі залишається по-старому, кожний на своєму господар і що ага має право, як і досі, стягати належний йому чинш.

І ось одного дня Ібрага вирішив навідатися до своїх володінь і забрати свою частину слив, які того року вродили, як ніколи, а через війну та розруху ще не були зібрані.

Перші дві вересня. Сонячний ранок. У садку на траві лежать Симан, руки заклад під голову, над ним синіє й гнеться гілля під вагою рясного плоду. Ні про що не думає, тільки всміхається, бо від голови до п'ят його сповнює одним одне почуття: це все — його. Ніби крізь сон чує, як скрипнула хвіртка і обзиваються голоси. Глянув одним оком — і відразу зміркував, у чім річ. Його ага Ібрага, лимар, приїхав двома парами коней

та зі слугою по свою половину слив. Симан дає підійти йому ближче, вдаючи, ніби не бачить його і не чує.

— Доброго ранку, Симане.

— Доброго ранку,— відказує Симан і не встає перед паном.

Ібрага проводить рукою по очах. Мовби світ перевертатися почав. Схопився за сливу.

Дивиться Ібрага на того зухвальця, який, забувши всякий порядок і звичай, лежить собі і не думає підвестися перед ним, та й очам не вірить і надивуватися не може, якенний той кметь, коли він не зігнутий і не впокорений, а розлігся й розширився в усій своїй силі та величі.

Довго дивився Ібрага на те невидане й нечуване, відколи пани є панами, а мужики мужиками. Під спокійною маскою лагідного пана у ньому все клекотіло від власницької люті і зневаженого панського гонору, тільки страх і обачність стримували його, бо кметь очевидячки рішився на зло, а часи важкі й непевні. Ібрага взяв себе в руки і сів.

— Я приїхав по сливи, що належаться мені,— каже ага глухим голосом.

— Міг не приїжджати. Сливи на дереві, а якщо треба буде їх збирати, я й сам упораюся.

Вибухнула незвична суперечка. Симан трохи підвівся, але для того тільки, щоб азі кинути в очі те, чого він навіть сам не сподівався, що посміє висловити.

І раніше в нього були хвилини гірких роздумів та розмов із самим собою десь у дорозі чи серед ниви, коли, ледь примітно порухуючи руками й головою, напівголосно шепотів те, що кожен кметь сказав би азі, якби трапилося чудо і пани перестали бути панами, а кметі стали господарями на своїй землі. (Це ті хвилини визивного, проте безпечного й нечутного бурчання, у які гноблений розважає серце і мріями присолоджує свою

щоденну муку одноманітного життя). Так, були такі хвилини, але навіть тоді не знаходив настільки ваговитих і сміливих слів. Тисячі й тисячі колишніх бунтівних розмов наодинці з собою тепер злилися, мов тисячі струмків, ув один бурхливий потік слів. І Симан говорить.

Під ним тепла вереснева земля, над ним вгинається гілля від щедрого врожаю синіх слив, а крізь те віття прозирає глибока, світла небесна блакить і тонка білість хмаринок, легких, наче вата. Вуста його заповнені мовою, мовби якимось освіжним, палючим напоєм. І сам дивується, звідки на розум спадають ті сміливі слова, з яких кожне наступне приємніше від попереднього. І миліше йому те, що він може все виказати, ніж сам той урожай, який тепер належить йому, і весь сад, і всі дерева. Розмахує Симан широко рукою через осінній краєвид і небо, що над ним, захлинається від міцних слів і на всі панові силувано лагідні й позірно переконливі докази та застереження відповідає гострим і коротким «ні!», у якому це *i* свистить і обпікає, наче вогняний нагай.

(Коли люди століттями — із дня на день, із року в рік — працюють на іншого, і бачать це, й усвідомлюють, але не мають сил щось змінити і не сміють виказати своїх справжніх почуттів, тоді нагромаджується в комусь із них обурення сотень тисяч людей і кільканадцяти поколінь).

Важко повірити, що стільки гніву й переможної гордості може вміститися в однісінькому складі. Отак Симан кілька разів повторював те своє *ні*, повертаючи лице на всі чотири сторони світу, а потім до неба, мов гримотів, пустуючи, з рушниці, щоб увесь світ чув його радість. А далі повернувся до аги і вже тихіше й зібраніше знову мовив своє *ні*, і в цій раптовій переміні тону вчувалося щось значне й урочисте:

— Ні, не так, Ібраго.

— А як? — питається скрадливо ага.

— Сам бачиш як: інші часи, інші права. Та й судді не ті.

— Звичайно, інші часи настали — божа воля на все! — але ж ти, Симане, чоловік розумний і добре знаєш, що такого права нема, за яким те, що моє, може раптом стати твоїм.

Тут Симан скипів.

— Щоб ти знав, Ібраго, є! Є і може! І твоє колись було наше, та десь там за якимось правом стало вашим. Отож коли те, що споконвіку було моє, могло стати твоїм, то так само те, що ти називаєш своїм, може стати моє, як і було.

— Ти далеко зайшов, Симане...

— Можу сьогодні заходити, куди мені заманеться.

— Мо-о-ожеш...

— Можу, ще й як, Ібраго.

Мовчанка, а тим часом кожен думає своє. Симан думає, що б його ще сказати дошкульного та образливого не цьому своєму Іобразі, якого він має ні за що і який, правду кажучи, ніколи не був особливо поганою людиною ані докучливим паном, а всім агам на світі і взагалі всьому світові, що, як йому здається, зараз є свідком цього вікопомного двобою. А Ібрага думає, як би примусити того собаку-серба, щоб дозволив йому нарвати бодай два кошики слив, бо ж сором вертати додому з порожніми руками. І процідив те крізь зуби — коротко і обачно.

— Ні! — відповів Симан. — Ось тобі сливи, лизь і наїдайся скільки душа прийме, бог з тобою, але звідси навіть червивої падалички не понесеш. Не дам; хочу бачити, як ти звідси, звідки завжди тягнути звик повні кошелі, повезеш порожні. Ото моя мзда і, якщо хочеш знати, за упокій душ усіх моїх за чотириста років.

Симан раптом захлинувся від нестримного припливу радості й замовк. Ібрага тільки тісніше зціплює зуби і розмахує рукою, але короткими, ледве помітними порухами, що супроводять нечутний внутрішній діалог.

Знову западає мовчанка. Ібрага втупився в землю, а Симан увесь тремтить, сопе й окидає очима довкола себе.

— То як же будемо, Симане? — перериває мовчанку ага.

— Я — добре, а ти — не знаю.

— Звичайно, що ти добре, і нехай, слава богу, але як зі сливами?

— А, зі сливами? То так, як я тобі сказав: було і нема.

— Не може так бути, Симане. Ти розумний чоловік; тобі пояснювати не треба.

— І бігме що не треба. Тільки я тобі щось скажу, аби тої кумедії далі не ламати. Ось воно як: чотириста років ви на нас їхали, тепер чотириста років ми будемо на вас, а після того побалакаємо, хто на кому наступні чотириста років.

Ібрага не дослухав. Повернувся без слова й пішов до свого слуги, який чекав біля коней, і вони подалися туди, звідки й приїхали.

Панові здався безкраїм той вигін, що його він мав пересікти, доки уникне кметевого погляду, — набагато довшим, ніж коли їхав сюди, хоча й дорога збігала вниз. А Симан дивився йому вслід і жалкував подумки, що так швидко обірвалася розмова, яка сповнювала його такою втіхою. Відчував, що не виказав і половини того, що хотів сказати, а тим часом його ролями обсідають невисловлені слова. Розпростовував руки і пальці, надимав груди, затримував у собі п'янке повітря і видихав його шумно й поволі крізь стиснуті зуби.

Поймала його прикрість, що ага зник з-перед нього, бо який хосен, коли ти маєш і статок, і силу, але не маєш кому показати їх.

Тої осені Симан справді не дав панові ні третини збіжжя, ні половини овочів і сіна, як того вимагав закон та порядок і як досі завжди давав.

Ібрага не тільки зазнав збитків, а й був тяжко ображений Симановим вчинком; ображений і наляканий, бо Симан не задовольнився лише тою суперечкою в сливнику.

Рік був урожайний, чиншу не дав панові, а все можна продати, бо військо купує і платить гроші. Тож Симан на radoщах придбав собі верхового коня, невеликого, але баского, придбав дешево, бо після того содому було багато кинутих напризволяще та бездомних коней, яких гендлярі збували за безцінь. Тільки збруя на тому коневі була селянська, більше мотузьяна, ніж ремінна.

Одного ранку Симан добре вичистив скреблом коня і, високий, довгоногий, висадився верхи, зсунувши набакир шапку та закинувши за спину боклаг із ракією. Так він проїхав крізь увесь сараєвський ринок, а потім повернув вороного перед Ібрагину крамницю, де ага, згорбившись і схрестивши ноги, пробивав діри в нових світлих попругах.

Виграє коник, мало на ляду передніми ногами не стає, Ібрага хмуриться і не зводить голови од роботи, а Симан голосно питає нової вуздечки з дзвіночками й червоними китицями.

Ібрага відповідає тихо, що такої вуздечки нема і зробити не може, бо вийшов матеріал.

— Що, хіба мій гріш смердить? — питається гордовито селянин.

— Ні, боже борони, але не маю, чоловіче добрий, такого краму.

Ледве Ібрага спекався тої напасті і відправив свого спесивого кметя, хай далі шукає, чого йому треба.

Ще кілька разів Симан проїхався перед Ібрагиною крамницею — із щасливим усміхом на обличчі, дрібно гарцюючи на своєму вороному.

Усе це, звичайно, вражало гонор Ібраги, відбирало йому спокій, і він скаржився сусідам та мучився в собі. Але справи у місті поволі входили в своє річище. Та й тому навіженому кметеві, мабуть, обридло проїжджати перед його крамницею. Отак Ібрага почав потроху заспокоюватися. Пече його образа, і жаль йому збитків, але коли подивиться довкола, скільки людей ще гірше за нього постраждали, то він почувається щасливим, що зі своєю сім'єю пережив ту заворуху і може працювати у своїй крамниці; впевнений у своїй правоті, він чекає ліпших часів, тим паче що це йому не важко, бо голоду нема в хаті. І не довго чекав.

Симан провів зиму в якомусь дивному збудженні. Наварив ракії стільки, як ніколи досі, і випив її з товариством, закушуючи пшеничним хлібом, про який казали, що він солодкий, мовби панський. Віджибилася його сім'я тої зими, а Симан навіть забрезк трохи від ракії. Нарешті й панову частку з'їли. Симан посіяв своїм зерном, але від Юра почав купувати хліб. А в цей час прийшов йому і перший виклик від повітової влади «у справі позову Ібраги Колоша».

Для Симана це не було несподіванкою, бо вже й раніше чув, що аги позивають селян, які перестали платити їм третину, а ще менше він злякався, бо в його жилах буяла панська пайка, яку з'їв і випив цієї зими; навіть радів, що зустрінеться з агою перед християнським правосуддям,— і пішов на суд, мов на Косове поле¹.

¹ Місце великої битви сербів з турками 1389 року.

Судовий розгляд закінчився погано. Тобто навіть не закінчився, а був перерваний. Симана приголомшило і обурило те, що поруч із судовим чиновником сиділо два тутешні чоловіки, засідателі; один — мусульманин, представник панів, а другий — християнин, представник кметів. Він так і сказав. Чиновник зробив йому зауваження. Потім Симан по-своєму виклав йому те, як батько цього Ібраги. Саліх Колош, присвоїв собі землю і що, на його думку, право не може бути двічі на боці агі — і за турецької, і за християнської влади. Де ж тоді наше?

Чиновник цитував йому і «Цісарський маніфест» від 28 липня 1878 року, і «Сеферський указ 1859 року», і «Рамазанський закон від 7 дня рамазана місяця 1858 року». Тут уже Симан розсміявся голосно й глузливо з тих турецьких законів і сказав про них щось таке, чого не годиться казати в службовому місці, — таке паскудне й соромітницьке, що чиновник відразу звелів вивести його, а потім він мусив відбувати покарання за образу влади. Відсидів вісім днів у хурдизі. Водночас було винесено ухвалу суду, що він повинен відшкодувати панові торішню третину і надалі регулярно сплачувати чинці, бо всі старі закони залишаються чинними, доки не буде видано нових.

Симан не міг отямитися. Спротивилося йому господарство; посів та садок доглядав абияк, мов не своє. Подав на касацію. Тоді й звернувся до вчителя Алекси, який був на кшталт громадського писаря й неофіційного адвоката.

Колись Алекса вчителював у сербській школі. Вісім років тому, коли сараєвській сербській школі був потрібен учитель, він прибув до Сараєва із Земуна. Новий учитель не був ні дурним, ні відлюдкуватим, навпаки — зажив слави розумного й товариського чоловіка. З одного боку, йому, як казали газди з церковно-шкіль-

ної громади, «тями не бракувало», а з другого — компанійська вдача гнала його вічно з корчми до корчми між тих, хто веселиться і п'є.

Білявий, низький, рожевощокій, з синіми очима, завжди затягнутими якимись радісними слізьми, новий учитель став душею всіх витівок у шинках, пікніків і веселих компаній.

Сарасвці знали наперед, що майже кожен учитель, який переїжджав до них з Австрії, повинен мати свою ваду, бо інакше б не поміняв гарного місця на оцей турецький закутень, де жити важко і незвично, і були готові прощати йому, але вчитель Алекса швидко й нестримно робився п'яницею. «Безрадісний край, брате», — повторював він перед кожною чаркою, нарікаючи на середовище, в якому жив. А хто ракією тугу лікує, той не видужує від туги, тільки вмирає від ракії. І що найгірше, ракія шкідливо вплинула на темперамент і характер нового вчителя: він опускався дедалі нижче в усіх відношеннях, став неохайним, ображався, коли йому зауважували, драгувався в розмовах з гасдами і старшиною. Після двох років громада відмовила йому в місці. На те він заявив, що відмови не визнає, а подасть на громаду в суд за недотримання угоди і що — переходить в іслам.

Це викликало неабияке збентеження, і члени громади робили все, щоб стримати його від того дивного вчинку, але марно. Розумні люди з-поміж мусульман анітрохи не захоплювалися тим неофітом, але знайшлося кілька вчителевих друзів по чарці та кілька фанатичних муллів, які в Арифові-ефенді, як тепер звався вчитель, вбачали надбання для своєї релігійної громади і втрату для християнства. Вони пошили йому за всіма приписами новий мусульманський одяг і зразу ж оженили з багатою вдовяцею, до якої він і перейшов жити. Тільки колишній учитель розстринькував

більше, ніж давала жінка, а тому взявся до писарської роботи. Так його і застала окупація Боснії.

З приходом австрійських частин Ариф-ефенді зник. З'явився тільки через два місяці, коли все втихомирилося, але зодягнутий вже *alla franca*, в кумедному старомодному циліндрі на голові. Взяв собі назад своє попереднє християнське ім'я і знову став писарювати, а заодно виконував іще одне доручення, що тепер мало назву «шпіцль», тобто був поліційним донощиком. Люди називали його «нишпоркою». Гидували ним і мусульмани, і християни, але він, віддаючись п'ятиці, дійшов уже того стану, коли і громадська думка, і власна гідність втрачають для людини якесь значення. Сидів він звичайно в Бесариному трактирі трохи оддалік від інших відвідувачів (точніше, вони сідали подалі від нього) і писав прохання, листи або перекладав з німецької та угорської. Перед ним стояв металевий каламар, лежала пісочниця та кілька пер, а поруч восьмушка ракії, завжди до половини порожня.

Розмова з Симаном була така, як і з усіма клієнтами. Найперше запитали один в одного про здоров'я, знехотя і коротко, не чекаючи відповіді на питання, а далі Симан спитав, скільки він візьме за «опеляцію».

«Шістку¹ — якщо сербською мовою, і дві — якщо німецькою». — «Як буде «міцніше» і надійніше?» — питає Симан. «Надійно буде, коли йдеться про надійність, і сяк і так, але по-німецькому все-таки надійніше».

Симан мав у кишені всього три шістки, та попередня невдача збила його з тропу. Хто знає, котру мову правда ліпше розуміє?

— Пиши по-німецькому, — мовив рішуче.

Учитель розіклав свої папери, відкрив каламар — усе те робив з пихатою й неприємною поважністю

¹ Шістка — 10 крейцарів (австрійська монета).

п'яниці. Писав швидко й самовпевнено, гарним каліграфічним почерком, рівними рядками, а кожну початкову букву майстерно прикрашував закрутками. Коли закінчив, посипав ще вологі рядки дрібним золотистим піском із металевої пісочниці, так що товстіші лінії віддавали золотим і синім блиском, а потім напівголосно й урочисто прочитав апеляцію, виділяючи окремі слова й незрозумілі звороти, кожен з яких влучає в самісіньку ціль, як мимохідь запевнює вчитель ошелешеного селянина.

Ще ніколи Симан не був такий певний, що виграє справу. Удвох вони вишили по чарці ракії, після чого Симан аж захлинаючись сміявся з першої ухвали суду.

А коли ту апеляцію у вищій судовій інстанції відхилили як безпідставну, Симан напився в трактирі у Крешталиці, засукав рукави аж до плечей, стукнув кулаком по столі й заспівав на все горло:

Рушниця вдарила з долини —
Не буде панові третини.

За це він відсидів три дні в хурдизі, а за те, що сказав на суді про цісарську владу, ще сім днів.

Відтоді Симан Васкович пустився берега, доки зовсім спився і став волочитися, дедалі менше дбаючи про землю й сім'ю.

І раніше він був запальний та неврівноважений; упертості мав більше, ніж сили, якою не кожен міг похвалитися, а уява була бистрішою за розум, якого йому теж не бракувало. Ще коли хлопцем був, то батько казав про нього:

— Той Симан не пішов ні в мене, ні в покійну матір; добра була, земля їй пером, і сумирна — то була жінка, як кажеться: вуста має, а язика не має. А він — у дядьків своїх вдався. Такі ті мої швагри. Легковажні й податливі, неспокійні й бунтівливі! І такий він, відколи

вилупився: гай-гай! Добре серце має, і послухається, і зробить, але розумом — у хмарах. Не дивиться на те, що перед ним, тільки дай йому того, чого й бути не може.

Тепер зовсім збився на той шлях. Даремно до нього приходили сусіди й куми, обережні, досвідчені люди, застерігали його, говорили йому, що негоже він робить, що розумним людям давно ясно, а тепер і дурням, що це не «теє» і що австрійська рушниця не та, якої вони чекали, що вдарить із долини, і що під новою, християнською, владою кметь залишається кметем, а ага агою. тому-то його змага безглузда, а затятість — тільки ворогам радість. Він не міг побачити, а якщо коли на мить і бачив, то не хотів визнати, що ошукався, і не міг стриматися, тільки віддався своєму поривові до останку, просто пустився напропале, і ніхто не був годен зупинити його. (Трапляється, що загальна думка про визволення від суспільного зла, яка зріє в масах, прорветься в одній людині, мов дочасний, одинокий вибух, і знищить її). У нього вже увійшло в звичку, що в пошуках свого права він без потреби оббиває пороги різних канцелярій, трощить лавки по сараєвських корчмах і тиняється по ринку. Тяжба була тільки приводом. А коли наш селянин без ладу й потреби залишає роботу і починає валандатися між міським людом, то це певний знак того, що він людина пропаща.

Узимку за тиждень дифтерія забрала в Симана обох дітей. Жінка, і без того слабка та хвороблива, підупала зовсім. Симан йде з дому, коли тільки може; і для цього знаходить сотню приводів і відмовок.

Третього року Симана знову було покликано перед суд; позивав його ага на підставі параграфу 8-го того самого «Сеферського указу від 1859 року», з якого він три роки тому зневажливо сміявся. Чиновник був інший, і засідателі змінилися, але закон не змінився, і ага

був той самий, спокійний, поважний, упевнений у своїй правоті.

Чиновник зачитав параграф восьмий:

«Якщо кметь занедбає свою повинність і без законної на те підстави припинить обробіток наданих йому угідь, внаслідок чого власник зазнає збитків, або іншим чином завдасть шкоди законному власнику, або без поважної на те причини відмовиться передати власникові належну йому частку, або взагалі діятиме противно статтям укладеної між ними угоди і власник учинить позов у суд,— то, провівши дізнання і на підставі беззаперечних доказів упевнившись в обгрунтованості поданої скарги і не маючи надії, що кметь може виправитися, суд позбавляє його права посідати згадані угіддя».

Ось вони — закони й укази! Ти смієшся з них, а вони рано чи пізно спостигають тебе — доконче й невблаганно.

Усі погодилися, що вчинки Симана Васковича підлягають саме цьому параграфові. Кметь голосно бідкався і твердив, що нема такого закону, щоб йому, Симанові, йти з торбами, а його ага мав би брати свою третину з усякого кметя й за всякої влади. Але й сам відчував, що є, а те, що прочитав чиновник, підходить до нього, як рукавиця на руку. І потім, п'яний, не раз бубонів собі під ніс:

— Турецькому законові стільки років, а він — згорів би — ніби вчора спеціально про мене писаний.

І Симан з острахом думав про тенета бездушних і всесильних законів, які скрізь порозставлені та обплутують усіх і всякого; втекти від них не втечеш, виборсатися не годен, єдине можеш: забутися в горілці. Але й горілка не завжди є.

Ухвалу суду було виконано — Симана прогнали з ґрунту. Жінка подалася до рідні, а він пішов тинятися.

Ні селянин, ні міщанин, ні хлібороб, ні робітник, Симан тулявся по ринку, спав де попало, їв як бог дасть, часом сяку-таку роботу мав — продавав городину та молоко. Дасть йому хтось сапетку картоплі або дійницю молока — він і торгує, а за працю яких пару крейцарів має. Але траплялося, що Симан нап'ється, та й забуде про довірений йому товар, а то ще й вторговані гроші проп'є. Потім, коли власник прийде за ними, він у груди б'ється від сорому, але пізно; кров свою віддає, та власникові не кров його, а гроші потрібні. Отак і заробітки ставали дедалі рідшими.

Він і раніше вмів грати на гуслах та співав, а тепер став те робити в шинках за гріш-другий або за чарку ракії.

Сидить у корчмі й чекає, чи не трапиться хтось, хто б у розчуленні, яке знаходить на п'яних людей, дав йому випити й поділився з ним печеною шинкою або пирогом. Обличчя в нього почорніле й запухле, сам худий, кашляє й плює, як сухотний, але щойно вип'є, зараз починає говорити про землю та своє право — збуджено й запально, як того осіннього дня говорив до Ібраги в садку.

Та вже давно те, що він обстоює, — це не реальна земля і не якесь визначене право, а щось вагоміше й більше, хоча й сам він до пуття не знає що і як. Проте реальною залишається і повітова влада, і хурдига, у якій він часто просиджує то по три, то по шість днів за якісь сміливі слова або недозволену пісню, і сухоти, що поволі підточують його.

Так жив Симо Васкович ще кілька років і боронив землю, якої не було, і своє право, якого ніхто не хотів визнавати. Усе по шинках, рідко тверезий, часто у в'язниці, хворий і опущений, волоцюга і гусяр.

Він був зовсім зневірився в усьому й занепавав духом — бо й такі дні надходили, і то дедалі частіше —

коли зненацька проблисла надія. Правду кажучи, та надія була облудлива й невизначна, але людям, що труять себе ракією та ошукують надіями, і цього буває досить.

Одного дня кликуш оповістив «людей і народ», що до Сараєва приїжджає якийсь старий Erzherzog, «член найяснішої цісарської родини» і «цісарів дядько». У місті почалися приготування до зустрічі такої високої особи. А Симан у своїй уяві побачив у цьому — крізь ракію — перст божий. Сама думка про цісаря та цісарську родину п'янила його й зігрівала надією сильніше за ракію. Що є простіше, як зі своєю справедливою скаргою вдатися до цього чоловіка, який сидить по праву руч цісаря і все може, та й викласти йому своє право, а цісарів дядько невідкладно заповізьметься за Симанову кривду й накаже все зробити по правді. Тому-то такі цісарські люди і їздять по країні. Від паламаря у старій церкві на Вароші чув, що «надвоєвода» відвідає і ту церкву, як і богомільні інших віросповідань у Сараєві. І Симан відразу надумав, що він сховається десь у низькій напівтемній церкві, бодай під митрополичим престолом, якщо буде треба, а в слушний момент вийде перед цісарєвого дядька і віддасть йому своє прохання або й усно викладе що і як. Усе може бути. І він уже уявляв, як «надвоєвода» обертається до свого почту і наказує, щоб цю явну несправедливість виправили — і то негайно. Тоді Симан іде до Ібраги. Або ні! Чого він має йти до нього в крамницю? Він іде додому, у свою колишню хату, і загадує, щоб цього Ібрагу, що був колись йому агою, і на поріг не пускали.

Поринувши в мрії, він мало не забув пошукати, хто б йому написав прохання. Щоправда, вчасно похопився і швидко попростував у Бесарин трактир. Колишній учитель сидів на своєму звичлому місці.

Не питали один в одного про здоров'я і багато не торгувалися. Симан виклав, яке прохання йому потрібно, вчитель відловив, що може і це написати. Шістка — якщо по-сербському, і дві — якщо по-німецькому. Симан вибрав сербську мову.

На це він мав кілька причин. (У нього для кожного рішення завжди знаходиться багато причин, нерідко й протилежних). По-перше, у нього в кишені немає повних двох шісток; по-друге, відколи почув про приїзд цісаревого дядька і щойно в голові, підбадьореній ракією, зблисла йому надія на успіх, він настільки проїнявся оптимізмом, що й не питається, яку мову правда розуміє ліпше і не припускає собі, що, може, нічого з того не вийде; по-третє, а ради чого він має цьому полудивцеві й потурнакові хоч би й щербатого гроша переплачувати?

— За шістку, і по-сербському,— рішуче каже Симан.

З узвичаєним церемоніалом, велично й поважно, посипаючи золотистим піском ваговиті слова, кожне з яких «влучає в самісіньку ціль», учитель написав прохання, яке починалося словами: «Ваша цісарська величність! З уклінною покорою звертаюся...» — і прочитав його напівголосно остовпілому селянинові, а потім струсив пісок з листка, скрутив його і, беручи шістку, запитав:

— Може, вип'ємо по чарці?

Знаючи, що вчитель п'є переважно за чужі гроші і тільки в крайньому разі платить сам, Симан сказав, що не має коли і що йому не хочеться.

Тоді вчитель, прискаливши одне око, запитав Симана, як він думає передати прохання. Селянин не мав охоти довго розбалакувати з чоловіком, у чій кишені вже зникла одна його шістка, і відповів, що то його справа. Учитель його перекопував, що воно не так просто й легко, але селянин уникав дальшої розмови.

— Симан передасть, якби навіть довелось в пташку перекинутися.

І пішов униз крутою довгою вулицею. А вчитель мерщій кинувся в поліцію, щоб донести про все, як це він завжди робив.

Ворота в церковний двір були замкнені, але чути було, що там пораяються, щось чистять і миють. Аби не привертати до себе уваги, Симан повернувся і пішов до Джуладжиного трактиру випити кави й перечекати, доки можна буде йому непомітно прослизнути в церкву.

Дорогою він до подробиць уявляв собі, як вибере зручний момент, прокрадеться повз церковного сторожа і заховається десь, бодай і під самим митрополічним престолом, а коли цісарів дядько стане перед іконостасом і перехреститься (бо ж і вони хрестяться!), тоді вийде, вклониться і заволає так, як написано в проханні.

— Ваша цісарська милість... з уклінною покорою!..

І віддасть йому прохання. А там будь що буде, хай його заарештовують і женуть куди хочуть. Основне, щоб цісарів дядько дізнався про те, що від нього, безперечно, приховують, а якщо він знатиме — то й знатиме цісар. Хай буде відомо цісареві про Симана та його правду!

З такими думками він увійшов до Джуладжиного трактиру, але не встиг навіть сісти на одну з лав, які були так заяложені й витерті, що й не вгадаєш, з якого вони дерева, коли його перестриває Васо Генго, на прізвисько Поліцай.

Той Васо був високий чоловік, незвичайно довгорукий і цибатий, якийсь увесь розхлябаний, з тонкими опущеними вусами на дрібному обличчі. Він, скільки пам'ятати, крутиться по державних службах. Спочатку був слугою в пруському консульстві, потім на побі-

геньках у турецькій повітовій канцелярії — розносив повістки по християнських кварталах та виконував різні поліційні доручення. За нової, австрійської влади він і далі кілька років робив те саме, а ото вже якийсь час Генго справжнісінький поліцай — в уніформі, із шаблею в чорних шкіряних піхвах та з латунним руків'ям.

Симан давно знає цього Васа Генга, а тепер, відколи веде ту свою нещасну тяжбу, часто бачить його, вітається з ним, але ніколи не має його за справжню владу і цісарського слугу.

Тепер Васо звернувся до нього якось по-іншому.

— Що ти тут робиш, Симане?

— Як бачиш, нічого.

— Як нічого?

Симан розкрив був рота, щоб пояснити йому, що нічого це щось, бо він залишив тут посуд від молока і кошики, але Васо гостро перебив його:

— Ходімо зі мною!

У цих словах було якраз стільки зверхності й нахабства, скільки треба поліцаєві, щоб спантеличити людину й примусити її робити те, що він хоче.

Симан не належав до тих, хто не вмів боронитися й мовчить, але доки він намагався дістати пояснення, то сам із здивуванням закріпив, що йде поруч поліцай і що слова тут зайві. А що вони йшли, то стосунки між ними швидко мінялися, ставали визначенішими. Виникало щось третє і нове, що було не просто Симан і Васо Генго, а порядок і закон, ніби злочин і кара, і то у формі, не знаній за турецьких часів.

Ідуть поруч, і кожний думає своє. Боячись, що вигляд у нього недостатньо поважний та суворий, Васо раз за разом щось поправляє й сунється, а Симан сповільнює хід, намагається перехопити поліцаїв погляд і якось повернути справу на добре.

— Знаєш, я зробив би своє і тоді...

— Не можна,— каже Васо з якимсь дивним і новим відтінком у голосі.— Треба негайно до пана комісара.

Симан, якому здається, що до нього знову повернулася колишня сміливість та красномовство, зупиняється і ображено, по-панібратському каже:

— Іди ти, прошу тебе, а я й сам знаю дорогу до пана комісара. Ось я зараз, кажу тобі.

Ображений гонор вдаряє в голову Васі Гензі, але від того його обличчя стає ще блідшим. Сердито й хрипко він гримає на Симана:

— Не викручуйся, а йди, якщо я тобі кажу. Ти забув, що тепер не Туреччина, а вже чотири роки як Австрія. Австрія, чуєш!

— Та кинь, знаю я. Не маленький. Австрія! Австрія! Ніби ти — Австрія!

Тут Васо Генго забув про недавно вироблений службовий стиль і зовсім не за статутом вирячився на Симана та не по-австрійському підступився до нього.

— А от, як бачиш,— Австрія! Для тебе я — Австрія. Щоб ти знав!

— Ти?

— Я. І щоб мені не пятавав, бо зв'яжу і так пожену через усеньке місто. Досить того!

І раптом, ніби пригадавши щось, Васо швидко обличив той тон звичайної боснійської сварки і набрав якогось нового, нетутешнього, справді австрійського вигляду: випнув груди, весь виструнчився, уніформа на ньому напружилась і вирівнялася, вуси настовбурчилися над щербатим ротом, очі стали широкими й випуклими, зморшки на надутому обличчі розгладилися. Змінився чоловік на місці, і в тій новій поставі промовив голосно й різко лише три слова, але ніби священну формулу чужою мовою:

— Іменем закону, вперед!

І Симан рушив без зайвих слів.

Зв'язані законом, вони тепер ідуть по-іншому. Мовби кожен з них скинув добродушну, безтурботну маску щоденності і показав якесь нове обличчя, настільки нове, що на перших порах ні один, ні другий не можуть ані до кінця отямитися, ані добре приладитися до нових ролей. Васо вже не той Васо Поліцай, який проходив сараєвськими вулицями як частина міського інвентаря, а інша, незнана людина — суворий і небезпечний, бездушний і невблаганний механізм, що кожний рух його має силу і невідворотність природного явища, якого людина інстинктивно, але марно прагне уникнути. А Симан не той добре знайомий кожному, надто балакучий і неспокійний селянин з околиці міста, який вже давно любить більше по сараєвських шинках заливати памороки, ніж длубатися в землі. Ні, він нараз постав «іменований Симо Васкович», який у найкоротший час і найкоротшою дорогою мав бути доправлений до шефа сараєвського «Поліційного комісаріату».

І ці два чоловіки йдуть поруч, скуті ланцюгом закону, кожен зі своїми новими думками й почуваннями, і зиркають один на одного спідлоба новим поглядом.

Васу постійно непокоїть одне: чи вигляд у нього як для цісарського охоронця порядку достатньо поважний і суворий? Він робить усе, що може,— надимається, супиться, викидає вперед ноги і розмахує шаблею, але весь час йому здається, що цього замало, і боїться, що з-під того австрійського параду вибирає Васо Генго і його боснійська мука та природжена вбогість.

А в Симана не одна думка. Він і лютий на владу, закон та цілий світ взагалі, і задоволений, що знову навколо його особи заварюється буча і що матиме нагоду говорити про свою тяжбу з агою та про своє право, але особливо вражений і приголомшений неспо-

діваним Васовим перетворенням. Якщо з Васа Генга за мізерну мить зробилося таке, то що тоді може збитися з інших людей? Васо Генго — цсарство! Ет, від тої бридоти аж життя немиле, хочеться плюнути на все. Бо як жити, куди дітися, де сховатися, якщо кожний з тих, хто трапляється тобі на вулиці, може стати Австрією?

Але всі ці думки раптом померкли. Симан згадав, що в нього за поясом скручене прохання, і вжахнувся. Обшукають його, знайдуть той нещасний папір, і тоді він уже не відможеться, що мав намір перестріти надвоєводу й тицьнути йому скаргу. Вони саме переходили через Латинський міст. Симан став нібито поправляти пояс, а коли підійшов до краю моста, притиснувся до самих поручнів мовби для того, щоб репоясатися, і хутко, але незграбно викинув папір у воду. (Ота несправність селян одне з найвразливіших місць у їхній постійній то явній, то прихованій боротьбі з містом і міщанами).

Папір у повітрі розкрилювався і тепер плавав по застійній мілині. Васо оббіг поручні і з низького берега стрибнув у воду, яка тут не сягала й кісточок. За ним розігнався Симан і наздогнав його. Їхні руки переплелися над листком, і розмоклий папір розірвався навпіл.

Коли вибралися на дорогу, обтрушуючи з себе воду і бурмочучи, Симан спересердя шпурнув свій шматок на землю, а Васо підняв його. І вони рушили до Бистрика.

Васо не спускає очей з селянина. А Симана аж тіпає; і трохи того розуму, і вся його сліпа наснага — усе перетворилося в шалений спротив і рішучість змагатися з будь-якою силою. Оглух, нічого не бачить і не відчуває од тої перекірливості — якби зараз від нього відрізали шмат м'яса, то, здається йому, і не заболіло б. Швидко йде, мовби він провадить, а перед

очима в нього міниться Бистрик; численні вікна у високому Хендиному домі, де тепер комісаріат, блищать і переливаються, як вода, в яку мусиш ускочити і або випливати, або потонути.

Чекали більше години в довгому коридорі. Повз них снували чиновники в цивільному й уніформах, з папками під пахвою, безліч разів проходив огрядний служник Пешо. І ніхто на Симана навіть припадком не глянув, не те щоб обіззався словом.

Те чекання в коридорах поліції може зморити й пригнітити навіть набагато терпеливіших і вольовіших, ніж Симан.

За тим, як довго тягнеться чекання, Симан зрозумів, що його поведуть до самого комісара. Того комісара, всім відомого пана Косту Германа, він знає особисто, бо вже раз мав із ним розмову. Це було після першої ухвали повітового суду, коли Симан опирався. Тоді комісар викликав його до себе й серйозно попередив, щоб не супротивився Ібрази, бо закон цього не дозволяє, а щодо їхньої суперечки, то «вища влада про неї скаже своє слово». І вища влада сказала, а Симан з того часу затямив, що той пан Коста — приятель аги.

Нарешті його допровадили до комісара.

Перша їхня «зустріч» відбулася в одному з порожніх передпокоїв цієї будівлі, мовби між іншим. А тепер — це був уже справжній комісарів кабінет. Простора світла кімната, вистелена килимами, заставлена меблями, яких Симан ніколи не бачив, з якимись пристроями на стіні та на столі, природу й призначення яких годі вгадати. І все таке чисте, чепурне, що людину від того поймає страх і ніяковість, і селянин не знає, куди подіти руки та ноги, тільки збентежено розглядає свої величезні зашкарублі ходяки, обличчя в нього пащать, а сам би волів, щоб зараз хто-небудь

зикнув, мовляв, не сюди його треба було вести, і щоб відправили в якусь простішу канцелярію.

За своєю нещасною звичкою плутати важливе з другорядним і не відрізнити суттєве од несуттєвого, Симан морочив собі голову лише цією неймовірною для нього чистотою і дивним умеблюванням. «Рай на землі, панське життя,— думав Симан.— Ось вона, Австрія!» І кинув короткий презирливий погляд на Васа Генга, що, вайлуватий і здерев'янілий, стояв у положенні «струнко».

За столом сидів Коста Герман у темній уніформі. Не кричав, не ворухнув ані мізинцем. Обличчя в нього спокійне, біле, з легким рум'янцем, волосся чорне, густе і такі самі вусики. Крізь пенсне світяться сині очі, які міняють колір, бо коли комісар запитує, вони заломлюються у верхньому краї окулярів, і від того погляд стає не по-людському спокійним і пронизливим.

— Ти не вгамовуєшся, Симане? — суворо мовить комісар і дивиться на нього ожилими скельцями і скляними очима.

І ясно стає, що він усе знає, бо перераховує Симанові, як той втратив землю й хазяйство, запив і став шлятися по місту, нібито позиваючись зі своїм паном, хоча про це є вже ухвала суду, а тепер пустився й на те, щоб турбувати найясніші особи своїми недоречними й безпідставними скаргами. Коротко: на хибну путь ступив і якщо не візьметься за розум та не займеться якимсь ділом, то погано кінчить.

Як тільки комісар зачепив Симанове право, селянин забув про свою зніченість і засперечався пристрасно й не церемонячись.

— Ти не хочеш вгамуватися, а проте все вирішено згідно з законом,— картав його комісар.

— Нічого не вирішено, доки людина жива.

Комісар поклав одну руку на другу, глянув ще пронизливіше на кряжистого схвильованого селянина, який навіть не помічав, що чиновник під'юджує і дражнить його, як худобину, коли її випробовують.

— Ти знаєш, що є указ цісаря...

— Честь і хвала цісареві і його указові,— урочисто й нещиро перебиває його Симан, підіймаючи трохи шапку, яку тримає в руці.

— І суд ухвалив...

— Що суд ухвалив? За турецькими законами, пане. І хто мене судив? Джулага Маглаїч, турок, як і мій ага...

— Але ж вирішували три засідателі. Другою людиною був Анте Перишич...

— Це правда, що другою, але людиною він ніколи не був.

— Ну гаразд, третій був серб, Коста Чук.

— Сербом, пане, був і Вук Бранкович, та зрадив сербського царя на Косовому полі.

Комісар не стримав усмішки, яка заграла більше у скельцях пенсне, ніж на губах.

— Невже справді так, Симане?

— Було б ліпше, якби було не так, але є саме так.

Що більше Симан запалювався, то комісар дедалі спокійніше й веселіше докидав зауваження, заохочуючи Симана до розмови.

Добре допитавши його таким чином, Герман переконався, що й тут ідеться лише про одну із Симанових фантазій і п'яні витівки, але все-таки вирішив замкнути селянина, доки скінчаться урочистості й від'їдуть високі гості. Отже, підозра взяла гору в голові цісарського австрійського поліцає. Власне кажучи, вона завжди перевершує в ньому всі інші почуття і завжди напоготові, а якщо трапиться, що трохи задрімає, то спить лише одним оком та одним вухом, і найменше

шарудіння, легше від помаху метеликових крил, може збудити її; а якщо й шуму немає, то вона час від часу прокидається сама від тиші, яка їй видається підозрілою. А пойнятий підозрою, цісарський австрійський чиновник завжди вибере найвигідніше й найбезпечніше для нього та його службових інтересів, але найважче для запідозреної людини.

Урядовий комісар підвівся й добродушно повідомив Симана, що він на кілька днів повинен залишитися в поліції.

Симан спочатку протестував, а далі став проситися, щоб його відпустили.

— Не можна, Симане. бо ти маєш звичку вибігати перед високих осіб, то ще, не дай боже, цісарські коні злякаються такого кремезного чолов'яги, а це було б небажано. Так буде ліпше й для тебе.

Усе це було сказано напівжартома-напівсерйозно, проте Симан таки відсидів три дні в хурдизі, і тільки тоді, коли надвоєвода від'їхав, його випустили.

Так розвіялася й остання Симанова ілюзія, а він жив, ще похмуріший, озлобленіший і дедалі більше опускаючись. З часом обрид кожному своїми одвічними розповідями про землю й третину, про турецькі земельні закони й австрійські укази, які знав напам'ять і цитував, називаючи заголовки, номери і дати. Усі мали його за пропащого бідолаху, що звихнувся з розуму через землю і тепер ні про що інше не може думати, і всі сахалися від нього, як тільки він починав говорити й показувати брудні потерті ухвали й рішення, прохання й апеляції.

А жити треба, хоча й по-жебрацькому. І тому Симан хоч-не-хоч із часом звик мовчати про те, що було основне й наймиліше для нього, та грати на гуслах те, що люди люблять, чого бажають і за що платять. Отак ставши музикою, він дедалі частіше обминав головні

вулиці й кав'ярні, де тепер збиралися нові люди, а більше проводив час по глухих околицях міста.

Недалеко від Сараєва через тісне звивисте річище Миляцької, по великій дорозі на схід, проліг гарний великий Козин міст на один прогін, збудований з каменю.

На правому березі річки поряд з тим мостом розташувався старий відомий трактир з терасою над річкою, стайнями й кузнею; тут завжди повно возів і коней. А на другому березі, збоку, стоїть біла кав'ярня із садком, що спускається до річки.

Тут сараєвські цехи часто влаштовують свої пікніки, сюди від квітня й аж до жовтня надвечірньої пори приходять сараєвські гуляки, сидять серед зелені в холодку над річкою і п'ють ракію під музику або пісню, і то ті запеклі гуляки, яких хтосьна-чому ваблять саме такі місця без круговиду, між стрімких берегів, де сонце рано заходить і пізно сходить.

У літні надвечір'я на терасі, майже завжди на тому самому місці, можна було бачити кремезну, але зігнутому, змарнілу постать Сима Васковича, колишнього кметя Ібрагі і хлібороба. Він сидів звичайно край огорожі, довго кашляв і спльовував у річку. «Цей протягне не далі, як до осені»,— каже трактирник до свого слуги, відмахуючись від диму і показуючи на сухотного Симана. А Симан не дивиться ні на кого, лише чекає, хто замовить пісню. Із торби поруч нього виглядають гусла. Замовляє звичайно той, кого першого проймає ракія, а з піснею замовляє питво та закуску і для гусяра.

Крім Симана, сюди постійно приходять ще один відвідувач— Саліхбег Хасимбегович. Він з Маглая, але відторік живе в Сараєві, у сестри, яка тут вийшла заміж за бега Бабоча,— з її милості він і допиває свої останні шкалики ракії. Чоловік він уже кінчений, без

кола і двора, гіркий непросипуций п'яниця, колись був знаний і як картяр, але тепер його бегівське товариство відцуралося від нього. Половину свого маєтку проциндрив протягом двадцяти п'яти років перед приходом Австрії, а другу, більшу половину — за тих п'ять-шість років, відколи настала окупація і принесла із собою готелі, музикантів та всілякі інші розваги й дурисвітства. Гладкий, короткоший, з цеглистим, аж посинілим обличчям, щербатий, з червоними, завжди сльозавими очима, він доживає останок своїх днів тут, на Козиному мосту, де не раз просиджує і два, і три дні підряд. «Щодня чекаю, коли костюмаха стукне його і він беркицьнеться», — каже своєму слугі трактирник, схильний до похмурих, зловісних пророкувань.

Часто трапляється, що в трактирі край моста зостаються лише Саліхбег і Симан, бо дехто приходять тільки святами, дехто — тільки надвечір і то якщо гарна погода, але вони двоє майже беззмінно тут. Доки твєрезі, стороняться один одного, сидять віддалік. Симан безперестану совається, перебирає якісь папери в шкіряній торбї або голосно кашляє, а бег сидить тихо, нікого не бачить і не чує, і ніхто йому не потрібний.

Коли-не-коли зверне сюди якийсь подорожній, вип'є чого-небудь і піде.

Важко сказати, хто з них озивається перший і як це стається, що починають мову і Симан підсувається до бега. Їх зближує ракія.

Ожилий, але й далі стриманий, Саліхбег каже спокійно:

— Заграй-но пісню!

Симан приносить гусла в торбї, але так, ніби це його воля й потреба. І грає, тихо підспівуючи, а коли закінчить, не дивиться на бега, а застигає поглядом на гуслах і мовчить.

Тепер бег замовляє.

— Дай мені чарку!.. Дай і йому!

А коли вип'ють, він знову замовляє, вже не відділяючи Симана од себе.

— Дай нам ще дві.

Бег хоче послухати нову пісню. Симан співає. Чарки перед ними порожні. Треба їх наповнити. Після третьої Симан сам починає пісню про Смаїл-агу Ченгича. Бег оживає.

— Ех, ну й ну! Тільки якщо із Смаїл-агою щось станеться, то так і знай, не зносити тобі голови на в'язах.

Як і всі безпросипні п'яниці, бег любить погрожувати, клястися й обіцяти.

Отак вони п'ють і співають. Давно смеркло. А вони між піснями розмовляють про щось то голосно, то приглушеним шепотом. І тоді трапляється, що бег нараз випростається, почувшись бегом, різко гримне на селянина і змінить тему розмови. Але ще частіше буває, що, захмелілий, він навіть повік підняти не може, ані язиком повернути, бо слабкіший за Симана і швидше п'яніє. А Симан, щасливий, що знайшов нарешті людину, яка, обважніла і п'яна як чіп, не може втекти і мусить слухати його, тихо розповідає своєму співрозмовникові, сліпому, німому й здерев'янілому від ракії.

— Усі кажуть про мене, що я пропащий дурень. Я це знаю. Та знаю, що не зовсім так. Бачиш, у мого покійного батька колись був півень, великий, такого пошукати. Але мав одну ваду, через яку передчасно збувся голови: він кукурікав на цілу годину раніше за інших півнів і будив домашніх. Обридло це моєму батькові. «Не можу,— каже він одного дня,— далі терпіти його, нехай би навіть золотий був». І звелів зарізати. Ото й я — як той півень...

Склепивши очі, бег тільки плямкає беззубим ротом і вичавлює з себе якийсь голос — не то сердите ричання, не то сонне хропіння. А Симан розповідає далі, маючи непереборну потребу виговорити все, що в нього на серці, будь-кому, хоч би й тому напівтрупові.

— Усі мені кажуть, що не слід було робити й говорити того, що я робив і говорив, бо не настав час, а ліпше було, як то кажуть, набравши в рота води, пильнувати свого діла. Можливо. Але коли розміркую добре, то бачу, що має бути так, як я кажу: панське право вмерло, а кметівське народилося, тільки вони не бачать того, ще не бачать, а я бачу!

І селянин втуплює погляд у бегове обличчя і говорить йому лагідно, звисока, мовби звіряє йому бозна-яку таємницю і робить велику послугу.

— Знаєш, Саліхбегу, честь і шана тобі як приятелю, скажімо. Честь і шана! І я не був би людиною, якби образив тебе і наплював на те, що з'їв і випив твого. Боже борони! Тобі честь і шана, але з кметівською землею і з третиною не як треба, не по правді, і не довго так буде. Сьогодні Симан дурний і волоцюга, землю в нього відібрали, люди відвертаються від нього, всяка тля насміхається з нього, Васо Генго його муштрує, та й той голомозий лакиза Хусо не тільки виписує з канцелярії, а й до повітової управи не підпускає. Навіть постояти не дає. «Не дозволяється», — каже. Ех, не дозволяється, а я тобі скажу, Саліхбегу, і нехай це тобі не буде кривдно і не май це за образу від мене, а все-таки Симанова правда, ще й яка; тільки помилився і передчасно кукурікнув. (Одурив мене шваб, стерво паскудне!) А Симанова правда, Симанова!

Селянин відсувається, скрегоче зубами, б'є долонею об стіл і говорить задихано і зовсім глухим від збудження голосом, говорить, мовби на гуслах грає, а тяжкий сухотний кашель раз по раз перериває йому мову.

— Симанова правда, повір, Селіхбегу! Нехай я і дурень, і пропащий чоловік. Добре, нехай! Але після мене прийдуть кращі за мене, вони з головою візьмуться за діло, так що ні агам, ні повітовій управі не буде солодко, але нічого з ними вдіяти не зможуть. Я не дочекаюся, але знаю напевно, як цю ракію-мучительку бачу перед собою, що настане день, коли аги і беги будуть оббивати пороги по судах та канцеляріях і носитимуть, як тепер я, папери й закони в торбах, але ніхто ні читати їх, ні розмовляти з ними не схоче. Сміятимуться люди з панських прав, як ото з мене сміються. Тільки то буде більший і гучніший сміх; Боснія двигтітиме від нього. До того часу від мене зостанеться жменя костей у землі,— буду чи не буду, але кращої панахиди мені не треба. Тоді я народжуся, а тепер я мертвий.

І все таке говорить Симан, чого ніколи не було, чого, кажуть люди, й бути не може, а що все-таки буде,— ваговите й бунтівне, про що мовчать і чого людина вдень ані подумати не сміє,— мовби з нього не ракія, а сама істина промовляє, проречиста, ясновидюща й безстрашна істина пізньої вічної пори серед глухої місцини над змілілою річкою, яка ледве плюскотить.

І приємно йому, що може та сміє все те сказати в очі бегові, справжньому бегові, дарма що він напівмертвий од ракії. А бег часто і не такий вже безпритомний, як видається; крізь хмільний туман і шум отруєної крові в голові він чує селянинову мову і хоч не все, то принаймні основне розбирає. У ньому повільно, але нестямно росте обурення, а що язик йому заляк і ноги не слухаються, то він лише вказівним пальцем киває сюди-туди і тим ледве примітним порухом заперечує те, що чує. Бодай стільки. Лиш аби не було так, як поганий серб каже.

Отак тягнеться ніч. Усе замовкло, вогні погасли,

тільки осколок якогось склистого й ніби вологого місяця світить ще якийсь час над похмурою западиною.

Трактирник позачиняв віконниці, позамикав на засув двері і ліг спати, а бега й Симана, одержавши плату за питво, залишив на терасі біля річки, як людей непутящих, з якими не треба особливо рахуватися, у яких нема ні дня, ні ночі, ні пристанища — і які скоро, один раніше, другий пізніше, отак задубіють десь на лавці під порогом шинку.

КИЛИМ

Баба Ката, самотня сімдесятилітня вдова, чепурна й висохла, має на Бистрику хату, що дісталася їй у спадок від батька, Петра Маруновича. У ній вона виросла і зараз живе, щоправда сама — чоловік помер, а дітей ніколи й не було. Це одна з тих звичайнісіньких сараєвських халуп на околиці Бистрика, що ніби повклякали попід високою горою і в яких панує охайна, світла вбогість, тут єдиною розкішшю влітку буває горщик з фуксіями, а взимку — айви, виставлені рядочком на полиці, підвішеній над тапчаном.

За ту халупу баба Ката вже кілька років позивається з міською управою. Нахваляються викинути її з рідної хати. Тому вона й прийшла цього літнього дня 1941 року в міську управу. Тепер сидить у прохолодній, гарно прибраній чекальні, доки її прийме новий, устаський¹ заступник голови.

Отак чекаючи, баба Ката перебирає в думках свої порахунки з управою і обмірковує, як найліпше й найпереконливіше викласти заступникові свої просьби та скарги. Замислена, вона втупила невидючий погляд у великий перський килим, розстелений посеред чекальні, і навіть не помічає його. Але час минає, чекання затягується, думки все ті самі. І її увагу привернули візерунки досить-таки звошеного, але ще гарного килима. Розглядала вигадливі барви й пишні лінії незвичного рослинного орнаменту, листки і стебла якого див-

¹ У с т а ш і — члени хорватської фашистської організації, поплічники німецьких окупантів у 1941—1945 роках.

но мінилися перед очима. Переплетені і мовби розвихрені вітром, вони, здавалося, дедалі чіткіше набувають людських або тваринних обрисів, а коли вже зовсім ставали схожі на певну істоту, візерунок нараз грайливо змигував і знову обертався листками й галуззям. І ті перетворення рослинного й тваринного світів безперестанку повторюються, щоразу відкриваючи той самий орнамент на килимові. А кольори міняться й перебиваються в ритмі тої гри.

Вбирає баба Ката малими жвавими очима красу барвистого килима, забуває поволі, де вона, кого чекає, чого прийшла, і тільки стежить за грою химерних появ, які видаються їй ніби знайомими і які щораз більше хилять її не в сон, а в спогади далекого дитинства.

Рік 1878.

У тій хаті на околиці Бистрика живе золотар Петро Марунович. Він підмайстер у відомого ювеліра Андрія Ливняка, у якого працював його батько першим майстром «за третій гріш». У Петра є жінка і двоє дітей: Ката, котрій уже сім років, і чотирирічний хлопчина. З ними живе Петрова мати Анджа, яка, насправді, господиня в хаті і яку всі називають мамою.

Це опатна й гарна бабуся з рум'яними щоками, які випромінюють супокійну розумну рішучість й усмішку, що час од часу пом'якшує ту рішучість. Уже два роки як їй майже повністю відібрало ноги. Коли хоче встати і ступити кілька кроків на костурах, допомагає невістка. Але, дарма що непорушно сидить на своєму стільці, вона порядкує всіма домашніми справами. До неї приходять сусіди на раду й розраду, бо всі знають її як розумну, щиру й далекоглядну жінку. Коли вона щось обміркує і винесе рішення, а наприкінці своєї мови ще й підніме костура, наче погрожуючи комусь, то можеш бути певний, що все збудеться, і той, хто її послухає, не каятиметься.

Її син Петро,— незмірно високий, трохи згорблений чоловік тридцяти років, з довгими вусами на дрібному обличчі,— тихий, сумлінний майстер, але без батькової спритності в роботі і без матиної розважності.

Невістка Марія,— невеличка, чорнява, рухлива, завжди з трохи запаленими повіками,— з тих жінок, у яких з материнством приходять і розвивається панічна тривога й пожадливість, що з роками переростає в нестерпну дріб'язкову скнарність.

Того серпневого дня 1878 року всі сидять удома, бо ринок зачищений і Петро не пішов на роботу. Вже кілька днів сподіваються вступу австрійських військ до Сараєва, а сьогодні ото вранці почувалися гарматні постріли від Хума й Гориці.

У ті повні світла й довгі літні сараєвські дні, кожен з яких скидався на свято, запала тиша по садках і подвір'ях на Широкачі та Бистрику, запанував страх по хатах і порожніх вуличках. Але тиша більше впадає в око, бо страху завжди тут не бракує. А сьогодні, ось, тиша задвигтіла від глухого стугону і через якусь хвилину раптом репнула з тріском і шваркотінням, мовби туго натягнуте полотнище.

Австрійська батарея почала обстрілювати з Гориці швидким вогнем сараєвську фортецю і прилеглі до неї квартали. З Жовтої башти їй відповідали дві важкі турецькі гармати. низьким тоном, незлагоджено і, сказав би, сердито. А одночасно з тим, як піднімалося сонце і дужчала стрілянина, зростав страх. Незримий і заразливий, безсилий тільки перед тими, хто не боїться, бо воює, він глумився з тисяч людей, які поховалися по хатах; заповзав їм у голови, плутав думки і розвіював уявлення, які здавалися непорушними й одвічними; радив утікати, підсікав ноги, гнав у криївки і відразу ж нашіптував, що інше місце куди надійніше. Страх triumфував і гнув людину, де тільки міг, як траву.

День хилиться до заходу. Гарматне гупання не вщухає, з одного краю до нього домішується розсипана рушнична стрілянина, яка щораз частішає. Народ сходить кров'ю і гине, будівлі горять. Точиться нерівний бій за Сараєво; до полудня ще сяк-так, а по обіді починають переважати австрійці. Синє військо ринуло з пагорбів у місто, нестримно заповнює вулицю за вулицею.

У Маруновичевій хаті край Бистрика страх, як і всюди, але мама не дає йому розростися. Вона клопочеться щоденними справами, гримає на невістку, що та плаче й голосно молиться та лякає дітей. Діти коло неї, гримотнява сполошила їх, але вони питають про щось, то й забувають про все і далі собі граються. А бабуся бере один зі своїх костурів, лоскоче ним онука, який про щось лепече зі своєю сестричкою, всміхається до нього і каже глибоким голосом:

— Е, мій голопуцьку, добре нам з тобою: баба стара, ти малий, і ніхто нам нічого не зробить.

А тим часом дослухається до вибухів і шуму знадвору.

Стрілянина пересувається, міняє напрям, переміщується з одного краю на другий і поволі вщухає. Здалеку доноситься незвичний звук сурми. До Бистрика спускаються коні й солдатські покряки. І то не мчать і не йдуть, а сунуть.

Бабуся обводить своїми великими очима кімнату, наче капітан на кораблі. Кличе сина.

— Піди відчини ворота на вулицю,— каже йому і, побачивши, що син злякано втупився в неї, пояснює: — Коли військо вступить до міста, треба, щоб подвір'я було відчинене, інакше стрілятимуть у хату. Не бійся. Тільки скинь ту феску і нехай Марія візьме дитину на руки. Вийдіть обое і відчиніть ворота навстіж.

Порядкує зібрано, рішуче, мовби пережила бозна-скільки тих воєн. І її спокійна впевненість передається синові, навіть блідій переляканій невістці, яка не перестає тремтіти, проте виконує, що їй кажуть.

Усе ближче цокання кінських копит і людська хода по бруківці. Військо вже заповнює Бистрик і Широкачу. Але вони живуть у завулку, то поки що сюди ніхто не заглядає. Тільки щораз голосніше й частіше лунають команди, розлягаються вигуки чужою мовою і звучать сурми та свистки. Раптом на подвір'я заходить патруль з трьох солдатів. Спітнілі, запорошені, засмагли, гвинтівки з багнетами навпереваги, йдуть повільно, дивляться насторожено. а очі блищать, ніби в п'яних, і відсвічують божевіллям.

Петро зробив так, як звеліла мама, щоправда невістці забракло сил, і вона впала на коліна з тихим зойком, аж діти, налякані, кинулися до баби.

Перевіривши всі закапелки і заглянувши в сад, солдати перейшли на сусіднє подвір'я, над яким уже маяла біла хустка.

Так і це скінчилося. А з темрявою вщухла й стрілянина. Тільки з міста долинали солдатські співи та музика.

Наступного дня страх почав улягатися. Ринок ще зачинений, але вулиці вирують якимсь новим, воєнним життям, його відгомін чути й у низьких халупах на околиці Бистрика. Час від часу хтось приносить нову, щораз дивнішу звістку. Прибігає сусідський хлопчина:

— Солдати грабують турецькі будинки й крамниці; самоправно відімкнули мечеть і в ній складають якісь скриньки та коци.

І хлопець біжить далі, збуджений, начебто сам причетний до великих подій та сміливих зрушень.

Трохи перегодом зазирає ще хтось:

— Он солдат виліз на мінарет і розмахує шапкою.

Кояться дивні й тривожні речі, починає здаватися, що всі усталені звичаї й засади летять шкереберть, а межа між дозволеним і недозволеним пересувається й зникає. Все стає можливим і дозволеним.

Нове військо розбрелось по місту. Солдати заходять і на Маруновичеве подвір'я, але вже без багнетів на гвинтівках і без тої суворості. Питають води, а найчастіше ракії, бо в місті заборонено продавати алкогольні напої. Дехто з них, користуючись чеською або польською мовою, досить швидко доходить порозуміння.

Отак увечері другого дня до них забрів якийсь солдат. По лисніючому від поту обличчю і посоловілих очах було видно, що п'яний. Він також послуговувався більш-менш зрозумілою сумішню слов'янських слів. Це був непоказний чоловічок, з тупим і невизначним обличчям та злодійкуватими рухами: дрібна порожинка людського пилу з Панонської рівнини. Розмахнувся великим, абияк складеним перським килимом і кинув його з плеча на долівку, щойно переступивши поріг.

Пояснював переляканому Петрові словами й на мигах, що продає його за ракію. Багато не править, хай дадуть, скільки мають. Насилу далось збагнути, чого він хоче. Петро, звиклий в усьому радитися з матір'ю, мимохіть відкинув двері до її кімнатки. Старій Маруновичці не треба було довго пояснювати, про що йдеться. Глянувши суворо на сина, вона спокійно промовила до солдата:

— Ракії не маю, а килима мені не потрібно. Забирай собі його, чоловіче добрий, і неси тому, хто купить.

У присмерковому світлі солдат стояв біля порога, як застуканий на шкоді школяр, і розгублено дивився на сповнене величної гідності обличчя старої, аж доки Петро не зачинив дверей, пообіцявши матері випроводити його разом з тим килимом.

Скоро посутеніло, підійшла пора вечеряти. Стояла

тяжка задуха. Іли мовчки, тільки Петро розповідав, як він ледве спекався того п'яного солдата. А невістка Марія додала, що солдати носять по хатах багато всілякого добра, набраного в покинутих турецьких домах, і ото продають їх за півдарма або й так віддають. Стара уважно подивилася на сина й невістку.

— Хай продають, кому хочуть, і хай купує собі той, кому совість дозволяє. А в моїй хаті не буде ні краденого, ні грабованого, бо в чужого горя ще ніхто щасливий не був.

На цьому розмова урвалася, і до кінця вечері ніхто не обзивався. Потім Марія, постеливши ліжко свекрусі, пішла з чоловіком до своєї кімнати, де вже спали діти.

Приречена жити без руху, між чотирьох стін, баба Анджа взагалі не любила нічної пори й снання, а сьогодні тим більше не мала сну. Є люди, яких навіть найменше зіткнення з моральним брудом глибоко вражає і потім довго переслідує, мов фізичний сморід гнилизни. Коли бабі Анджі здалося, що нарешті вона васинає, перед очима раптом виринула бридка постать солдата. Біля його ніг лежить червоний килим, а коло нього стоять огидно збентежені син і невістка.

Той килим не йде з голови. Повернула думку на щось інше, і нараз знову: «Звідки він його взяв? Із чиеїсь хати? Чи з мечеті? Хто плаче за ним?» Може, й ніхто. Все одно, там, де він був розстелений, зле голе місце. І їй здається, що вона навіть бачить ту порожнечу.

Сердито відганяє від себе думку й заплющує очі, але, замість заспокійливої темної безодні сну, перед нею все мерехтить той самий турецький килим, розтягнутий на всю ширину і змережаний зеленими та червоними візерунками. Насправді це не килим, а безкрає поле, нескінченні ряди турків, що моляться на тому полі. Якийсь час вони застигають у молитовному спокої, стоячи навколішках, а потім доторкаються чолом

землі,— і так хиляться, мов колосся під вітерцем на неозорому лані.

Стара перехрестилась, пошепки промовляючи молитву, і перевернулася на другий бік.

Але щойно склепила очі, перед нею знову заряхтів турецький килим, простертий у безмежність, а на кожному з квадратів його орнаменту їжачиться загін турецьких кіннотників піднятими над головою списами. І отак, загін при загоні, вишикувалася незліченна армія на неосяжному полі аж до самого безкраю. То месницьке військо, що вершитиме суд і розправу за кожну вкрадену річ — за голку, як і за килим, за килим, як і за дім.

І знову неспокійно кинулася на інший бік. Кілька разів так переверталася, відганяючи моторошні й безглузді марення, доки нарешті все-таки задрімала.

Прокинулася раптово, мовби її хто гукнув. Крізь відчинене вікно із саду вливався ледь відчутний струмінь прохолоди. Вона зрозуміла, що спала не більше години. Якусь мить, непорушна, з розширеними очима, дивилася в темряву, а тоді запалила свічку й стала підтягати до себе одяг та костури.

Часто буває досить лише години першого, найміцнішого сну, щоб сумнів, з яким лягаєш у постіль, виірив у ясну впевненість і збудив нас отою своєю пронизливою ясністю. Охоплена тривогою, стара Анджа покванно одягалася, а тим часом перед очима знову поставали і п'яний підозрілий солдат, і розгублена невістка, і мовчазний син — виразніше й зриміше, ніж увечері, в передсмерковому світлі. Коли зібралася, почала підводитись, спершу на руки, потім на костури, дошукуючись різних способів. Уже рік, як вона без сторонньої допомоги не піднімалася з ліжка. А зараз їй вдалося. Тільки було забарно і бракувало духу від напруження, нетерплячки й озлобленої рішучості.

Коли нарешті звелася, все пішло легше. Тепер усією вагою тіла налягла на руки й костури і, крім того, спиралася на стіну, по якій разом з нею переповзала і її згнічена тіль.

Сяк-так примудрившись, поволі відчинила двері й переставила костури через поріг, за який давно не переступала. Продибала через коридорчик, що слабко освітлювався свічкою з її комірки, й опинилася перед їхніми дверима. Нетерпляче загупала кулаками, затиснутими на костурах. Двері відчинилися. У кімнаті було душно й темно. Посхоплювалися — невістка й син. Заговорили навперебій, а в їхніх голосах чувся страх і здивування.

— То ти, мамо? Що трапилося?

— Принеси свічку з моєї кімнати! — наказала стара твердим голосом.

Невістка чимось шаруділа в темряві, щось приймала, а потім підвелася й пройшла повз неї до другої кімнати по свічку; тим часом син, напівсонний, розхристаний, не переставав бурмотіти:

— Що трапилося, мамо? Чому ти не покликала? Що таке?

— Свічку дай,— відповіла стара.

Невістка, не поспішаючи, принесла свічку; кімната виповнилася миготливим світлом. Посередині стояв Петро, високий, худий, розкуйовджений, з довгими вусами. Долі, на матраці, солодко спав хлопчина, приклавши кулачок до рота, а біля нього сиділа, прокинувшись, дівчинка Ката і дивилася широко розплющеними очима довкола себе.

Стара повела очима і спинила свій погляд на покуті. Там лежав напівпростелений червоний перський килим, а друга його половина була скручена на дивані.

Баба Анджа похитнулася на своїх костурах, аж свч в невісткою кинулися до неї, але вона, відтрутивши їх

од себе, сперлася на стіну. Дотягнулася до дивана й сіла, тремтячи від зусиль та збудження.

Усі мовчали. Десь далеко пролунав самотній постріл. Тоді стара вдарила правим костуром об долівку. Ті двоє заворушилися, їхні тіні видовжилися й переломилися.

— Збирай оце й неси геть,— промовила вона глухим від гніву голосом, тикаючи костуром у килим.

Син спробував було пояснити все, сказати щось на своє виправдання. П'яний солдат, мовляв, уперся і не хотів забирати килима, залишив його — бодай до завтра. Зрештою, війна, килим турецький.

Але стара не дала йому доказати.

— Турецький? Якщо турецький, то не твій. Що ви собі надумали, бегівський гарем з хати зробити? Отак ви почали заводитися господарством! Це тебе твоя панія напоумила на таке? О ні, доки я жива, цього не буде!

— Тягнуть же, мамо, всі. І я собі думаю, чим йому пропадати...

— А, то тебе твій куций розум так навчає! Хай розтягують, хай зогниє на вулиці, тільки подалі від мене. Невже ви не маєте страху, що ваші діти, дивлячись на вас, стануть злодіями й грабіжниками? Ви килими берете, а вони будуть хати й крамниці собі привласнювати.

— Таж війна, мамо...

Це безпорадне і в своїй безпорадності безглузде зауваження вкрай розлютило стару.

— Що війна? Чия війна, телепню один? Ти воював, щоб тепер здобич ділити? Ти гадаєш, що царі б'ються, аби такі, як ти, наживалися і чужим горем хати вистелювали? Чи ви думаете з людьми жити і вмирати? Ще швабське військо роззутися не встигло, а тобі вже смердить Маруновичеве рядно, на якому народився і яке твій батько чесною працею нажив, уже забагаєш

панського — і то чужого, краденого. Сусідського вам захотілося? І гадаєте, що ніхто не знатиме й не бачитиме, чи що мати, бо така каліка, сидітиме дурна й сліпа та ковтатиме сором, доки грабіжники по хаті швендяють? Е ні, синку, так не буде. Ото мені притьмом виносьте чужий килим.

Син ще раз спробував відкласти все до завтра. Куди він його понесе і кому віддасть? Але стара на все мала відповідь.

— Викинь його на вулицю, та й хай забирає собі хто хоче; воно чуже.

Невістка вдарилася в сльози, заломила руки і внала на коліна (їй для цього багато не треба; з найменшого приводу вона підламується, як стеблина, і падає навколішки).

— Не треба, мамо, закликаю тебе, де ж у таку пору виходити на вулицю, ще застрілять його.

— Згортай і винось! — повторювала невблаганно стара, рішуче і владно вимахуючи правим костуром.

Почали згортати килим та виносити його з плачем і стогонами і багатьма зайвими наріканнями. Потім і бабусю відвели до її кімнатки, і свічку винесли. А на малу Катю, яка за всім цим спостерігала широко розплющеними від цікавості й страху очима, ніхто не звертав уваги. Її той незрозумілий переполюх глибоко вразив, налякав і, врешті, зморив. І вона, як тільки стало темно, схилилася поруч брата й міцно заснула. А спогад про ту ніч потонув десь глибоко в ній; мовби якийсь значущий і тривожний сон. І здавалося, що він назавжди канув у небуття. Та ось...

— Йди, бабо Като! Ти дрімаєш, а пан чекає, йди! — гукав уже вдруге чиновник управи майже у вухо старій, яка, похиливши голову й втупившись у килим, поринула в далекі спогади, мов у глибокий сон. Стара стрепенулася, трохи засоромившись, глянула довкола

Її знехотя підвела руку, начебто поправляла хустку й одяг. Потім рушила через червоний килим у відчинену канцелярію. А в голові, її слабкій, замисленій голові, зблякли й переплуталися всі ті так гарно й переконливо нанизані докази, що їх було приготувала для пана заступника.

КОСА

Базарний день у містечку повний різних звуків і шумів, реву худоби, мекання овець, ділового крику й людського гомону. Але над усім тим по торговлиці чується металічний передзвін; то селяни пробують коси, постукуючи ними об камінні пороги крамниць.

— Донь, донь, донь... цинь, цинь... тень, тень!

Отак цілісінський день відлунює над базаром.

Селянин не розмірковує багато і довго наперед, але коли вже за щось береться, то весь поринає в це і тоді думає наполегливо, зосереджено, наче всім бством і всією силою. Так і з купуванням коси.

Разом із сонцем Витомир зійшов зі свого високого гірського села у містечко, продав те, що мав продати, і тепер перед ним весняний день, а в ньому одна думка, один клопіт: купити косу.

Спочатку трохи порозмовляв з людьми, розпитав де про що, потім пройшовся кілька разів перед рундуками з залізним товаром і нарешті зважився вступити в один, якого найліпше знав. Крамар спитався, чого йому треба, але він відповів щось нерозбірливо і тільки очима перебігає по розвішаному товарі, шукаючи коси. Врешті трохи натякнув, а трохи крамар сам здогадався, і ось хлопчина, крамарів підручний, виносить перед нього бажані коси, замотані в джут, скручені ликом у в'язку, мов шаблі.

Селянин присів навпочіпки, витягує одну по одній, приглядається до кривизни, кольору й блиску, пробує пальцем жало, бере в обидві руки, підносить до очей, ніби рундницю, і дивиться по лезу, мовби цілиться.

Плює на сталь, лиже її, витирає. Біля нього стоїть той хлопчина, миршавенький, щербатий, а очіці йому грають хитро й не по-дитячому.

Вибравши й відклавши дві-три найкращі, селянин виходить з ними надвір і починає стукати кожною об камінний поріг, довго й уважно. За ним вийшов і крамарів підручний, не зводить погляду з кіс, а він невідь-що дав би, аби відкараскатися від того непрошеного витріщачки й залишитися сам на сам з косою, яку пробує; тоді скоріше, здається йому, помітив би в ній прихований гандж. Намагається забути і про крамаревого підручного, і про все навколо. Стукне косою об камінь і хутко підносить її до вуха, як диригент камертона, прислухається довго до звучання сталі і ловить його навіть тоді, коли ніхто вже нічого не чує. Обличчя в нього якесь замріяне, далеке, і справді, стежачи за звуком, він був уже не тут, у містечку, де йому нема чого робити і куди його жене тільки потреба, а десь на своїй половині, у розпалі косовиці, де та сама коса, виклепана й набита на кісся, шипить гадюкою в траві, півколом захоплюючи покоси.

Селяни, що проходять повз нього, зупиняються на хвилюку й собі дослухаються, докидають якесь слово чи пораду або просто кажуть, що все це стукання ні до чого, бо тепер нема вже колишніх варцарських¹ кіс. Витомир кожному притакує, але робить своє, довіряючи тільки своєму вухові.

Довго так стукає, вислуховує, аж крамар втрачає терпіння — велике успадковане купецьке терпіння — та виходить на поріг і спокійним голосом, у якому чується не зовсім опановане роздратування, радить йому вибрати одну з двох найліпших.

¹ В а р ц а р — місто у Боснії, колись славилось добримими косами.

— Не вагайся, Витомире, яку візьмеш, та й добра; тут порчі бути не може.

— Тож так! — каже селянин, але не тому, що погоджується, а щоб виграти час і самому розміркувати, незалежно від крамаревих порад.

Ось на темному полотні однієї вибито великий, але Витомирові незрозумілий напис золотистими буквами «Boehme & Sohn, Wiener Neustadt», через те селяни називають її «злоткою». Є й інша — її називають «тиролькою», вона вся міниться темно-синім блиском гартованої сталі; букви на ній дрібненькі й срібні, на її заводській марці зображено стебло конюшини з чотирма листочками, теж срібною барвою.

— Не мороч собі голови, — наполягає крамар, — бачиш: написано і на марці — конюшина.

— Тож так, так! — відповідає селянин неухважно, а сам добре собі тямить, що написане одурить навіть того, хто навчений грамоти, а картинка напустить людині туману в очі, що й не додивився, що там насправді.

— Тож так, так!

Тільки й усього відповів крамареві, а сам мовчки розмовляє й розмовляє з косами, які тримає в руках і які заступили весь видимий простір, заповнили всі його думки й прикували до себе всю увагу, на яку він здатний у цьому брехливому й підступному гендлярському мурашнику.

«Знаю я вас, знаю, — думає він, — все, що написано й намальовано, гарне, краще й бути не може, але вся та краса доти, доки не купиш і грошей не викладеш, а тоді починається оте, що погано, оте, на чому всякий наживається, а селянин лиш має збитки. Стережуся тої показної краси і золотом плетених слівес, як гадюки в траві. Але вберегтися годі! Цупкій траві на Дикавах байдуже про букви й картинки, їй коса по-

трібна. А коса? Хіба вгадаєш, яка вона! Це вже не перша: доки дивився на неї в крамниці, видається як шабля, дай боже, а принесеш на ту кляту дикавську височінь, поклеплеш, наб'єш на кісся і станеш косити, вона, стерво швабське, гнеться у траві, як віск, а під мантачкою тане, мов бурулька. Знаю я це!»

Так розмірковує Витомир подумки й далі стукає то одною, то другою косою об камінь, ударами хоче змусити їх сказати правду, що криється за барвистою оманною й незрозуміло накрученими словами.

Потім знову бере кожну поодиноці і довго її розглядає. У золотавих і синіх звивинах він вичитує її долю і бачить увесь шлях, який вона подолала, доки з білого світу дійшла до цього, селянина з Дикави. Бачить — скоріше відчуває, ніж бачить — рудник, з якого добуто залізну руду, і якісь печі, в яких її топлено, і ковальський цех, у якому вона дістала форму й назву коси, і сотні рук, крізь які після того пройшла — з заводу, через торговців-оптовиків, перекупників у Відні та Сараєві, через ріки й краї везена, ношена й перевантажувана, доки на підводах через Романію й Семич дісталася до Вишеграда. І в кожній щось залишилося, кожний від неї щось мав. Кожний!

Усе це Витомир відчуває туманно й невиразно, але пекуче, як фізичний біль. А тепер, по всьому, він повинен її купити й носитися з нею до її або свого скопу, мусить, бо інакше неможливо. «Ах, шльондро всесвітня!» — Витомир з гніву сильніше лупнув косою об камінь, аж крамар звів голову з-за прилавка і він сам, розбуджений від своїх думок, зупинився, трохи зніяковілий.

Після довгих постукувань, роздумів і вагань, нарешті зважився взяти одну з них. І то вирішив якось раптово, як людина, що стрибає у воду. Тоді став ще довше торгуватися. (Це втомило навіть крамаря, звиклого

до нескінченних, церемонних, нецирих і впертих торгів. І ввечері, коли прийде додому, вмить і сяде до вечері, він, глибоко зітхнувши, скаже жінці те, що вже стільки разів повторював: «Ох, і затяте ж оте ледащо селянське; його крейцер важчий, ніж чийсь форинт»).

Сторгувавшись врешті, Вітомир сів на свого коника, яким сюди привіз яблука, а тепер позад себе на сідлі везе косу, замотану в порожні сакви.

Дорогою завернув випити ракії, порозмовляв з людьми про все потроху, а найбільше про куплену косу. Почастував двох кумів, які причепилися, щоб ставив могорича; і сам перехилив чарку, а потім і дві, і три понад звикле. Усе через косу. Присмерком рушив у гори, до свого села.

Плентається коник, тиснучись до бескеддя, як мурашка. Вітомирові в голові якось прояснилося, ракія нічуть не затьмарила розуму, принаймні так йому здається, тільки збудила дрімотну силу й рішучість, розбурхала думки, розпирає груди й хоче прорватися з нього мовою та співом. Лише тепер починає він чітко бачити й добре розуміти, і тепер тільки, здається йому, міг би гарно розібрати звук коси й говорити з крамарем, як то слід. І завжди так: доки він унизу, на торговиці, то розгублений, неповороткий, малий, сповнений безпорадної недовіри в усе довкола, та й у себе самого, а щойно вирветься з того базарного гармидеру й штовханини і почне підніматися на Дикави, усе йому стає ясним, повертається до нього сила, впевненість і віра в себе. Тоді все бачить і розуміє. Але наступного базарного дня знов усе повториться, й анітрохи не ліпше.

Оце його завжди дратує і мучить.

Стьобнув коня та й оглянувся на ту дорого заплачену косу, яка сьогодні стільки вимучила його, а зараз

у нього за спиною, нерозлучна, як шлюбна жінка. А хто достоту вгадає натуру мертвої речі? Хто зна, чи вибрав найкращу? Хто зна, чи не переплатив? Бачить вираз крамаревого обличчя тої миті, коли дійшли згоди, але не може збагнути його, як і не вміє прочитати назву заводу. Хто зна чи та періста, в яблуках, не ліпша й не твердіша від цієї, хоча ця ніби й голосніша та бистріша. Тепер не вернеш; зрештою, якусь та треба було вибрати, але сумнів усе одно точить його і спонукає раз по раз озиратися й прискіпливо, гостро, зі злістю оглядати свою покупку.

Повернеться праворуч, бачить її чорну п'ятку, повернеться ліворуч, видніється носок, наче крицевий півмісяць, на якому справжній місяць, що саме викочується на небо, залишає м'який сріблястий відблиск. І щоразу, коли повертається, промовляє до нової коси кілька слів, які й закохано ніжні, і ненависно в'їдливі.

— Почванься ще трохи, почванься. Не довго вже... Не знаєш іще, молодухо, в яке село віддалася! Гадаєш, будуть на тебе там хухати й читати золоті букви? Не будуть, не бійся! Не дивляться в нас ні на цяцьковане, ні на мальоване. Нема тут полегкості, ані попусту ні травичці, ні косі, ні живій людині... Пам'ятаю, мій покійний дід Ристан — крутий чоловік — усіх нас, і старих і малих, погнав був сіно громадити. Сонце припекло, і дітлахи почали мліти. Матері просять, щоб відпустив дітей, а він визвірився на них: «Громадьте сіно, ледацюги! М'яса вашого не їдять, шкури з вас не деруть, то для чого ви на цій божій землі, як не для роботи!»... Пам'ятаю, ох, пам'ятаю і гірше від цього.

Витомир усміхається до коси, на якій мерехтить місячне сяйво, і кризь стиснуті зуби закінчує, зловтішаючись:

— Гай-гай! Покладу тебе завтра на бабку і вкрешу молотком, аж іскри з тебе посиплються, по всій поло-

нині буде чути. А коли зашваркотиш під мантачкою, знатимеш, що таке Дикави! Злізе з тебе вся та оздоба, все ошуканство. Так, так!.. Це гори, вельможна пані, немилосердні великі гори!

Тут при слабкому місячному світлі Витомир побачив галявину, звану Під грабочком. Відразу відчув близькість свого села і заспівав на все горло, завив по-вовчому, протягло, без якихось слів і певної мелодії, ніби мстився комусь і когось гукав.

ОСАТИЧАНИ

Місто Осатиця випнулося на узвишшя, але те узвишшя з усіх боків оточують стрімкі гори з великими, скелястими схилами. Тож однаково мають рацію і ті осатичани, які твердять, що їхнє місто розкинулось на верховині, і ті, які кажуть, що, навпаки, воно лежить у западині. Але, попри ці супротивні думки, осатичан єднає одна особливість — усі вони прагнуть високості, навіть найскромніші й наймиршавіші з-поміж них силкуються піднятися бодай на п'ядь вище від того місця, де вони є. І не тільки піднятися, а й щоб усі бачили та знали. А хто не може, той принаймні мріє або говорить про верхів'я. І та жага до спинання, будь-куди і за всяку ціну, до ілюзії висоти, не покидає їх ніколи, аж до самої смерті, з якою кінчаються всі прагнення і яка для осатичан є якимось різновидом останнього і особливого злету. Вона переходить від старших до молодших, з покоління в покоління.

І в цьому «осатицькому спананні» одностайні мусульмани і християни, хоча в усьому іншому вони рідко коли доходять згоди, та й живуть осібно. Християнська частина міста з'юрмилася на кам'янистому пагорку довкола церкви, що стоїть на найвищому місці, а мусульманська — на схилах того пагорка, де легше обробляти землю і де вона ліпше родить.

Доки в Боснії була турецька влада, частіше і вище «спиналися» ті з долішньої частини міста. Це й зрозуміло, адже вони були справжніми синами султана і на цей світ дивилися з коней. Хоча й між ними, безперечно, було більше злидарів, які чужих коней водили,

ніж дуків та родовитих, які на тих конях їздили. Але й навіть тоді, коли влади не стало і підупала маєстність, залишилася та слава, і гонор, і висока думка про себе, і сотні оповідок про все те. Їх гордо переказують і задоволено слухають, та досить почути одну з них, щоб зрозуміти це,— ось, наприклад, приповідь про Хасима Гліба, який в останній російсько-турецькій війні вславився справді осатицьким подвигом.

Коли турецька влада набирала серед мусульман по Боснії солдатів для війни проти Росії, то кожен, як міг і умів, ухилився від призову. Легше це вдавалося знатнішим, багатшим чи хитрішим. Усе-таки хтось мусив іти, принаймні один або два з кожного поселення, і це були звичайно вбогі наймити, неродовиті, без зв'язків і становища. Служити в султанській армії, вдягнувши на себе західницьку тісну уніформу,— це не злет, а падіння; отож з Осатиці вирушив тільки один солдат, Хасим Глібо, непоказний хирлявий парубійко, який не мав чим відкупитися і в якого не було ні заступника, ні оборонця. Але й той єдиний осатичанин уславився як ніхто з султанського війська і, бодай в осатицьких розповідях, піднявся вище за інших. Він, щоправда, ніколи не повернувся до свого містечка, бо zostався лежати десь на пересильному пункті, де, замотаний у своє тоненьке покривало, помер від загального виснаження й дизентерії і де його, обливши негашеним вапном, закопали в чорну землю разом із кількома десятками таких, як і він, безіменних вояків, яких звалила з ніг та сама хвороба. Але в Осатиці виникла оповідь про його величну загибель; і та приповідь не тільки краща за осоружну дійсність, але й довше триватиме, ніж би протягнув Хасим, якби залишився в містечку, і набагато вартніша, ніж він, живий, важив для міщан.

Про це знає кожна дитина. Замкнулися росіяни

в якійсь фортеці над урвищем, підняли свій прапор на башті — аж у хмари він сягає. Бачить його турецьке військо, але нічого не вдіє. А наш Хасим — дивився, дивився, та й злість його розібрала. Пішов до командира проситися, аби дозволив йому вилізти туди і скинути поганий прапор. А той мов і не чує. Вже й розповідав йому, хтє він і звідки, і запевняв його, що для осатичанина, який все життя пнеться вгору й спускається вниз, немає ні скелі такої, ні кручі, на яку б не видерся. Нарешті командир прогнав його з-перед себе разом з його божевільним заміром. Але Хасим узявся за діло сам, на свій страх і ризик.

Рушив удосвіта. День шойно займався. Ще мовчали гармати, не починалися звичайні рукопашні сутички, перестрілки та маневрування біля підніжжя фортеці. А він, з ножем за поясом, босий, засукавши штани до колін і рукави до ліктів, дряпався вгору по прямовисній скелі, якої ніхто не пильнував, бо росіяни вважали її неприступною. Спочатку його не помітили, бо й не сподівалися, що хтось може з того боку вилізти. Нарешті, побачили його обидві армії, і турецька, і російська, але ніхто не стріляв. Люди не могли отямитися від того дива й несподіванки. Усі мов скам'яніли і тільки дивляться вгору. Турецьким військом іде шепіт: «Овва, що це таке?!» — «Акробат?» Аж хтось: «Хасим з Осатиці!» Чи Хасим, чи не Хасим! Доки так гадали, росіяни оговталися і давай стріляти. Але осатичанин з каменя на камінь, з одного прикриття під друге та все вгору і вгору, не знаєш, за що він тільки тримається, і роздивитися його добре не можеш. То бачиш його, то не бачиш.

Дивиться військо, що Хасим робить. Командири ловлять його в біноклі, а гармаші на приціли, а він уже на найвищу стіну виліз, під самим прапором видніється. Тут російське військо стріляє по ньому, з чого

лишень має. Навколо кулі як град, а Хасим уже протягає руку до прапора. І звалив би його, якби не зрада. Бо той Хасимів командир, харциз і заздрісник, наказав і своїм людям стріляти. І загинув наш Хасим од турецької кулі, не судилося йому зірвати російського прапора і вкрити славою себе та своєю Осатицю в Боснії.

Так осатицькі турки славно поховали на стінах російської фортеці Хасима Гліба, який замість них пішов до війська і там деь жалюгідно пропав.

Але, як ми вже казали, спиналися не тільки осатичани Магометової віри, а й ті на крутизні, скупчені навколо церкви; щоправда, не настільки, як би хотілося, але так, як можна було. І про них тут піде мова.

Коли турецький войовник покинув Боснію і прийшли австрійці, осатичани завважили, що їхня церква («Храм святого Ушестя в місті Осатиці») недостойно мала, низька і вбога, що в них немає ні дзвона, ні дзвіниці. Мовби нараз прозріли. Пойняв їх сором, і вони ревно заповзялися за справу.

Насамперед поставили дзвіницю, якомога міцнішу й вищу, а потім, не даючи охолонути побожному запалові, придбали дзвони, аж у Вршацю¹, і то два нараз, малий та великий. Коштувало це громаді силу грошей, але зате ж і натішилися, і насвяткувалися, і допекли своїм іновірним сусідам у долині.

Дзвони везли з великими почестями, на возі, прибраному зеленню, квітами й триколірними стрічками. Усе чоловіче населення, і те, яке щойно зіп'ялося на ноги, допомагало піднімати ті дзвони. Так уже всі допомагали і хотіли чимось прислужитися, що ледве вдалося скінчити справу; мало лиха не трапилося. А коли дзвони нарешті почепили, почалася справжня оргія металічних звуків. Бамкав великий, богородич-

¹ Місто у Возводіні.

ний, дзеленькав малій, Михаїла-архангела. І то безперестану. Старі й малі змінювалися на дзвіниці, тягнулися до шнурів з сяючими очима, затерпими долонями, розтуленими ротами, співаючи щось на повні груди, і спів той губився в гудінні дзвонів. Два дні водили коло на церковному дворі. Дзвони не вгавали. Здавалося, що вони вже ніколи й не замовкнуть і що відтепер людський вік минатиме у постійному гулі й баламканні.

Тим, долішнім, життя стало немиле від цього паскудного грюку й дурного тельняккання. Це була ніби помста їм за ті труби й бубни, якими вони завжди під час рамазану¹ цілий місяць будили вдосвіта своїх християнських співгромадян із горішньої частини міста.

Отже, вони поквиталися.

Ще не виплатив до решти за дзвони і ще сперечалися за надто дорогий перевіз, а вже заходилися збирати гроші й матеріал для розбудови церкви і— зведення бані на ній.

Стара, приземиста церковна будівля з низьким дахом, ушитим почорнілою гонтою, вже не відповідала потребам осатицької церковної громади, ані високому уявленню, яке вона мала про свою силу і своє становище. Це раптом для всіх стало само собою зрозумілим. Раз вимовлене, слово «баня» тепер не сходило з вуст. Щоправда, ніхто з них ніколи не бачив тої бані, хіба що на одній з ікон у церкві, де намальовано «Небесний Єрусалим» — фантастичне місто, повне якихось дивовижних веж і маківок. Ніхто точно не знав і не уявляв, що це таке і чим в Осатиці покращає від цього, але кожен про це мріяв і говорив, переконаний, що воно доконче потрібне для дальшого життя містечка і для щастя прийдешніх поколінь, майже як повітря,

¹ Р а м а з а н — піст у мусульман (*турецьк.*).

хліб і вода. А коли люди почнуть про щось отак мріяти й говорити, то рано чи пізно воно так і станеться.

Люди, яким доводилося мандрувати в торговельних справах по світу, у Новій Вароші надибали одного майстра, Ристу Нишлію, який поправляв тамтешню церкву. Запросили його, він приїхав до Осатиці, оглянув що і як, та й приступив до діла. Відразу сказав, що багато розширювати церкву не слід, якщо треба на ній ставити баню, а та баня має бути невисока, якщо хочуть, щоб була тривка і приємна для очей. Осатичани погодилися. Бо, правду кажучи, і досі їм у церкві місця не бракувало, основне ж — аби здійснити свій задум і звести баню, хай уже яка буде. Нарешті прикинули майбутні витрати, уклали договір, і відразу почалися роботи.

Усе було виконано точно, як і значилося в угоді. Над осатицькою церквою піднялася баня. Щоправда, і за формою, і за величиною вона була не така, як багато хто уявляв її собі, стояла не посередині церковної будівлі, як то на іконі «Небесного Єрусалиму», а спереду, над самим входом, вузька і шпичаста, позаду ж залишався звичайний дах з двома схилами, як і досі; і ту баню вкрито не бляхою чи, скажімо, навіть міддю, як дехто мріяв, а дрібною, спеціально наструганою гонтою, яку селяни дали безплатно, як свій внесок на храм, виготовляючи її за кресленнями майстра. Не все було так, як бажалося, проте баня стояла, і осатичани були горді з неї, такої, яка є, хоч ще довго згадували ту, якою марили. А проте,— потішали вони себе,— хтозна чи по більших містах і на відомих церквах бані вже так і відповідають усім хотінням та сподіванкам, і взагалі чи в когось на світі є така баня, яка б задовольняла його уяву. Не може ж бо всякий мати баню, як ті, намальовані на «Небесному Єрусалимі». Зрештою, хто його знає, які вони насправді,

бо ікона — одне, а дійсність — інше. Основне, що їхня церква підскочила таки вгору і тепер не тиснеться до землі і не видається меншою, ніж вона є, і — все те добре бачить долішня частина міста.

Було чимало розмов про хрест. Майстер Нишлія радив зробити його з дерева й окувати бляхою; такої думки був і дехто з громади, але переважна більшість вважала, що на їхній церкві має бути лише позолочений або ніякий. Оскільки не мали досить грошей, то поки що поставили дерев'яного, а тим часом заходилися збирати потрібну суму. Збирали по селах, ішли просити милостиню аж до Сараєва, зверталися до маєтних людей, змінювали духівниці деяких бабусь. Нарешті хреста було замовлено одній фірмі в Новому Саді, на виплат, і доставлено його в найліпшу пору року. Разом з ним фірма послала майстра, щоб підняв того хреста й закріпив.

Для горішньої Осатиці це був славний час. Позолочений хрест, якого треба підняти на височінь, чужинецький майстер, бентежні готування до нелегкого заходу. Усе, що потрібно для нескінченних, збуджених розмов і буйних мріянь, які так любить Осатиця.

Сам майстер, — а звався він Яків Боднар, — ні поставою, ні поведженням не відповідав тому уявленню, яке мав тутешній люд про такого роду вмільців. Був, на їхню думку, замалий, непоказний і простий, недостатньо речистий і не досить статечний як для такого діла, яке він робив. Оселився в хаті бляхаря Лекси.

Алекса Йованович, або просто Лекса, єдиний майстер цієї справи в містечку. Сам він міцний білявий парубок, у нього світлі, променисті очі, які міняються й кліпають. Ремесла вчився у Вишеграді в австрійського майстра, про якого багато говорено. За чотири роки цей майстер ні разу не всміхнувся, але й ні разу не дав ляпаса Лексі. Такий він був. Отримавши диплом че-

лядника, Лекса повернувся до Осатиці і під майстровим ім'ям відкрив робітню, в якій виготовляв дрібні бляшані речі. Коли ж дістав право і відслужив у війську, переписав крамницю на своє ім'я. Добре працював як на скромні осатицькі потреби і непогано заробляв. Пив не більше й не менше від інших, а коли випивав, то поводився, як усі осатичани. Минуло йому двадцять п'ять років, а він був неодружений. Жив з батьками. Це єдине, чим відрізнявся од своїх співгромадян.

Лекса, який постійно ходив коло новосадського майстра і допомагав йому, був ніби зв'язківцем між ним і цікавими городянами. Він розповідав їм про нього все, що міг вивідати. Йому сорок шість років, має дочку вчительку й онука. Не п'є, не курить. Не балакучий, але й не надто мовчазний. А робить — диво та й годі! Ніде не стане, ніколи не спочине — мураха не така працювата.

А міщани, які хотіли все знати, проходу йому не дають, все розпитують про дивного майстра. Чи достатньо сильний і тямущий? Чи він і справді з тих, що хрести на церквах ставлять? Чи їсть свинину? А може, він який нехрист?

Тим часом майстер спокійно й без хизування проводив підготовчі роботи. За його планами з доброго й легкого дерева зробили кілька драбин різної товщини й довжини, повбивали цвяхи в покрівлю бані й натягнули линви; біля самого вершечка прикріпили риптування з коротких міцних дощок, по ньому ходив майстер і згори вигукував розпорядження, мовби мулла з мінарета. Йому скрізь допомагав Лекса. Крім того, до них приставили ще кількох робітників.

У церковний двір не пускали нікого, так зажадав майстер, але люди все одно товпилися довкола і, задираючи голови, дивилися, що там робиться; діти не залазили з огорожі. Усі трохи розчаровано сприймали ті

нудні й дрібні приготування, чекаючи основного: коли «золотий» хрест засяє над Осатицею. І одного дня Боднар, якому допомагав Лекса, справді-таки поставив хрест на бані, прилутував його та закріпив знизу залізними поперечками, а трохи вище прив'язав міцним, проте тонким, майже непомітним сталевим дротом. Усе було зроблено швидше й на позір легше, ніж сподівалося, і в людей залишилося таке почуття, ніби їх ошукано і якимись чарами в них вкрадено довго очікувану урочисту мить: коли хрест уперше зблиснув над Осатицею. Тепер було вже пізно. Хрест сяяв у променях сонця і відбивався в кожному оці, мовби це було звиклою річчю і він стояв тут споконвіку. І майстер вже збирався в дорогу; Лекса не відходив од нього; а коли майстер вмостився на возі, провів його аж до Доброї Води, годину ходи від міста, куди осатичани звичайно проводять своїх найближчих, які вирушають у далеку мандрівку.

Зупинившись біля джерела, що чотирма важкими, ніби срібло, струменями вивергало воду в довге корито, Лекса дивився услід возові, у якому від'їжджав Боднар.

То був справжній майстер, ділова людина, який робив би свою справу так само в темному льоху, як і на вершечку церковної бані,— без лихого наміру й ошуканства, без скутості й хизування. Щось протилежне осатицькому пориванню вгору й прагненню бути на видноті.

Кліпаючи синіми променистими очима, Лекса не відривав погляду від воза, який зникав разом з майстром. І ще ясно бачив перед собою його науку без слів, що таке ділова людина і майстер.

Бути майстром — це на час роботи забути про все, що не стосується справи, знати точно і тільки це мати в голові, що треба зробити і як; не звертати ні на що

уваги, якщо це не стосується роботи; не гнатися за славою і не думати про невдачу; нічого не боятися і не розраховувати на випадок; завжди без останку віддаватися тій роботі, яку в цю мить виконуєш. Тільки тоді все довкола працюватиме з тобою і допомагатиме тобі, кожний інструмент буде тобі за друга, всяка зміна — підказкою, а матеріал під руками — слухняним; робота йтиме гладко й без запинки або, точніше кажучи, всяку нерівність виправиш, а прогаєне надолужиш. Тоді твоя справа процвітатиме, і що далі, то пишніше; міцнітиме й поліпшуватиметься, бо ростиме із себе, як стебло з зернини, яку відібрали, добре посіяли і для якої все передбачили.

Бути робітником і майстром, людиною діла! Що є краще й певніше в цьому житті, у якому добра небагато, а певності — то й зовсім нема?

Усе це йому було без слів ясне і ставало яснішим із кожним днем, який проводив поруч Боднара в роботі. І зараз, доки стояв отут, біля джерела, він розумів те і вважав твердо засвосним, але щойно повернувся і рушив пішки у місто на згір'ї, відчув, що все це в ньому береться туманом і блякне. З кожним кроком чогось не ставало від майстрової німої науки. Зупинився на хвилину й оглянувся, але позад себе вдалині побачив тільки темну стіну дубового гаю, в яку впиралася біла дорога, що на ній стратився віз із майстром.

Збентежений, відчуваючи якусь порожнечу в собі, Лекса вступив до містечка, над яким у променях вранішнього сонця сяяв золочений хрест. Він дивився на нього і, мовби тепер побачив його іншими очима, вперше подумав: я ж його поставив там! Так, я був коло нього на самому вершечку бані, своїми руками торкався його, заглядав і старався біля нього, аж доки його прилаштували там, де він стоїть. Я! Зринула згадка про майстра, але тепер вона була навдивовижу

слабка й губилася вдаліні, мов цятка, що дедали меншає.

Ідучи так через ринок, він то дивився на хрест, то зиркав на перехожих. Але ніхто не підводив голови. Усі були заклопотані своїми справами чи просто вешталися без діла, ніби над ними не було ні хреста, ні бані. Повернувся у свою крамницю, тепер якусь ніби спорожнілу й непривітну, взявся був щось робити, але не міг. Підвівся і став на порозі, спершись об одвірок. Повз нього снували люди, одні на ринок, інші з ринку, а він спідлоба розглядав їхні обличчя й перехоплював кожен погляд. Було зрозуміло, що після кількох днів зчудування й захоплення люди забули і хрест на церкві, і тих, хто його поставив. Це спантеличило його, потім вразило і нарешті розгнівало. Тільки тепер він певно й цілковито пройнявся свідомістю свого подвигу.

«Серед них немає жодного,— думав він ображено й люто,— на чие б тім'я я не дивився, і то з високого й небезпечного місця, а тепер вони проходять повз мене, як повз турецьке гробовище, вдаючи, що нічого про це не відають або вже забули, ніби такі речі легко забути. Хто з них знає, яке воно те, що зветься Осатиця, коли на нього дивитися згори? Ніхто. До сьогодні було нас двоє, Боднар і я. А тепер тільки я. На ціле місто єдиний.»

Того дня на обід додому йшов серединою вулиці, відставивши руки подалі від тулуба і з розстебнутою камізелькою на випнутих грудях. Блискав очима навкіл себе і в чужих поглядах шукав визнання свого подвигу, але не знаходив його. Нічого, крім незворушної байдужості або заклопотаності буденними справами, які не сягають вище димаря на стрісі.

Увечері в шинку люди правлять теревені про те, що є і чого нема, що може бути і чого не може, а про

хрест ні слова. Так одного, і другого, і третього вечора. Лекса сидить мовчазний і насуплений, та ніхто не помічає його похмурого настрою. Тлумлячи в собі роздратування й злість, він запитує себе, чи це можливо, щоб за кілька днів забули те, про що роками мріяли й місяцями говорили. Невже ці люди, які, безперечно, бачили, як він, допомагаючи Боднаріві, стояв на ристуванні під самим хрестом, високо над ними, втратили пам'ять і не можуть нічого сказати або чимось вказати, якби надзвичайний подвиг він учинив і до якого великого діла причетний? Стримуючи гнів, пробував завести мову про хрест, про новосадського майстра і про велику справу, яку зроблено. Не згадуючи себе, він, ніби між іншим, розповів, як у світі цінуються подібні подвиги. Йому відомо, що газети — віденські газети! — писали про людей, які підіймалися на вежі і навіть фотографію давали і чоловіка, і тої вежі. Бачив, ще коли був учнем у вишеградського майстра. Так воно в іншому краї, там.

(Щоправда, Лекса не згадував, які були ті вежі порівняно з осатицькою церквою, ні як було підійматися на них. Адже кожному його висота найвища. І коли те сп'яніння, сп'яніння висотою, вдарить людині в голову, тоді для неї немає різниці в розмірах. Немає вищих і нижчих веж. Усі однаково карколомні).

Люди слухали його байдуже і звертали мову на інше. Коли ж запопадав когось із непросипних п'яниць, то ставив йому шкалик ракії і починав здалеку випитувати, що він думає про те, як піднімали хрест, але чоловік, кліпаючи очима, ледве пригадував:

— Хрест?.. Поставили, ну й що?

І п'яниця заходжувався описувати якийсь свій подвиг, вигаданий і неймовірний, проти якого підняття хреста — ніщо; розповідав довго й захоплено і при цьому дивився в ракію перед собою, наче все це вичи-

тував з її переливів опалового кольору. Так Лекса тепер мусив слухати чужу брехню і ковтати свою правду, ніби не він брехунові, а брехун йому поставив ракію. Слухає, й думки обсїдають його. Ех, такі вони — ті осатиччани! Люблять себе величати і спинатися високо, але якщо їм це не вдається, тоді іншого, хто піднявся, стягують долі, до себе або й трохи нижче.

У поганому настрої, отупілий, він ішов додому, щоб якнайшвидше уткнутися в подушку, забути все і заснути міцно й глибоко, без спогадів і снів. Але тепер з ним стало діятися щось таке, чого досі не бувало: він раптом пробуджувався серед ночі, з ясною, виразною думкою про те, від чого хотів знайти порятунок уві сні. Неначе й справді ніхто не вважає, що він той, хто поставив хреста.

Сон полишав його, і він, цілком притомний, починав гадати, чи справді це він злиазив на баню і порався коло хреста. (Про майстра вже не думав). Таж так, їй-богу, що так, і то серед білого дня, на очах у всього народу. Так відповідає сам собі, і аж здригається, що ото серед глушої ночі мусить ставити собі ці питання і сам відповідати на них. І відразу виникають нові питання. Він справді вчинив подвиг, але як це можливо, що ніхто за ним не визнає цього, жодним словом, жодним поглядом, і що так швидко забуваються великі вчинки? Може бути, що його мають за хвалька і, замість слави й визнання, за ним закріпилася репутація брехливої людини. Це ж бо Осатиця.

І в темряві дає собі слово, що вранці, тільки розвидниться, першого стрічного на ринку ясно й відверто запитає, що той думає про нього і його справу. Але за дня переконується, що те рішення, яке вночі видавалося легким і простим, здійснити неможливо. Зайде до когось у крамницю, сяде і вже почне: мовляв, прийшов я як до щирого друга запитати щось, дуже

важливе для мене... і раптом запнеться, мовби став над прірвою, злякається і свого наміру, і питання, і можливої відповіді, і тої людини, яку хотів запитати. І тоді, заникуючись, збиваючись, переводить розмову на інше, незначне. мовби саме заради цього й прийшов. Після кількох таких випадків він уже боявся починати мову про те, що його боліло. Тільки, зустрівши когонебудь, думав: ось цього міг би запитати! Але так і проходив, не запитавши.

Ціле літо носив Лекса в собі ту смішну й незрозумілу, а проте справжню муку. А те літо, не досягнувши як слід, раптом зів'яло і почало перетворюватися на дощову ранню осінь. Така пора нікого не тішить: і робота не робота, і настрою нема. А для осатичан багато значать і погода, і настрої. Усі тепер п'ють більше, ніж звичайно, і раніше збираються в корчмі — як це буває лише взимку. Усі скаржаться на сирість і вітри і на осінь, яка вкоротила літо.

— Рано почалася...— каже хтось.

— То ще нічого, що рано, але вона якась...

— Еге, якась... якась...

Так усі обмовляють осінь, що зіпеувала кінець літа; ніхто не може сказати, яка вона, але кожен добре знає, що думає, коли каже «якась».

І справді, якось усе було не так в Осатиці в дні того пізнього літа і передчасної осені. Щось дратливе й важке проникло з вогким південно-західним вітром між гори, лягло на будинки, городи й вулиці і не сходило з них.

Одного такого вечора (осінь минала, вже почали варити ракію) у шинку засиділися дрібні службовці та молоді майстри. Сіли без поганої думки; навпаки, всі, як один, твердо порішили, що після третьої чарки розійдуться додому вечеряти. Але, як то інколи буває, справа несподівано обернулася так, що вони забули

і про дім, і про вечерю, і за питтям та закускою їх застала глибока ніч. Сварилися й мирились, цілувалися, вигукували і співали, хвалились і гороїжилися. Час такий, що й без горілки голова туманіє. А вони від самих сутінків пили первак, який вдаряє не в ноги, а в голову, відбирає розум і натомість додає сили та розв'язує язика, а тоді в людини немає того, чого б вона не могла сказати чи зробити. Сиділи, співали і сперечалися про речі, які тверезому й на думку не спадають.

Між ними того вечора був і вчитель Петро Станкович, на прізвисько Батак, високий, плечистий і трохи косоокий чоловік тридцяти років, нещадний насмішник і жартун. Він учителював у недалекому селі, кілометрів за десять від містечка, так що бував більше в Оса-тиці, ніж на місці служби.

Лекса, як завжди, почав натякати на свій подвиг, але ніхто не підтримував тої розмови. Нарешті він сказав про це навпростець. І тоді Петро Батак неуважно-презирливо і трохи збоку ковзнув по ньому поглядом своїх великих зизуватих очей. Яка баня? Який хрест? Коли? — і повернувся до нього спиною.

Лекса застиг, приголомшений таким нахабством, і, дивлячись на того поганого вчителя, що лиш дудлить горілку та ялозить карти по шинках, дивувався: як це люди, які самі ніколи нічого не зробили, можуть так безоглядно заперечувати те, що вчинили інші, кращі й здібніші за них?

Потім нараз шарпнувся, гнівно ступив до вчителя і схопив його за барки.

— Яка баня?! А ти бодай чув про Боднара, майстра?

— Ну й що? — каже Батак холодно, байдуже. — А при чому тут ти?

— Як це при чому? А я стояв поруч нього, на бані,

і допомагав йому закріпити хреста. На п'ядь нижче від нього не був та й зійшов останнім.

Так вигукує Лекса, мовби хоче переконати всю Осатицю, яка мовчить і вдає, ніби їй нічого не відомо, і розкидає руки скільки може, щоб показати висоту, на яку підіймався, і простір, який звідти бачив.

Батак махнув рукою з висоти своєї погорди, вищої за всі вежі й верховини.

— Ніколи ти ні на що не вилазив. Хіба на піч.

— Хто? Я, я? — запинається Лекса з люті й обурення, водить поглядом по обличчях, ехидно закам'янілих або глузливо всміхнених.

— Люди, люди! Я не вилазив?!

Кричить, мов паси деруть з нього, поинятий розпачем, що брехня може бути такою нахабною й безкарною і що між стількома людьми нема жодного розумного й поштивого, хто б потвердив очевидну і всім відому істину.

А тоді вмовк. Стоячи з опущеною головою, відчував, що меншає. Він не тільки ніколи не підіймався вище за них, але й до кісточок їм не сягає, доки ото стоїть перед тим жорстоким учителем, мов розгублений учень.

Люди довкола нього починають уже іншу мову, співають. А він стоїть похмурий, знічений, з опущеними руками і палаючим поглядом. Постояв так якийсь час, а далі знову розкидає руки.

— Я не вилазив?

Кричить і розмахує руками, як потопельник.

— Може, у сні,— відповідає спокійно Батак, а галас і спів зовсім заглушують їхні голоси.

Ніхто не звертає уваги на розпачливого бляхаря, а він, як тільки западе хвилька тиші, знову наскакує на вчителя.

— Вилазив, вилазив! І знову вилізу, завтра і зараз, якщо хочеш. На будь-який заклад!

Кінчалася коротка вереснева ніч, яка за п'ятикою видалася ще коротшою. У чаді й тьмяному світлі, що сіялося від лампи, підвішеної до стелі, нараз заворушився новий неспокій, те тривожне, п'яницям знайоме відчуття, що вершину уже перейдено, ніч добігає кінця і наближається ранок, коли настає протвердження й похмілля, щезають чари і псується настрої і коли всі вони мусять, як привиди, розійтися по домівках. Саме тоді з новою силою спалахнула суперечка між Лексою і брутально холодним та напосідливим учителем.

Лекса й раніше, ще на початку спірки, пропонував повторити перед усіма свій подвиг. На це тоді ніхто не приставав, а вчитель лише відмахувався своєю великою блідою рукою. Але тепер, коли ніч кінчалася і ракія зовсім затуманила розум, це вже були не ті люди, що сідали ввечері за столи. Зараз для них усе було можливе й нормальне. Учитель і Лекса заклалися на п'ять форинтів. І люди, підохочені алкоголем вищого гатунку, рушили, ніби змовившись, шукати ливви, драбини та інше потрібне приладдя. Все робили так, наче йшлося про звичайнісіньку й найрозумнішу річ у світі. І все, на диво, знайшлося.

Відспівали останні півні й почало братися на світ, коли вони підійшли під церкву. Тут Лекса приставив свої драбини, поприв'язував ливви. П'яні допомагали й заважали, але ним, попри захмеління, тепер правила якась нова сила, яка не давала йому й на мить відхилитися від мети. Нічого не чув і не бачив довкола, не знав, хто він, і що, і де, а якби хтось гукнув його, він би здивовано застановився і, можливо, впав би, як сновида, але робив своє діло спокійно й точно, весь поринувши в нього. Притримуючись за цвяхи і клямри, повбивані раніше в покрівлю бані, Лекса швидко і впевнено дістався нагору. Легше і швидше, ніж пер-

шого разу, тверезий і вкупі з тверезим майстром Боднаром.

На одному краї неба не збляк іще місяць, а на другому між темним громаддям гір і легкими попелястими хмарками жевріє холодний жовтавий відсвіт, провісник сонця; мов блідий паросток прокльовується крізь сизу оболонку. А посередині — Лекса, випростаний та високий, лівою рукою тримається за хрест, а праву підняв і махає нею, махає, але не до тих, що стоять долі, про кого, здається, й забув, а до сонця й місяця, ліворуч і праворуч од себе, до краєвидів і просторів, до всього того, що зі своєї вершини бачить і чого ті, внизу, ніколи не бачитимуть, принаймні так і з цього місця.

Спустився Лекса і прибрав усі докази свого подвигу — як не зробив би цього найсумлінніший і найтверезіший майстер. Його товариство ще раніше почало розходитися; день дедалі розгорявся, і тепер для них не мало значення й ваги те, заради чого сюди прийшли, бо п'яні так само швидко й легко полишають свої грища, як діти забавки.

Повисиплялися п'яниці, протверезилися, і знову потяглися осатицькі дні своїм трибом, зі своїми звичайними клопотами. Не кожної ж бо ночі п'ють до зорі і не після кожної пиятики та посидіння в шинку чинять безглузді подвиги. Лекса збувся своєї причепливої думки і сумнівів, більше не мучить його болісне питання, чи люди визнають за ним його підняття, та й взагалі не думає про те, навіть виграного закладу не домагається. І решта мовчать. Мовби йдеться до того, що випадок буде забуто і він залишиться серед всіляких інших п'яних витівок, похований десь між ніччю і днем, де речі ніби є і нема, залежно від того, як хто хоче і вміє дивитись та бачить, і де все залишається назавжди непізнаним, без пояснення і без якихось суспільних наслідків.

І раніше таке траплялося. Бувало, розпалені ракією люди вирушають у гонитву за подвигом і не заспокоюються доти, доки його не знайдуть. І то переважно перед світанком, коли п'яницям здається, що за будь-яку ціну треба зробити щось надзвичайне, видертися кудись чи повалити щось, коли у місті все спить і уявляється, ніби немає ні влади, ні закону, ані перепон для нічних бешкетів. Тоді траплялося, що з митниці на ринку знімуть усю черепицю і гарненько поскладають її на купу аж перед міською управою. Траплялося, що повикопують молоді сосонки, щойно торік посаджені перед конаком, і перенесуть їх перед корчму на другий кінець міста. А зробивши своє, як найліпші садівники,— втоптавши землю й поливши водою пересаджені деревця,— йшли круг них у танок. А наступного дня, зрозуміло, староста штрафує всіх підряд, замикає в хурдигу, примушує викопувати сосонки і під наглядом поліції знову пересаджувати перед конак.

Бували й гірші витівки, та їх замовчували й забували. І тепер ніби так складалося, що й з Лексиним лазінням буде те саме і в це не втручатиметься влада. Щоправда, містечком поповзла була чутка, що якісь п'яні тієї ночі вовтузилися біля церкви, але швидко заглухла. Усе сталося вночі, коли містечко спало. Єдиним свідком був пастух Миле, який встає раніше за всіх і саме проходив повз церкву. Але що то за свідок — божа людина без хати й сім'ї, недоумкуватий і добродушний, кривоногий карлик, що говорить лише віршами і сентенціями? А самі учасники, коли витверзилися й отямились, не мали причин і вигоди розповідати про це. Навпаки. Отже, все ніби було за те, що й справді цей вчинок залишиться непомічений і замовчаний. І так би сталося, якби йшлося не про церкву.

Минув місяць від тої ночі, яку і Лекса, і його товариство почали забувати, коли нараз обізвалася найвища церковна влада із Сараєва. Повідомлена про тяжке богохульне осквернення церковної святині, митрополія різко закидала попові Стоянові, що той сам не доніс про все, і вимагала від нього негайного пояснення, погрожуючи тяжкою карою та штрафами, і церковними, і світськими. не тільки тим, хто вчинив богохульство, а й усій церковній громаді, не виключаючи пароха. Щоб справа була зрозумілою, треба знати таке.

Митрополит ненавидів осатицького пароха тою чернечою ненавистю, яка давно перейшла в прислів'я. Та ненависть дісталася попові Стоянові в спадок разом із парафією. Його батько, піп Арсо, малий і кощавий чоловік, відомий своїми чварами й тяжбами з усім світом, довго судився з митрополитом. Той процес, у якому осатицький парох допік до живого своєму церковному проводиреві, обірвала смерть попа Арса; обірвала процес, але не митрополитову ненависть.

Дочасно постарілий митрополит був не тільки неймовірно сварливий та дріб'язково причепливий, а й посправжньому лихий і мстивий чоловік, у якого з роками всохли й опали всі здатності, крім здатності ненавидіти. Вів в уяві завжди мав перед собою карту своєї митрополії, на якій вогняними кільцями позначено парафії, де сиділи парохі, з якими митрополит ворогував і яких треба ненавидіти й переслідувати беззастанно, всіма засобами і з будь-якого приводу. Ті яскраво освітлені цятки постійно мерехтіли йому перед очима — і під час церковної відправи, ба навіть у сні. На тій карті вогняним кільцем було охоплено й Осатицю, глухе містечко в горах східної Боснії. Тільки після смерті попа Арса митрополит переніс свою ненависть на його сина, який, на противагу батькові, був добродушною, м'якою і поступливою людиною. Але

митрополит, який запрягся ані гріб попа Арса не лишити в спокої, бачив у попові Стоянові завжди і тільки його батька і переслідував його, де тільки і коли міг, своєю ненавистю, яку час ще більше розпалив і просочив отрутою.

Митрополит був у добрих стосунках з світською владою; крім того, у всіх містах, особливо в помічених вогняними кільцями, мав своїх людей, донощиків, яких добирав з-поміж парохів ворогів і заздрісників. Розповідь про п'яних, що після гульні, заклавшись, вилазили на церкву і чіпали хрест, переходила від одного місця до другого, аж доки не досягла митрополитових вух. І він відразу повів справи проти осатицької церковної громади та її пароха,— одну з тих законом виправданих і жорстоких справ, у яких церковними канонами, папером і чорнилом часто розтоптують гідність людини й отруюють їй життя. Парох боровився. Якись п'яниці «згаданої ночі» вешталися коло церкви, але це не нове в Осатиці, особливо восени, коли женуть ракію, бо тутешні люди такі норавливі й пусті, що від них можеш усього чекати. Але того не було, щоб хтось вилазив на церкву і щоб недавно освячений хрест на бані «осквернено й профановано», бо п'яниці коли по землі йде, то ледве тримається на ногах, а щоб хтось із них у такій подобі міг видертися на баню, цьому ніхто розумний не повірить. Зрештою, все сталося вночі, без тверезого свідка, а самі п'яниці того не пригадують. Усе те — осатицькі оповідки й п'яні теревені. А в тих оповідках вони й на хмари дістаються, та цього ніхто не має за правду. Тож донос не вартий уваги, бо це безпідставний, смішний і зловмисний наклеп, яким хтось хотів спалювати всю їхню церковну громаду.

Митрополія була непохитною і наполягала на своєму звинуваченні та своїх вимогах. Передусім вона ставила

на карб попові Стоянові те, що його парафіяни п'яниці й безбожники, для яких нема нічого святого. А далі офіційно й категорично вимагала, щоб хрест було знято, освячено перед церквою і наново поставлено. Інакше митрополит накладе прокляття на церковну громаду, так що в тій церкві не можна буде ні божої служби правити, ні хрестити, ні вінчати. Піп і городяни опинилися в скрутному становищі. Знімати хреста, знову його освячувати і ставити — це означало великі витрати і ще більшу ганьбу, а жити біля церкви й не мати її — теж не ліпше. Що основне, то це те, що ні піп Стоян, ні жоден суцїй в Осатиці нізащо на світі не визнав би провини і не поступився б митрополитові.

Це була одна з тих безглузвих і нерозв'язних боснійських суперечок, які може розв'язати лише час. Листування тривало довго. У справу втрутилася й світська влада. Сам митрополит зажадав цього. Повітовий староста дістав наказ розслідувати випадок і скласти про це донесення.

Старості Джурі Павласу не першина розслідувати важкозрозумілі осатицькі фіґлі та вибрики.

Після австрійської окупації, коли військові передали владу цивільним, Осатиця стала повітовим відділенням, а керівником цього відділення було призначено молодого безвусого австрійця, родом із Каринтії, який поводив себе тут, як у найглухшій колонії. Аристократ і химерник, високодумний самосвідомістю свого класу і сповнений добрих намірів та плутаних планів, він хотів упорядкувати й опцасливити свою підопічну територію поза всією країною і без врахування тих умов, які тут склалися до нього. З людьми тут спілкувався через перекладача. Між ним і міщанами раз по раз виникали непорозуміння та сутички. Коли нарешті його забрали до Сараєва, він виїхав звідси

з твердим переконанням, що всі осатичани — навіженці й маніяки, жорстокі й невдячні дикуни; а в Осатиці всі залишилися з одностайною думкою, що їхнім містом повних два роки керував дурноверхий і несамовитий чоловік. Тоді Осатицю було найменовано повітом і за повітового старосту поставлено Джуру Павласа, з Лики.

То був зовсім інший чоловік. У нього була велика сім'я, мав четверо дітей — всі хлопці. Простий і розумний, стриманий і врівноважений, працьовитий і заповзятливий, добрий керівник, наскільки це було можливо у межах спорохнявілого і в своїй основі нелюдського режиму, якому служив. Високий і похмурий чоловіча з писклявим голосом, з великими сірими очима, завжди коротко підстрижений, він мало говорив, рідко сміявся, та й то повертав голову набік, ніби приховував свою усмішку. Твердий і суворий старшина граничарського¹ типу, але людяний вдачею, а походженням досить близький до нашого люду, він уже восьмий рік керує цим повітом. Звик до осатичан, а вони до нього. Тільки з одним той розсудливий і строго офіційний чоловік ніяк не може примиритися і дати собі раду. Заважає йому, і постійно бентежить його, і дратує те, що він називає «осатицькою фантазією». Багато п'ють, а напідпитку на все готові і здатні, але, що найгірше, і коли не п'ють, то не зовсім тверезі. Вони, так йому здається, не бачать, не можуть бачити різниці між словом та ділом, між тим, чим є кожна річ, і тим, чим вона, на їхню думку, повинна бути. Займаючись найзвичайнішою і найзрозумілішою справою, вони часто й несподівано вибиваються з колії, вискакують невідь-куди безглуздо й марно, щоб відразу потому гепнутися на шкоду й сором собі та

¹ Г р а н и ч а р и — жителі Військового Кордону (територія Хорватії).

Іншим. Тут не можеш бути зовсім певний і достатньо передбачливий навіть тоді, коли йдеться про найтверезішого осатицького чоловіка. І це нерідко вкидало старосту в шаленство й тихий відчай. Ото йому вже здається, що він, нарешті, розгадав їх, відкрив їхні потаємні та їм самим невідомі мотиви і збагнув заплутану логіку їхніх вчинків, яка мало в'яжеться із звичайною логікою, як нараз вони вступнуть щось таке, що знову надовго відбирає в нього спокій та звагу.

У розмовах з податковим комісаром Ладжевичем, своїм кумом і приятелем, він часто скаржився на це.

— Так, так, у цих людей двічі по два ніколи не буде чотири,— каже комісар, важко зітхаючи.

— Ніколи,— погоджується староста,— але не в цьому найбільше лихо, а в тому, що ніхто не знає: якщо не чотири, то скільки ж у такому разі.

І потім вони довго й докладно розбирають окремі вчинки або поведження цього осатицького люду в повсякденному житті і в стосунках з владою.

Справа з бляхарем Лексою для старости була особливо складною. Певна річ, він уже наступного дня знав про затяжну пиятику й нічну прогулянку коло церкви. До нього дійшла й неймовірна поголоска про якусь лажинню навзаклад. Але отверезілі учасники мовчали про це, а під Стоян нічого не сповіщав, то й староста визнав за краще вдавати, ніби нічого не знає, і пустити все в непам'ять, де поховано вже не один, ще й більший осатицький скандал. Розумна влада,— вважав він,— повинна не тільки мати дві очей на лобі, дві добрих і недремних очей, а й водночас уміти на хвилину примружити одне око і вдати, ніби нічого не знає про те, що бачила. Звичайно, це треба робити лише у виняткових випадках, не часто, а коли і як, то влада має сама знати, якщо вона справді розумна. Староста це своє правило приклав би й тепер, якби

митрополія не висунула звинувачення та не поставила вимог і не зажадала втручання світської влади.

Діставши наказ провести розслідування і дати пояснення, чому досі цього не зробив, староста зміркував, що вся причина в митрополитовій ненависті до пароха, і так само зважив, що в даному разі мусить будь-що взяти під захист Осатицю і своїх осатичан, що б він там не думав про них та їхні витівки.

Староста насамперед порадився з повітовим суддею Турковичем, завзятим мисливцем і веселуном, потім зі своїм приятелем Ладжевичем і нарешті з попом Стояном, не виказуючи їм одверто свого наміру. Без зайвих слів і не називаючи речей повними іменами, вони зійшлися на тому, що з цієї халепи є лише один вихід: з усією суворістю й ретельністю провести розслідування, яке має врешті-решт показати, що ніякого злочину не було і, отже, не може бути покарання.

Розслідування почалося з дотриманням усіх формальностей і суворо. Староста передусім зажадав од попа Стояна письмового пояснення. Парох відповів йому те саме, що й митрополії, заперечуючи звинувачення як безпідставне. Потім було заслухано кількох міщан, які тої ночі пиячили в шинку. Староста сам допитував їх, а за більшістю навіть посилав двох жандармів з примкнутими до рушниць багнетами.

Вони рішуче й одноставно все заперечували. Де б вони на таке зважилися? Лізти на церкву? То треба вже зовсім з глузду з'їхати. Того б і малі діти не вчинили. Це, мабуть, хтось жартома бовкнув, як то воно буває за чаркою, а хтось взяв це за правду. Таж так, тої ночі трохи засиділися і зайву чарку випили, але церква і лазиння... боже борони! Наприкінці заслухано вчителя Батака, пастуха Миле і звинуваченого Лексу. Найкатегоричнішим і найнахабнішим був Батак.

Як державний службовець і вихователь, Батак прийшов без жандармів у післяобідню пору, коли його школа не працювала. Вищий за високого Павласа, він, коли говорив, підступав уприпу до старости, дихав йому в обличчя і довірливо, ніби за власною охотою, давав показання. Старості не дуже імпонував такий панібратський тон, він відсувався і підвищував голос, щоб надати справі офіційного характеру і щоб писар, який за столиком вів протокол, його добре чув.

Батак повідав, як його захопила ніч в Осатиці і як він хоч-не-хоч мусив затриматися в корчмі, про що люди за чаркою балакали і як потім подалися кожен собі додому. Дорогою зупинилися біля церкви. Тут бляхар Лекса розповідав щось про піднімання хреста і руками показував, де колись стояли драбини. Ото й усе. На цьому й розійшлися.

У Батаковому викладі все було просто й безневинно, такі собі теревені, не варті уваги.

Староста дивився вчителеві у вічі, у широку зеленаву й білу поверхню тих очей, які не опускалися і не кліпали навіть за явної брехні. У своїй роботі Павлас уже стикався з таким типом людей, які ніколи не бен-тежаться і які брешуть природно й сміливо, всією масою свого дужого тіла. цілою вагою своєї фізичної сили. Таких найважче схитнути і викрити. Але цього разу він прагнув іншого.

— Отже, по-вашому, осквернення церкви не було?

— І не могло бути,— додає зухвало Батак,— бо я ніколи б не дозволив, щоб у моїй присутності щось подібне скоїлося.

— І бляхар Алекса Янкович не вилазив на церкву?

— Так само, як і сараєвський митрополит.

Павлас, покашлюючи, дає знати, що не схвалює і не приймає такого тону, і Батак відразу повертає по-інакшому.

— Якби язиком молоти було тє саме, що й вилізти на церкву, то можна було б сказати, що вилазив. Але ж воно не так. Лекса те спинання забрав собі в голову ще відтоді, коли ставили хреста, і ні про що інше в нього й мови нема. А з того його базікання і пішла вся по-брехенька. Це мала б знати й розуміти митрополія, яка в'їлася на нашу церковну громаду...

— Облиште це!

— Та це, пане старосто, потвердить усеньке місто.

— Гаразд. Ви, отже, дотримуетесь своїх показань?

— Цілком!

— І готові, якщо буде треба, заприсягтися?

— Коли завгодно!

Батак підписав протокол і подався до корчми, спокійний і сповнений гідності, як людина, що виконала свій громадянський обов'язок.

Допит пастуха Миле, єдиного тверезого осатичанина, що був свідком усієї події біля церкви, завдав більше мороки, але й він закінчився добре. Недоумкуватий чоловічок, якого привів служник повітової управи, вдягнутий в уніформу, зі страху не знав, на якому він світі. Водив круг себе невинним дитячим поглядом і час від часу всміхався, бажаючи задобрити начальство і відігнати страх. Допит почався важко. На кожне питання Миле відповідав, що він не винен і що ніколи досі не був на суді.

Коли його попереджено, що він зобов'язаний говорити правду і тільки правду, бо інакше буде покараний, його очиці закліпали ще швидше. Знічено всміхаючись, він збентежено дивився вгору, на обличчя старости, мовби запитував: а що інше, крім правди, я можу казати і чому б я тут мав когось дурити, коли я все життя говорив святу правду.

Але Милова правда була неясна і плутана, бо складалася з безлічі малих правд і правдочок.

Ось так, ішов того ранку, як завжди,— саме світало чи, може, збиралося світати; бачив коло церкви якихось людей, які щось кричали і махали руками. Скільки їх було? Хто? Та ба. важко сказати, бо хоч і бралося на день, але ще не розвиднилося. Але то були люди, принаймні скидалися на людей. Подивився вгору, куди й вони дивилися. Дивився, дивився, і здалося йому, що і бачить і не бачить, бо коли глянув угору, то в очах щось таке привиділося: на бані біля хреста чоловік стоїть.

— Як це «і бачив і не бачив»? Який чоловік? Хто на нього дивився? Говори!

— Дивилися на нього, мабуть, сонце і місяць, бо ніч із днем...

— Перестань про сонце і місяць, про ніч і день! Це не свідки. Не про те питають тебе.

Староста різко перебив його, підвівся, підійшов упритул і згори став кричати на нього:

— Питаю тебе, чи ти бачив, що іменованій Алекса Янкович стояв на церкві і тримався за хрест, і чи можеш це заприсягти отут, перед цим євангелієм.

Пастух злякано забігав поглядом, шукаючи порятунку перед тим, що навалилося на нього, мов негода, і вимагає тої страшної присяги. Якби його питали так, як усі в місті з ним розмовляють,— просто й напівжартома, він би розповів усе, як було і що бачив, а то: якийсь «іменованій Алекса», та ще євангеліє, бог і присяга! Ні! З цим він не бажає мати справи, нічого знати не хоче і говорити не вміє.

— Так чи ні? — гримів староста з висоти.

— Ні... не можу.

— Ще раз запитую: бачив чи не бачив і чи можеш заприсягти?

— Не бачив... не можу,— відповідав Миле плаксивим голосом.

— То, може, бачив драбини і линви?

— Ні, не бачив... нічого я не бачив.

Староста тоді обернувся до писаря і, пробубонівши сердито про себе: «Сонце і місяць?!» — продиктував свідкове показання.

Бляхаря Лексу привели два жандарми, і його цілий день протримали в конаку. Насправді, допит тривав недовго і був нескладний, а більшу частину того дня Лекса просидів під замком у порожній канцелярії, курячи цигарку за цигаркою. Відпустили його, коли стемніло.

Напередодні ж під Стоян після зустрічі зі старостою покликав Лексу до себе додому і тут мав з ним довгу й довірчу розмову.

Огрядний і неповороткий парох, якого іншим часом важко було розбуркати й зрушити з місця, тепер був стривожений і говорив якимсь новим, рішучим голосом.

Митрополит напосівся на цю парафію і ні перед чим не зупиниться. Він ладен примусити їх зняти хреста і знову святити. А що це означає, то Лексі добре відомо. Навіть якщо вже не брати до уваги безчестя й невдоволення в народі і суворой кари, яка впаде на богохульників! Тому лишається одне: усім одностайно відкинути звинувачення і цього триматися до краю.

Під Стоян жодним словом не виказав, що знає, хто той богохульник, і розмовляв з Лексою так, начебто радився з ним, як відвести напасть від Осатиці та її церковної громади. Розгубленого й наляканого Лексу це втішило. Він враз подумав, що їхній завжди вайлуватий і сонливий парох усе-таки розумна людина.

— Відкинемо, аякже! — промовив він запально.

А під Стоян вів далі. Звичайно, треба заперечити, але заперечити всяке лавіння — і нічне і денне.

— Як?

Раптом у Лекси заворушилися — такі ж сильні й бо-

лючі — його попередні сумніви та муки, які після тої п'яної ночі були зовсім втишилися. Як то — «і денне»?

А парох пояснює. Треба, щоб вища влада повністю переконалася, що звинувачення не має жодних розумних підстав. Звинувачують людину, ніби вона вночі та та ще й п'яна вилізла на церкву, а вона не була здатна зробити це навіть удень, твереза, коли це потрібно було. Отаке, так би мовити, заперечення буде чогось варте.

— Але ж люди бачили, як я підіймався... з Боднаром!

— Жодна християнська душа цього не посвідчить.

— Не посвідчить? — каже глухо Лекса і відчуває, як йому всередині все терпне.

А парох виправдовується — і перед собою, і перед Лексою. Треба так, бо біда. І бог простить. Митрополит — навіщо приховувати — старий клятвопорушник, людина без серця й душі, він ладен і парафію занепастити, аби потішити свою ненависть.

Усе це Лекса усвідомлює, і піп Стоян йому видається дедалі розумнішим, але він не відчуває стільця, на якому сидить, не відчуває ані власного тіла, яке розсипається на крижані колючки. «І нічне і денне» — свердлить його мозок, а він безбарвним, чужим голосом погоджується з усім і рішуче, аж сам дивується, запевняє, що заперечуватиме все, як і інші, що б там не було.

Та зважливість тримала його в якомусь терпкому збудженні і цієї ночі, і наступного дня, коли його привели в конак. Коли староста Павлас, похмурий і суворий, поставив йому перші питання, він уже мав готову відповідь.

Ніколи не вилазив на церкву і зробити цього не міг, не тільки тому, що, як щирий християнин, не зважився б на це, а й тому, що не здатний до такого діла

навіть удень, не те що вночі. Підіймався лише майстер з Нового Саду. А тої ночі, у шинку, справді була розмова про це,— говорили при чарці, жартуючи,— і справді він та його товариство, розстаючись, зупинилися коло церкви і він показував, тільки здалеку, як майстер підіймався, а він подавав йому знизу все, що треба. Але до церкви тої ночі ніхто навіть не доторкнувся, де вже там мовити про щось більше.

Староста задавав нові питання, та Лекса стояв на своєму. Ні і ні, і готовий заприсягти перед хрестом та євангелієм, а якщо здибається свідок, який доведе протилежне, то нехай йому, Лексі, отут, на цьому місці, голову стнуть.

Говорив спокійно, мовби все це не стосується його особисто, і погляд у нього був непритомний.

Доки тривало розслідування, Осатиця вирувала. Пристрасті розпалювалися, температура нагло зростала. Усі сповнені рішучості захищати свою церкву, свого пароха і честь свого міста. Усі готові заприсягти, що показання свідків та звинувачених правдиві, а обвинувачення безпідставне. Нема жодної людини, яка б посвідчила протилежне. Старші пригадують і наводять каверзи, якими ненависний митрополит допікав покійному попові Арсу. Усі говорять, багато хто розлючено погрожує. А ця озлобленість, така доречна, задовольняє їхню потребу в гучних і сильних словах. Блискають очима, б'ють себе в груди, шепочуть гнівно або кричать, не добираючи слів, не дбаючи про зміст, не помічаючи суперечностей у тому, що говорять.

— Не скоримося турецьким та швабським блюдолизам, якби навіть смерть довелось прийняти.

— Що, хіба людині вже й чарку ракії не вільно випити чи пройтися повз церкву? А хто церкву вберіг за турецького лихоліття, як не ми?

— Чого хоче той приблуда? Церква наша, ми її утри-

муємо і поправляємо, можемо й запалити, якщо нам забажається.

— Усі потурчимося, коли дійде до того, але зняти хреста з нашої церкви не дамо!

Довго бунтувало й захищалося містечко, і втомилося, бо минали місяці, а рішення все не було. Запал сам по собі вже почав пригасати, коли в середині наступного літа було повідомлено повітову управу, що за браком доказів справа «Про зневаження осатицької церкви» припиняється і здається до архіву. Осатиця перемогла. Митрополит був змушений відмовитися від помсти і чекати іншої нагоди.

Усе вляглося й заспокоїлось, і всі, нарешті, задоволені. Осатичани радіють, що перехитрили й переважили ненависного митрополита. Під Стоян щасливий, що збувся біди. Староста спокійний, бо виправдався перед вищим начальством та оберіг репутацію міста й порядок у ньому.

Увечері сидить він за квартою пива. З ним податковий комісар Ладжевич і повітовий суддя Туркович. Розмовляють про поведження тутешніх людей на допиті перед судовою або поліційною владою. Дужим, «мисливським» голосом суддя резюмує свої спостереження.

— Три роки, як я вже тут, але не похвалюся, що збагнув цих людей і їхню поведінку на суді. Зізнається тобі в тому, що міг би й притаїти, і скаже правду про те, чого б ніхто не сказав, але так само безглуздо заперечуватиме і всілякими брехнями прикриватиме якусь незначну дрібницю. Для чого? Цього вони й самі не знають. Основне, що ніколи ти не годеи до кінця зрозуміти, коли вони кажуть неправду, а коли правду і для чого це роблять.

— Можливо, й важко визначити, коли вони обманюють, а коли ні, але напевне знаю, що правди, повної

і справжньої правди, ніколи не говорять,— каже тихо й задумано податковий комісар.

Староста мовчить.

Усі задоволені, навіть задоволений, очевидно, десь і сам митрополит, бо добре-таки помучив сина й наступника попа Арса. Єдиний, хто не міг бути задоволений і хто з тої веремії вийшов ще більше розгублений і змордований,— то це бляхар Лекса. Весь той колишній неспокій і всі зчудування знову повернулися до нього.

Двічі підіймався на маківку церкви, тверезий і п'яний, удень, при роботі, і вночі, незаконно, знічев'я. І кожен знає, що так. Проте ніхто не говорить про це, кожен удає, ніби нічого й відати не відає; ніхто не визнає цього за ним і визнати не може, бо ж і він сам усе заперечив — офіційно й письмово, як і всі інші. Гаразд, так мусило бути і так було. Але хоч би хто-небудь, бодай тільки усмішкою, показав, що знає про його подвійний подвиг і що вірить йому. Хоч би підморгнув жартома. Ні! Може, чого доброго, його ще й за шалапута мають, який патякає про те, чого не було. Заглядає людям у вічі, а вони відвертають погляд. І ось знову щораз частіше трапляється, що він сам не знає, на якому світі живе. І знов починає сумніватися в тому, що сам зробив і пережив, і голова йде обертом. І знов відчуває потребу поговорити з кимось про все, щоб хоч раз почути з чіхось вуст потвердження та визнання,— то й, здається йому, був би спокійний до самої смерті. А коли таки одного разу в своїй робітні спробував було, щоправда здалеку й боязко, повести розмову про це з найближчим сусідом по ринку, шевцем, то той потяг його в найдальший куток і сердито зашепотів йому в самісіньке обличчя:

— Слухай, Лексо, досить вже! Через твою похвальбу і дурну голову ми вскочили в добрий клопіт і замалим не набралися стиду й сорому, та ще й без хреста і без

церкви zostалися б. Стули губи, кажу тобі, і більше ніколи про це ні слова.

Шевцеві тхнуло з рота, і він, вимовивши це, обернувся й вийшов.

І вчитель Батак, якщо десь випадково зустрічалися, тільки глипав на нього різко й пильно до нестерпучості тим своїм незмигним, бездушним поглядом. Лекса, як міг, уникав його.

Іноді, коли скруха й невдоволення починали шматувати його, він подумував, що, може, було б краще, якби не послухав попа Стояна і на допиті признався, що вилазив на церкву,— хоч пан, хоч пропав. Заплатив би штраф, відсидів би в хурдизі, але зате був би спокійний і знав, на якому він світі. І відразу ж зміркує, що він ні в якому разі не міг цього зробити, щоб завдати такої шкоди й ганьби своїй церкві та своїм співгромадянам. Зміркує і заспокоїться, але ненадовго, бо несамовитий коловертень у голові не дає йому перепочинку ні вдень ні вночі: і підіймався — більше ніхто цього не зробив, і потвердив це, п'яний, затемна, і потім усе заперечив, і всі інші заперечили; і всі знають, як і я знаю, що підіймався, а ніхто не визнає і навіть не згадує цього, та й не може визнати і не сміє згадувати, а так і залишиться все довіку — у замкненому колі те саме і те саме: і було, і треба потвердити, і не було, хоч і потверджено, що було...

От і не розгубися тут, і живи в цьому сатанинському колі, сам, без розмов і по́розуміння. Удень ще сяк-так, бо хоча б хвилинами стає ясно, що було, а чого не було. Може сам до себе сказати півголосом: «Так, підіймався, їй-богу, що підіймався!» Але вночі! Коли засне, всілякі сні верзуться. Снить, ніби йде між двома шерегами презирливих поглядів і глузливих осатицьких посмішок, які своєю німотною мовчазністю промовляють: «Ось той, що хвалиться, ніби він поставив:

хреста на церкві!» Іде, мовби крізь удари прутів, і не може зупинитися, і не має сили опертися цьому, бо в сні людина безпорадна. Або снить, наприклад, що лізе на якусь баню, круту і слизьку; весь час підіймається і відчуває, що впаде, що мусить упасти, що падає. Падаючи ж усією вагою власного тіла, летить кудись навпаки, цілком свідомий, що падає, і це триває нескінченно. Ніде нема ні тверді, ні краю! Нічого нема, за що б затриматися. Те, що в падінні найважче, тут тягнеться цілу вічність. Ударитися б об землю й розбитися — це означало б кінець усьому і порятунк. Але порятунку немає.

А якщо, ніби од внутрішнього поштовху, прокидався в мороці, якого не було, коли лягав спати, а який загус, коли спав, то ставало і моторошно, і важко, і все було незрозумілим. Не знаєш ані того, як називаєшся. Не відчуваєш справжнього положення свого тіла. Треба б когось про щось запитати, щоб бодай забринів людський голос, як промінь світла в темні. І полегшало б, можливо. Але кого питати? Батько й мати сплять у другій половині будинку, і навіть гадки не може бути, щоб іти й будити їх. Надворі нічний вітер шумить у вітті високої шовковиці, яка розкинула свою крону майже над усім подвір'ям. Відчуває, що сон зовсім утік від нього, а в голові дедалі швидше вертиться вогняна дзига: і справді підіймався і не підіймався; і слава і ганьба...

Залишається тільки чекати дня, коли хоч він принесе якесь полегшення.

Не знаючи, що діяти зі своєю бідою й куди поткнутися, Лекса вирішив ожентись. Це було єдине, що в житті ще можна зробити і чого він не зробив. Узняв сусідську дівчину, з якою разом ріс і яка без причини трохи засиділася. Називалась Даринка.

Важке було те подружнє життя, а його тягар прихо-

ваний і людям невідомий. (А коли тут кажуть, що подружнє життя важке, то це, як правило, означає, що воно важке для жінки). Як тільки минули перші дні, ті, які швидко збігають, Лекса знову почав уночі вибиватися зі сну, як і перед одруженням, будили його завжди ті самі думки. Спочатку нерішуче мовчав поруч заснулої дружини, але незабаром соромливість минула. І він, мучений своїми сумнівами, будив жінку, щоб у неї запитати про своє. Хотів від неї почути, чи він справді зробив те, що зробив, і чи розумні й тверезі люди не заперечують цього і не мають його за пусто-бреха.

Молода жінка, яка про шлюбні ночі та подружні стосунки колись наслухалася всілякого, навіть собі й в голові не поклала, що може бути ще й таке.

Після першого сну хтось немилосердно шарпає її — будить. У темряві, поцяткованій химерними відблисками надвірнього світла, невиразно з-під насупленого лоба й розкуйовдженого волосся блищать очі. Він сидить біля неї і, вчепившись, як потопельник, за її руку, дивиться допитливо в обличчя.

— Даринко, скажи правду мені...

Це були важкі для неї хвилини. Чого він хоче? Якби розуміла його, усе б зробила, аби йому допомогти. А так, може лиш мовчати й тремтіти. Щелепи їй зводять зі страху, але якби навіть могла говорити, то не мала чого сказати йому, бо не знаходила жодного слова і не знайшла б хоч убий. А він напосідався.

— Що люди кажуть? Де правда? Оце я хочу знати, а ти могла чути і можеш мені сказати. Повинна!

Що йому скаже, коли не розуміє, про що питає і чого від неї хоче? Плакала зі страху, з якогось чудного сорому, що чоловік таке чинить з нею. Крізь плач слабко й невміло намагалася заспокоїти його ніжними словами й ласкою, але він випрочувався, нападався на неї й до-

рікав, що вона нещира, фальшива й чужа. Не вмючи захищатися від тих безглузвих і несправедливих звинувачень, вона плакала дедалі більше й важче. Траплялося, що й він, після гірких докорів і образливих слів, теж розплакувався. Так і засинав.

У хвилини вечірнього милування вона, боязко горнучись до нього, просила, щоб не будив її, щоб пообіцяв, що більше того не робитиме. І він обіцяв і в цю хвилину вірив у свою обіцянку, заприсягався. Але через два-три дні було знову те саме, ті самі муки, ті самі незрозумілі страхи.

Це повторювалося вже стільки, що він і не питав. Тільки судомно стискував її руку і нездоровим голосом просив:

— Даринко! Розповідай, прошу тебе!

Коли вона починала крізь плач пошепки заспокоювати його і вмовляти, щоб ліг та спав, він ще дужче стискував її руку й різко смикав:

— Кажі!

А вона, скулившись на подушці, тільки витирала сльози.

Траплялося, що він підводився й уві сні, мов сновида, йшов до дверей, очевидно, маючи намір ще раз вилізти на церкву і так довести це, що вже двічі робив, але чого ніхто не визнає за ним і чого він сам зрікся. Жінка тоді бігла за ним, насилу зупиняла й, повиснувши в нього на шиї, голосила:

— Куди ти, горенько моє?

Пробудившись, він повертався в постіль і тут же засинав, а натомість вона тепер втрачала сон.

Пробувала вдень розпитати його і поговорити, але він настійно уникав такої розмови. Викручувався всіма можливими способами, і жартами, й енергійним, чоловічим відмахуванням рукою, навіть грубощами, якщо інакше не міг. Складалося враження, ніби справді

вдень не знає, що чинить увночі. А коли темніло й за-
синав — знову те саме. Якщо не цієї ночі, то наступної.

Страх перед тими недоладними нічними сценами
вбивав у молодій жінці всяку радість. Траплялося й
таке, що кілька ночей підряд взагалі не просинався,
але що то варте, якщо вона спить і потерпає, що він
раптом схопиться з ліжка. Сон у неї став неспокійний,
тривожний. Буває, що вона ляже, склепить очі і вже
задрімає, як раптом їй здається, що хтось шарпає, бу-
дить її. Здрігнеться і злякано водить круг себе очима.
Нема нічого. Темрява й тиша. Поруч міцно й спокійно
спить її чоловік. Але сон уже втік од неї, і тепер у ній
ростуть питання. Німа й застигла, вона запитує сама
себе, і свого потонулого в сон підруга, і всіх людей
на світі — тих, що сплять і не сплять: чому воно так,
що ні з сього ні з того між людьми виникають непоро-
зуміння, сутички й пострах, що люди самі собі та
іншим псують життя і відбирають сон, що отруюють
хвилини щастя, яких не так вже й багато?

Де їй, самотній і наляканій, знайти відповідь на це!
Думала розповісти матері або поскаржитися добрій
подрузі, але скоро збагнула, що про це не говорять.
На ці муки не знайдеш ради в інших, її треба шукати
в собі, побіля чоловіка, з яким зв'язана всіма можливи-
ми путами і, що найважче, постіллю. Довго шукала
виходу та ради, жахаючись, що так і не знайде їх.

Вже й перша дитина є в них, дівчинка, а безглузді
пробудження тривають. Дитя вдалося кволеньке, ма-
рудне, потребує постійного догляду й уваги. Жінка
ослабла й помітно змарніла. Але десь тоді вона мало-
помалу стала боронитися. Коли він будив її в найне-
доречніший час, вона різко й докірливо спиняла його.

— Чого мене будиш? Чи маєш ти, чоловіче, серце?
Бачиш, дитина не дає мені оком сплющити. А ти і той
сон, що дивом увірву, мені забираєш.

Трохи присоромлений, він відступався, але наступного дня міг знову прокинутися і знову її мучити своїми допитами.

Але тепер жінка знаходила в собі дедалі більше не тільки сміливості, а й снаги та способів, щоб відповісти йому. Народилася й друга дитина — цього разу хлопчик. І мовби її сила і меткість зростали разом з дитиною.

Тепер їй було природним і зрозумілим, що людина повинна відповідати іншій людині, а тим більше тій, з якою ділить добре й погане в житті, — і то відповідати на всі її питання, якими б недоладними й безглуздими вони не видавалися. Треба знайти для цього терплячості й сили і принаймні спробувати порозумітися. Це наш обов'язок, бо не одному з нас потрібне тепле слово близької людини. Треба говорити, бо мовчання — то лінощі й боягузтво, воно тільки отруює людські стосунки. І вона відповідала. Спокійно й цілком природно.

Дедалі частіше тепер траплялося, що між чоловіком і сонною жінкою відбувалася в темноті коротка, але дружня розмова. Вона вже не лякається й не плаче, тільки заспокоює його, у всьому потураючи своєму чоловікові. Її слова звичайні, і годі в них шукати якоїсь відповіді; але тому, що їх промовляла здорова й близька людина в нічну пору, вони втихомирювали й присипляли його саме своєю звичайністю. Чоловік скоро переставав запитувати і, помовчавши трохи, тихо засинав.

А жінка ще якийсь час сиділа між своїми, наче вартовий. По ліву руку дочка і син, а по праву, мов велика дитина, чоловік. Потім і вона лягає поміж них, щоб трохи здрімнути.

Так з часом все почало налагоджуватися, і ті безглузді пробудження стали траплятися рідше, доки й зовсім

перестали. Минулася біда, в якій Даринка, жінка добра й звичайна, як хліб, винесла основний тягар. Уже й не згадується. Усе забуто; через те і добре. Лекса заспокоївся, поправився і роздався трохи. Смачно їсть, міцно спить. Забулися колишні божевільні думки і нічниці, мов дитячі хвороби. Справи йдуть добре. У робітні має челядника і двох учнів. Клепають відра, поливальниці й бляшані ночви на австрійський штаб. Буденна робота, але заробіток добрий. Якщо ж треба дах вкрити бляхою чи поправити його, то Лекса шле челядника. Йому вже важко вилазити.

За наступних чотири роки знайшлося у Лексиній хаті ще двоє діток, обоє хлопці.

Минають роки, виростає поволі нове покоління з новими подвигами й спинаннями.

Староста Павлас після довгого перебування в Осатиці був поставлений окружним старостою і перебрався до Сараєва.

— Високо піднявся наш староста! — кажуть осатицани.

Наступного літа окружний староста в службових справах відвідав Осатицю і зупинився в свого приятеля — податкового комісара Ладжевича, який, як з усього видно, і пенсії, і смерті в Осатиці дочекається.

Вранці Павлас вийшов сам прогулятися крутими осатицькими вуличками, як він звик, ще коли жив тут і сушив собі голову тільки осатицькими клопотами. Іде повз церкву з дивною банею і позолоченим хрестом, повз шинок, повз знайомі будинки і крамниці. Пригадує різні випадки й прикроці, але вже без колишньої стурбованості й люті, бо дивиться на все з висоти свого теперішнього становища, з якого такі речі видаються незначними й мізерними, майже не вартими уваги дрібницями.

Мав уже кінчати свою прогулянку — був у найстарі-

пій частині міста і саме проходив пагорбом біля одної хати, потонулої в садку,— коли знизу нараз вихопився крик, і дитячий плач, і гвалт, і лемент жіночих голосів. Павлас зупинився і глянув на подвір'я внизу. На розгойданому вершечку високої шовковиці репетував захований в листі малюк, що, очевидячки, вище не міг, а назад не зважувався і не вмів. А долі під ним метушилися хлопчачи й дівчатка і всі в один голос кликали:

— Мамо, мамо! Йовко виліз на шовковицю і не може злізти. Он він, на вершечку. Ой мамо, він упаде!

З хати вибігла худа жінка з розхристаними грудьми і з руками в борошні. Розпачливо й перелякано гукала і хрипким голосом кликала малюка, проклинаючи його і називаючи ніжними словами, підбадьорюючи і сварячи навпереміш.

— Куди тебе винесло, біди на тебе нема!.. Почекай, дитинко моя, не рухайся, зараз мама драбину принесе... Ну, шибенику, колись шию скрутиш за тим своїм лазінням!.. Почекай, не ворущися, тримайся добре і не ставай на тонку гілляку!.. Зараз мама принесе тобі драбину.

— Драбину, несіть драбину! — почувся ще один жіночий голос; тим часом хлопчик на вершечку дерева і далі просився, щоб його зняли, а діти під шовковицею відповідали йому вереском і криками.

Окружний староста звернув на іншу дорогу й подався вниз. За ним поволі стихувався галас, що долинав із подвір'я.

МОСТИ

З усього, що людина в життєвому пориві зводить і будує, в моїх очах нема нічого кращого й ціннішого над мости. Вони важливіші за будинки, святіші за храми, бо спільні. Призначені рівно для всіх, корисні, поставлені завжди обдумано, на місці, де перехрещується найбільше людських потреб, вони триваліші за інші споруди і не служать нічому злому або підступному.

Великі кам'яні мости, свідки зниклих епох, коли по-іншому жилося, думалося й будувалося, сірі або поруділі од вітру й дощу; їхні гостро висічені грані часто пооббивані, а у пазах і непомітних тріщинах росте тонка трава або гніздяться птахи. Легкі металеві мости, натягнуті від берега до берега, наче струни, що бринять і співають під кожною машиною, яка промчить по них; вони ніби чекають ще своєї остаточної форми, своєї довершеності, а краса їхніх ліній повністю відкриється тільки очам наших онуків. Дерев'яні мости при в'їзді в боснійські містечка, зчовгані бруси яких витанцьовують і дзвенять під копитами селянських коней, як дощечки ксилофона. І, наостанку, оті зовсім маленькі місточки в горах — одна груба деревина або дві збиті до купи колоди, перекинуті через гірський потік, якого інакше не перейдеш. Двічі на рік вода, коли піднімається, зносить ті колоди, а селяни, із сліпою впертістю, як мурашки, зрубують, тешуть і кладуть нові. Тому понад гірськими потоками, у затоках між скелями, часто можна побачити колишні містки; вони лежать і гниють, як усяке дерево, затоплене водою,

але ті напівобтесані колоди відрізняються від іншого наносу і завжди нагадують мету, якій служили.

Всі ті мости й місточки однакові за своєю суттю і рівно варті нашої уваги, бо виказують місце, де людина наткнулася на перешкоду і не зупинилася перед нею, а подолала її, як знала, виходячи з власного розуміння, смаку й навколишніх умов.

Коли я думаю про мости, в моїй уяві постають не ті, через які я найбільше проходив, а ті, які найбільше затримали мою увагу і захопили мої почуття.

Найперше, сараєвські мости. На річці Миляцькій, леже якої є ніби хребтом Сараєва, вони— мов камінні хребці. Виразно бачу їх і можу підряд полічити. Знаю їхні прогони, пам'ятаю поручні. Між ними є один, названий ім'ям юнака, постріли якого викликали світову війну; він невеликий, але міцний, замкнутий у собі, як надійна й мовчазна фортеця, що не здається і не зраджує. Далі мости, які я бачив під час подорожувань, уночі з поїзда, легкі й білі, як привиди. Кам'яні мости в Іспанії, обвиті плющем і замислені над своїм зображенням у темній воді. Дерев'яні мости у Швейцарії, криті задля великих снігів,— вони схожі на довгі комори й прибрані всередині зображеннями святих та їхніх чудес, наче каплиці. Фантастичні мости в Туреччині, поставлені з якоїсь нагоди і полишені напризволяще. Римські мости у південній Італії з білого каменю, від яких час повідбивав усе, що далось відбити, і які, хоч біля них уже сотню років тому лягли нові мости, і далі стоять, мов кістяки, на сторожі.

Так скрізь по світу, куди тільки сягне моя думка, вона знаходить вірні й мовчазні мости, як свідчення невиситимого прагнення людини пов'язати, примирити й з'єднати все, що виринає перед її розумом, очима й ногами, щоб не було розбрату, суперечності, ані розлуки.

Те саме й у снах та мимовільній грі уяви. Слухаючи найпалкішу і найчудовнішу музику, яку тільки будь-коли чув, я нараз починаю уявляти кам'яний міст, розірваний посередині, а пошматовані краї роз'єданого прогону болісно прагнуть один до одного і останнім зусиллям продовжують єдино можливу лінію моста, якого нема. Це вірність і непримиренність краси, яка поруч себе терпить одним одну можливість: небуття.

Нарешті, все, чим сповнене це наше життя,— думки, зусилля, погляди, усмішки, слова, зітхання — все прагне до другого берега, до якого тягнеться як до мети і на якому тільки дістає своє справжнє значення. Через щось треба перекинути міст, щось подолати: безладдя, смерть чи безглуздя. Бо все — переправа, міст, який губиться у безкраї і в порівнянні з яким земні мости — це дитячі забавки, бліді символи. А всі наші надії — заради того берега.

МІСТ НА ЖЕПУ

На четвертому році урядування великий візир Юсуф став жертвою небезпечної інтриги і зненацька впав у неласку. Боротьба тривала всю зиму й весну. (Весна ж була якась непривітна, холодна і ніяк не хотіла поступатися літу). А з настанням травня Юсуф виїшов з ув'язнення як переможець. І знову потекло життя, пишне, спокійне, одноманітне. Але від тих зимових місяців, коли між життям і смертю, між славою і ганьбою не було грані ані на лезо ножа, в душі переможця-візира залишилося щось тихе й задумливе. Оце невимовне, що вмудрені досвідом і перемучені люди оберігають у собі, як потаємний скарб, і що коли-неколи підсвідомо прозирає у погляді, рухах, мові.

Живучи в ув'язненні, самотній і принижений, візир став частіше згадувати своє дитинство та рідний край. Бо зневіра й страждання повертають думку в минуле. Спогадав батька, матір. (Вони повмирали, ще коли він був помічником наглядача султанських стаєнь, і син подбав, щоб їхні могили були обкладені каменем, а на них стояли білі надгробки). Спогадав і Боснію та село Жепу, з якого його забрали дев'ятирічним хлопчиком.

У нещасті було приємно линути думкою в далекий край і розкидане село Жепу, де в кожній оселі оповідають про його славу та успіхи в Царгороді, але ніхто не знає й не здогадується про зворотний бік тієї слави, ані про те, якою ціною даються ті успіхи.

Ще того ж літа йому траплялося говорити з людьми, що бували в Боснії. Він розпитував, і вони розповідали йому. Після бунтів і воєн надійшли розруха, нестатки,

голод та різні хвороби. Після того він переслав чималу допомогу своїм родичам, котрі ще залишилися в Жепі, і водночас звелів дізнатися, чи їм не потрібно чого збудувати. Доповіли йому, що живе ще чотири родини Шеткичів і що вони найзаможніші в селі, а село, як і весь той край, убоге, мечеть стара, вже горіла, водогін пересох, але найгірше те, що не мають моста через Жепу. Село стоїть на узгірку, де Жепа впадає в Дрину, а єдина дорога до Вишеграда йде через Жепу, кроків п'ятдесят вище гирла. Але що поставлять дерев'яний міст, то вода його зруйнує. Або Жепа підніметься високо, як це буває з гірськими потоками, та й зірве і понесе колоди; або Дрина прибуде й перепинить Жепу коло гирла, а та набухне й розстрожить міст, ніби його й не бувало. А взимку ожеледь прихопить колоди, то й худоба та люди ламають ноги. Хто поставить їм міст, той зробить для них найбільше добро.

Візир дав шість килимів на мечеть і грошей скільки треба, щоб до мечеті провести водогін з трьома відводами. І тоді ж вирішив спорудити міст.

У Царгороді на той час жив будівничий, родом італієць, який в околицях Царгорода поставив кілька мостів і через них зажив собі великої слави. Його й найняв візирів скарбник і разом з двома своїми людьми відправив до Боснії.

У Вишеград вони дісталися ще за снігу. Кілька днів підряд здивовані вишеградці спостерігали, як згорблений та сивий, але рум'яний і молодий з лиця будівничий оглядає великий кам'яний міст, відколупує, розтирає між пальців і пробує на язик вапно з-поміж брил та кроками перемирює прогони. Потім кілька днів їздив у Баню, де були вапнякові копальні, що з них колись брали камінь для вишеградського моста. Набрал строкарів, і ті розчистили каменоломню, зовсім засипану землею й порослу бур'янами та сосонками. Копали,

доки дісталися до багатой жили каменю, що був і міцніший, і біліший за той, з якого поставили вишеградський міст. Звідти спустився Дриною вниз аж до Жепи і визначив місце, де має бути пором для перевезення каменю. Тоді один із двох візирів людей з готовим кошторисом і планами подався до Царгорода.

Будівничий лишився чекати, але не хотів мешкати ні у Вишеграді, ні в жодному з християнських будинків над Жепою. Тільки на пагорбі, в тому куті, де Жепа впадає у Дрину, збудував собі хату з колод (за переказів йому були візирів чоловік та один вишеградський писар) і тут оселився. Сам собі варив. У селян купував яйця, сметану, цибулю й суху садовину. А м'яса, кажуть, ніколи не брав. Цілими днями щось тесав, креслив, випробовував різні вапняки або спостерігав за течією Жепи.

Тим часом повернувся з Царгорода урядник з візиром схваленням та першою третиною потрібних грошей.

Почалися роботи. Люди не могли надивуватися з того, що тут діялося. Воно навіть не скидалося на міст. Повбивали навскіє через річку важкі соснові палі, а поміж ними у два ряди кілки, переплели хворостом і засипали глиною — вийшло ніби фортечний вал. Таким робом перекрили шлях річці, і одна половина річища стала сухою. Та саме тоді, коли закінчили ту роботу, десь у горах випали сильні дощі, і Жепа нараз скаламутніла, завирувала. А вночі прорвало посередині готовий насип. Коли вранці зблиснуло сонце, вода вже спала, але загорода була поламана, кілля повисмикане, палі покривлені. Між робітниками й народом пішли перешепти, що, мовляв, Жепа не дасться, щоб над нею звели міст. Але вже третього дня будівничий наказав повбивати нові кілки, ще глибше, та випроста-

ти й порівняти палі. І знову здвигалося кам'янисте дно річки від ритмічного гупання баб та гуку робітників.

Коли все було приготовлено і з Бані привезли брили, сюди прибули каменярі й муляри з Герцеговіни та Далмації. Збудували їм бараки, перед якими вони тесали камінь, білі від камінного пилу, як мельники. А будівничий переходив від одного до другого, схилявся над ними, щоразу міряючи обтесаний камінь жовтим бляшаним косинцем з олов'яним виском на зеленій нитці. Вже з обох боків були прорубали стрімкі кам'янисті береги, як скінчилися гроші. Між робітниками пішло невдоволення, а люди стали подейкувати, що з тим мостом нічого не вийде. Декотрі, хто приїжджав з Царгорода, розповідали, ніби візир зовсім змінився. Ніхто не знає, що з ним — чи хворий, чи якісь інші клопоти в нього, бо стає дедалі замкнутішим і забуває навіть про те, що робиться в самому Царгороді. Та через кілька днів од візира прибув посланець з останньою частиною грошей, і будівництво пішло своїм ладом.

За п'ятнадцять днів до святого Дмитра ті, хто переправлявся по колодах через Жепу, трохи вище від місця, де будували міст, уперше помітили, що від обох темно-сірих сланцюватих берегів починає відділятися біла рівна стіна з тесаного каменю, обплетена з усіх боків риштуванням, як павутиною. Відтоді вона росла що не день. Але впали перші морози, і роботи припинилися. Муляри розбрелися по домівках, а будівничий лишився зимувати у своїй хатині, з якої майже не виходив, цілі дні просиджуючи над кресленнями та підрахунками. Тільки часто навідувався до будови. А коли напровесні почав скресати лід, то він, стурбований, раз по раз обходив риштування й насипи. Іноді навіть уночі, із смолоскипом у руках.

Перед Юрієм повернулися муляри, і робота знову за-

кипіла. А якраз посеред літа все було закінчено. Робітники весело розвалили риштування, і з-під того сплетива кілків та дощок з'явився міст, стрункий і білий, перекинутий аркою від берега до берега.

Усе можна було собі загадати, але тільки не таку чудову споруду у вбогому сплюндрованому краї. Здавалося, мовби обидва береги викинули один назустріч одному по струменю спіненої води, і ті струмені злилися, з'єдналися в арку і так застигли на якусь мить, ширяючи над прірвою. З-під арки вдалині виднівся шматок блакитної Дрини, а глибоко під мостом клетіла запінена й приборкана Жєпа. Довго очі не могли звикнути до тої гармонії доцільних легких ліній; усе здавалося, ніби та арка на льоту лиш зачепилася за гостре похмуре бескеття, поросле терням і ломиносом, а тільки відірветься, то знову полетить і щезне.

З навколишніх сіл посунув люд подивитися на це диво. З Вишеграда та Рогатиці приходили городяни й милувалися мостом, шкодуючи, що він стоїть у такому закутні, а не в їхньому місті.

— Треба візира мати! — відповідали їм візиріві земляки, поплескуючи долонею кам'яні поручні — рівні й гладенькі, ніби не з твердого каменю січені, а вицплені з сирії глини.

Ще коли тільки перші подорожні, спиняючись од захоплення, переходили через міст, будівничий розраховував з робітниками, спакував у скрині свій знадіб та різні папери і разом з візировими людьми рушив до Царгорода.

Лише тепер у Вишеграді й по селах пішли розмови про нього. Селім — циган, що своїм конем довозив йому речі з міста і один бував у його хатині, — ходив по крамницях і розповідав уже хтозна вкотре, що знав про чужинця.

— Бігме, він не такий, як усі. Ото взимку, коли не

робили, я було по десять-п'ятнадцять днів до нього не потикався. А як зайду, то все стоїть незачеплене, як я залишив йому. Сидить у холодній хаті, шапка ведмежа на голові, сам закутаний, тільки руки вистромив і все пиляє каміння та щось пише; то пиляє, то пише. І так безперестанку. Я вношу йому, що привіз, а він вступиться в мене зеленими очима, брови найжачені, сказав би, проковтне тебе. І хоч би тобі слово. Так і не почув я од нього якоїсь мови. А скільки, люди мої, він намучився за тих півтора року, а коли усе зробив і рушив до Стамбула і ми його перевезли поромом, поїхав конем — і хоч би тобі раз оглянувся на нас чи на той міст! Так-то.

А крамарі щораз більше розпитують про будівничого та його життя, і дедалі більше дивуються та не можуть дарувати собі, що не придивилися до нього уважніше, коли він ходив вишеградськими вулицями.

Тим часом будівничий був у дорозі і, коли залишалося дві ночівлі до Царгорода, захворів на чуму. У гарячці, ледве тримаючись на коні, якимось дістався до міста. Відразу повернув до лікарні італійських францисканців. А через день о цій самій годині помер на руках у ченця.

Наступного дня, вранці, повідомили візира про смерть будівничого й передали йому розрахунки та план моста. Будівничий дістав тільки четвертину своєї платні. По собі ж не лишив ні боргів, ні грошей, ні заповіту, ані якихось спадкоємців. Тому після тривалих роздумів візир вирішив з останніх трьох часток одну виплатити лікарні, а дві пожертвувати на хліб та юшку для злидарів.

Саме тоді, коли візир давав ці розпорядження (був тихий ранок на схилку літа), принесли йому прохання одного молодого й тямущого царгородського вчителя — він був родом із Боснії, писав дуже плавні вірші, і візир

час од часу давав йому подарунки та допомагав. Чув, каже, про міст, якого візир збудував у Боснії, і сподівається, що й на ньому, як на кожній громадській споруді, буде висічено напис, коли його і ким збудовано. Як завжди, він пропонує візирові свої послуги і просить його, щоб той був ласкавий прийняти хронограму, яку ото посилає і яку насилу скомпонував. Хронограма була виписана гарним почерком на цупкому папері, а початкова літера виведена червоною й золотистою фарбами.

Коли *Розумний Лад* і *Шляхетне Мистецтво*
Одне одному руку подали,
Постав цей чудовий міст
На радість підданцям і славу Юсуфові
Віднині й довіку.

А внизу була овальна візирова печатка, поділена лінією на дві нерівні частини; на більшій стояло: *Юсуф Ібрагім, правовірний раб божий*, а на меншій візирів девіз: *У мовчанні — певність*.

Візир довго роздумував над проханням, поклавши одну руку на папір із віршем, а другу на розрахунки та креслення, зроблені будівничим. Останнім часом він дедалі більше замислювався над усім, що йому приносили.

Ще влітку минуло два роки від його падіння й ув'язнення. Повернувшись до влади, він спочатку не помічав якихось змін у собі. Був у найліпших роках, коли людина знає й відчуває повноту життя; переміг своїх суперників і стояв певніше, ніж будь-коли досі; глибиною недавнього падіння міг вимірювати висоту своєї моці. Але що більше спливало часу, то він, замість того, щоб забувати, дедалі частіше згадував в'язницю. Якщо іноді йому й вдавалося розвіяти думки про неї, то перед снами був безсилий. Вона з'являлася уві сні,

а тоді невиразним страхом переходила в яву й отруювала йому життя.

Зробився вразливішим до навколишнього. Деякі предмети, яких раніше не помічав, дратували його. Наказав зняти в палаці весь оксамит і замінити його світлою габою, бо вона гладенька, м'яка і не рипить під руками. Зненавидів перламутр, що викликав у ньому відчуття якоїсь студеної пустки й самоти. Від дотику до перламутру, від самого погляду на нього ціпеніли йому зуби і всього проймала дрож. Зброю та оздоби, інкрустовані ним, було винесено з його покоїв.

Став приглядатися до всього з прихованою, але невідчепною підозрою. З якогось часу його опосіла думка: будь-який людський вчинок, будь-яке слово *можуть* спричинити зло. І цю *можливість* випромінювало все, що чув, бачив, сказав чи подумав. Переможець-візир став боятися життя. Отак, навіть не маючи гадки про це, вступав у першу стадію вмирання, коли людина починає ретельніше придивлятися до тіней, що їх відкидають речі, ніж до самих речей.

Це зло точило й роздирало його, а він не міг ані подумати, щоб кому звіритися в цьому; ба навіть якщо воно докінчить свою роботу й вирине на поверхню, то й тоді ніхто його не розпізнає; люди скажуть просто: смерть. Бо люди й не підозрюють, скільки сильних та великих невидимо, але швидко вмирають у собі.

І цього ранку візир був утомлений, невиспаний, проте спокійний і зібраний; повіки були важкі, а обличчя ніби заморожене ранковою свіжістю. Думав про чужоземця-будівничого, який помер, і про злидарів, що їстимуть його заробіток. Думав про далеку гористу й похмуру Боснію (завжди вона йому видавалася похмурою!), яку навіть світло ісламу не могло бодай трохи осяяти — і життя в ній тече без будь-якого просвітку, напівдике, вбоге, злиденне. А скільки таких

закутків на білому світі? Скільки диких річок без мостів та бродів? Скільки поселень без питтєвої води і мечетей без якихось прикрас?

У думках перед ним поставав світ, повний потреб, нестатків і страху в різних подобах.

Сонце відбивалося від дрібної зеленої дахівки на альтанці в саду. Візир перевів погляд на вчителів напис віршем, поволі підняв руку й двічі перекреслив написане. Затримався трохи, а потім викинув і першу частину печатки зі своїм іменем. Залишився тільки девіз: *У мовчанні — певність*. Стояв якийсь час над ним, а врешті знову підняв руку й, сильно натискуючи, викреслив і його.

Так zostався міст без імені й позначки.

У Боснії він блищав проти сонця, і сріблився під місячним сяйвом, і переносив на собі людей та худобу. Мало-помалу зовсім зник той круг розкопаної землі й розкиданих уламків, які оточують кожну нову будову; люди розтягли і вода віднесла поламане кілля та куски риштувань і все, що там стояло, а дощі змили сліди каменярьських робіт. Але красвид не міг пригорнутися до моста, як і міст до красвиду. Його біла, сміливо вигнута арка збоку завжди сприймалася як щось відрубне і вражала подорожнього, мов незвичайна думка, що заблукала серед бескеття й глушини.

Тому, хто це розповідає, першому спало на думку дослідити виникнення моста. То було одного вечора, коли він повертався з гір і, зморений, сів під його камінними перилами. Стояли гарячі літні дні, але ночі були прохолодні. Коли притулювся спиною до каменю, відчув, що він ще теплий від денної спеки. Чоловік був розіпрілий, а з Дрини повівав холодний вітер; приємно й дивно було торкатися теплового тесаного каменю. Вони відразу порозумілися. Тоді він і вирішив написати його історію.

ВИНО

Думаю про звичайні буденні речі і про радість, яку вони приносять. Думаю про вино. Зараз мені байдуже, що сказали про нього поети чи якої думки про нього розумні люди. Те, що говорять поети,— як вітер, а на думку людей не варто зважати, бо живемо не з ласки мудрих людей і не заради мудрих людей, а повз них і всупереч їм. Говорю тільки про справжню радість, яка вічна, бо існувала. Все, що я славию цими словами, пройшло колись крізь мої почуття й свідомість, звеселило мене та зміцнило і, як єдину дійсність, залишило мені думку про себе. Одною з таких речей є вино.

Заглиблюючись у спогади, не можу в них знайти, від якого часу несу в собі його образ і вимовляю звучне слово, що його означає. Це не те червоне вино, яке можна побачити у невміло намальованому келиху над дверима шинку, повз який ми ходили до школи; ані те біле, що залишається в чарках після гостей; ні таємниче вино причастя, яке більше вгадується, ніж пізнається. Перше справжнє вино в моїх спогадах — з біблійної притчі про милосердного самаритянина. Вино, змішане з оливою, яким невідомий перехожий замастив рани страждальцеві. Тут, здається, я вперше збагнув його цінність, силу і смисл. Потім переді мною пройшло багато різних вин землі. Славні, добірні вина виноградарських країв, які дримають у глиняних амфорах або глухих набряклих бочках, що не відзиваються на стук і охороняються, наче вибухівка чи військова таємниця. Сільське вино без імені й слави, яке має тільки прізвисько. Благородне вино, яке обережно

й побожно ставлять на стіл. Бідняцьке вино, яке жінки з робітничих кварталів приносять в обід своїм чоловікам на роботу і яке ті п'ють прямо з пляшки, втираючи після нього зволожені вуса тилом лівої руки. Небезпечні вина нашої молодості, убогі, фальшиві, дивні вина студентських років, які були лише тінню наших внутрішніх пияцтв і екзальтацій і відійшли разом з ударом нашого пульсу й шумом нашої крові безповоротно в небуття, де їм і місце. Все-таки згадка про одне з тих вин не стерлася з моєї пам'яті, і я несу її, немов тепло власного тіла, крізь наглі зміни подій і швидкоплинні пори року.

На одному острові Середземного моря я залишив на кам'яному столі недопитий важкий келих. І сьогодні, через довгий час, можу заглянути в нього і на променистій поверхні вина побачити дах альтанки, обвитий плющем, з окрайцем неба, та вгадати мінливий, неясний відбиток свого обличчя, а поруч себе — сільську дівчину, яка говорить грудним голосом, поправляючи волосся й вибачаючись: «Крім сиру, хліба, маслин і вина, у нас немає нічого». У цьому наперстку світлої рідини, що залишилась у келиху після моєї втамованої спраги, колись я міг втопити не тільки те, що я є, чим був, що бачив і знав про життя, а й усі вина цього світу і сам світ з усіма його змінами, створіннями та людьми, живими, померлими й ненародженими.

Довгий день над літнім морем, вино, хліб, маслини й усміхнена дівчина з теплим грудним голосом. Цього було набагато більше, ніж мені хотілося мати у свій короткий безжурний вік.

Але що значить недопитий келих, який я залишив одного літа на острові! І зараз у моїй свідомості він сяє й виблискує нескінченними золотистими поверхнями. Та все-таки з кожним днем щораз більше помічаю, як ця безкраїсть поволі відсувається від мене, і невто-

лимо ясно починаю відчувати, що все вино цієї землі — це лише мертве, замкнуте море, звідки треба шукати виходу в океани, що чекають нас.

Але, відходячи так все далі й озираючись, як людина, що прощається з дорогим і знаним краєм, ми вимовляємо щире, останнє слово на славу вина. Всі ми біля його іскри, як біля другого сонця, зігрілись і втішились. Хто з нас не пережив тих днів, коли, самотній, тікав від одної, меншої, самотності в іншу, більшу, і на цьому шляху не знаходив нічого, що шукав, — ні живої людської душі, ані бажаної думки, а залишався сам із смертоносною пустелею часу перед собою, маючи одну можливість — йти світом, як комаха довкола соломинки, без сподівань, без надії і певного сенсу; коли єдиним нашим поживком був цей гіркий і затвердлий кусень, якого ніколи в рот не клали, але який підстрибує в горлі з дитинства і який лише вино може на час розм'якшити й відсунути. І кого тоді воно не розрадило чи не підтримало? І хто йому нічим не завдячує?

За цими словами приходить надія, смілива й несподівана, що плинне справжнє вино крихкої лози колись стане тільки невидимим запахом, а згодом минуций і непостійний аромат земного плоду перетвориться у чистий дух, який триватиме й вікуватиме невідомим для нас чином без кінця і змін.

Ця надія — це те, що ніби останнє бачимо у всякому вині, доки тримаємо й зігріваємо холодний келих теплом своєї долоні, слухаючи буденну розмову буденних людей. І хвилинка мовчання, доки роздивляємось променисту поверхню повного келиха, насправді є потаємним німим заздоровним словом тій нашій надії. Бо й у келиху найтемнішого вина відчуваємо слабкий і рухомий відблиск світла, ніби ледь прочинені двері у країну без звуку і знаку, без образу й вигляду, без

усякого вина й захмеління. І доки мовчимо, задивившись у той відблиск, у нас брунькується відчуття, що всі вина цієї землі зникають, мов та крапля води на розпеченому залізі, що ми, п'ючи без міри й передиху, насправді пройшли спрагли крізь цей світ і що перед істиною станемо з сухим горлом, знемагаючи від спраги за одною краплиною незнаної ласки.

Иво Андрич
ПРИТЧА О СЛОНЕ ВИЗИРЯ
и другие новеллы
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *С. І. Наливайко*
Художник *Ю. А. Чеканюк*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор
О. І. Дольницька
Коректор *О. Т. Супруненко*

Здано на виробництво 6/VI 1972 р.
Підписано до друку 1/IX 1972 р.
Папір № 1. Формат 70×90¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 10,375. Умовн.
друк. арк. 12,139. Обліково-видавн.
арк. 13,831. Ціна 84 коп. Замовл. 612.
Тираж 30 000.

Виготовлено на Книжковій
фабриці «Жовтень»
Державного комітету
Ради Міністрів УРСР
у справах видавництв, поліграфії
і книжкової торгівлі.
Київ, вул. Артема, 23а.

